

MD
69.978

Lőrincz Zoltán
„Ne hagyjátok a templomot...”

Új református templomok
1990-1999

Országos Széchenyi Könyvtár

Kálvin Kiadó

LŐRINCZ ZOLTÁN

„Ne bagyjátok a templomot...”

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

LŐRINCZ ZOLTÁN

„Ne hagyjátok a templomot...”

ÚJ REFORMÁTUS TEMPLOMOK
1990–1999

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Kálvin
Kiadó KIADJA

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ
KÁLVIN JÁNOS KIADÓJA • BUDAPEST, 2000

Lektorálta

DR. GUZSIK TAMÁS

építészettörténész, egyetemi docens

MD 69.978

Országos Könyvtár

2000

Feleségemnek

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELŐSZÓ

Az elmúlt évtizedben épült hazai református templomokról készült könyvet tartja kezében az olvasó. A szerző az 1990 után megépült vagy építés alatt álló negyvennyolc templomot, valamint három megtervezett Isten házát mutatja be és elemzi.

A legújabb szakirodalom a protestáns templomépítészetet a művészettörténet-tudomány mostohagyermekének nevezi. A megállapítás nemcsak a nyugat-európai templomépítészet fejlődése feltárásának hiányosságait érzékelteti, hanem egyúttal jelzi a magyar anyag feldolgozásának szükségességét is. Az 1945 előtt épült protestáns (református) templomok bemutatása, szakmai feldolgozása jórészt megvalósult, de a kortárs református templomépítészet elvi kérdéseinek tisztázása mind a mai napig nem történt meg. A szerző erre a hatalmas feladatra vállalkozott, ezért a kezünkben tartott munkának ez az egyik legfőbb értéke.

A könyv első fejezetében áttekintést kapunk református templomszemléletünk bibliai alapjairól, valamint a nyugat-európai, főleg svájci, francia és németalföldi protestáns templomépítészet történeti fejlődéséről. A szerző összefoglalja a 16. századi hiányos és kevés építészeti anyagot, valamint bemutatja a reformáció korában örökölt templomok belső architektúrájának átrendezését, majd az első újonnan épített református templomokat. A következőkben áttekinti a református templomépítészet Európában elterjedt fő típusait, megoldási kísérleteit és elméleteit a 17. századtól napjainkig. Mindezt a nemzetközi szakirodalom alapján teszi, melynek eredményei az átlag olvasó előtt kevésbé ismertek. A bemutatott templomokat és templomépítési teóriákat számos képi dokumentummal (alaprajz, látványterv, ábrázolás, keresztmetszet) illusztrálja. Nem kíván állást foglalni a modern és posztmodern európai protestáns templomépítészet egyik formája, értelmezése mellett sem, amelyek éppúgy emlékeztetnek színházra, csarnokra, amfiteátrumra, mint templomra, de joggal hangsúlyozza: „A protestáns templomépítészet nem egy szokványos építészeti feladat a sok közül, hanem ennek megvannak a maga törvényszerűségei, és teológusok bevonása nélkül nem oldható meg ez az építészet”.

A második fejezetben a magyar református templomépítészet kutatásának eddigi történetéről kapunk összefoglalást. Schulek Frigyes (1885) és Petz Samu (1888) tanulmánya után a millennium hatására kezdődik meg a magyar középkori építészet jelentős szeptet képviselő református templomok feldolgozása. A teológiai és liturgiai szempontok első megfogalmazói: Katona György (1894), Réz László és Magyar Vilmos (1909). A modern templomépítészet szempontjából azonban az első jelentős lépést egy elvi, liturgiai tisztázás felé Csikesz Sándor teszi meg „A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei” című tanulmányában (1934). Református templomszemléletünk teológiai alapjait, hitelvi szempontjait Ravasz László (1942), majd

hosszú szünet után Horváth Barna (1971) és Márkus Mihály (1995) munkája foglalja össze.

A református istentisztelet az őskeresztyének által átvett zsinagógai istentisztelet közvetlen folytatója. Az őskeresztyén istentisztelet központjában az asztalközösség állott vagy más néven a kenyér megtörése. Ennek hármass forrása is volt. Az egyik a zsidó asztalközösség, ami a zsidók szombati étkezési szokásaihoz kapcsolódik, és keresztyén formájában is erősen családi jellegű maradt. A másik a Krisztus és tanítványai utolsó vacsorájára való emlékezés. A harmadik az a hitbeli meggyőződés és tapasztalás, hogy ez az étkezés lelki közösség a testben eltávozott Krisztussal (ApCsel 2,26; 5,42). A kenyér megtöréséhez kapcsolódott az Írások olvasása, magyarázása és az imádság, éneklés, áldásmondás, valamint a Krisztus központú hitvallás. A reformáció ehhez a forráshoz nyúlt vissza. A református gyülekezeti élet fő helye a templom. A templomépületre vonatkozó teológiai szempontok lényege: az örökölt templomok központi terének visszaállítása vagy a megreformált gyülekezetek építette Isten-hajlék belső terének kiképzése azzal a céllal történt – és kell ma is történjen –, hogy az Isten Igéje által egybegyülekező közösség az Úr asztala körül foglalhasson helyet, mint egy nagy család, a feltámadás örömeiben. A református istentiszteletben az igehirdetésnek és az úrvacsorai szolgálatnak egyformán alapvető feladata van, s egyforma fontossága a szószéknek és az úrasztalának. (Sajátos belső problémánk, talán a belső megerőtlenedés jele, hogy a sákramentumok mintha csak viszonylagos szerepet nyernének az igehirdetéssel szemben.) A református templomok nagy többségében a kiöblösödő közep-tér kereszttegelében áll az Ige hirdetésének fontosságát kiemelő szószék az úrasztalával, szemben a presbiterek ülőhelyeivel. A hívek padjai két oldalról – családi közvetlenséggel – fogják össze az igehirdetés és az úrvacsorai emlékezés helyét. Ugyanis a református teológiai templomszemlélet szerint a templomnak családi hajléknak kell lennie.

A legújabb liturgiai teológiai szakkönyvek és egyházunk Istentiszteleti Rendtartása is a fentiekben elmondottakat hangsúlyozza. Kérdés az: az új templomok megfelelnek-e a református teológiai templomszemléletnek a formakeresés közepette?

Erre a kérdésre ad választ a szerző a könyv harmadik fejezetében, melyben a megrendelő és az építész oldaláról egyaránt vizsgálja a rendelkezésre álló anyagot. A könyv egyik adata szerint a második világháborút követően, 1983-ig 18 református templom épült, míg 1990 után – tíz év alatt – 48. Ilyen építkezési kedvre háromszor volt példa egyházunkban: a Türelmi Rendelet (1781) után és 1892-től az első világháborúig, mely időszak alatt 130 templom, imaház épült alig negyedszázad alatt példátlan egymásutánban, valamint 1920–1942 között, amikor 76 új templomot és 6 imaházat építettek. Az 1990 után felépült 48 Isten házából 23 épült a leginkább reformátusnak mondott Alföldön, 18 pedig a Dunántúlon. A református egyház is részese volt a társadalmi mobilizációnak, nagy gyülekezetek néptelenedtek el és újak keletkeztek. A könyv három építkezési ok mentén is bemutatja a 48 templomot. Az első csoportot jelentik azok az épületek, amelyek olyan helyen épültek, ahol korábban nem volt templom, új települések jöttek létre vagy tanyaközpontok váltak kistelepüléssé. Faluból városba vándorolt a munkaerő – az egyháztagok is –, és lakótelepi gyülekezetek alakultak. Ebbe a csoportba 15 templom tartozik. A második csoportba tartoznak azok

a templomok, amelyek egy imaház helyén (vagy helyett) épültek. Az előző épület kicsinek bizonyult, életveszélyessé vált vagy leégett, lebombázták az épületet. Számuk 13. A harmadik egységbe sorolhatók azok az építkezések, amelyeknél az eredeti lakosság vallási aránya megváltozott (kitelepítés, lakosságcsere, bevándorlás), és az adott településre költözött reformátusok önálló templomot kívántak építeni. Ez utóbbi egységhez tartoznak a Budapest vonzáskörzetébe tartozó gyülekezetek építkezései. A háború utáni változások, a nagy ipari üzemek (Csepel, Százhalombatta) telepítése, a főváros nyújtotta munkahely vonzása, amelynek következtében gyülekezetek erősödtek meg, s ezt követően templomot építettek. Ebbe a csoportba 20 építkezés tartozik. Amíg 1990 után Budapesten egy templom épült (Kispest-Rózsa tér), addig a főváros környékén 14.

A szerző szerint „a hirtelen és egyszerre jelentkező építőtevékenység nem adott igazán lehetőséget a magyar református templomépítészet teoretikus végiggondolására. Az igény jelentkezik, de elmarad ennek építészeti és liturgikus meghatározása. 1990 után szinte ugyanaz a helyzet, mint 1781 után, egyszerre és sok templom épült, de hosszú szünet után kortárs szinten kell végiggondolni a feladatot.” A szerző szövegszerűen és adattárral dokumentálva (alaprajzokkal, metszetekkel, belső és külső fényképfelvételekkel) is megteszi ezt. Elemzi az új épületeket a megrendelő és a tervező (építész) szemszögéből. Bemutatja az épített és természeti tér viszonyát, az épület és a környezet, valamint az anyag és a szerkezet kapcsolatát. Igen tanulságos Basa Péter, Csete György, Finta József, Nagy Béla István Elemér építészek kritikát sem nélkülöző vallomása a kortárs templomépítészetről. Utóbbi szerint: „Igen kevés a korszerű építészeti eszközökkel, világos, áttekinthető funkcióval, tiszta világos szerkezettel, őszinte, konstruktív szemlélettel megformált templom, gyülekezeti ház. Az 1989 után született alkotások zöme nosztalgikus, eklektikus, sokszor téves ideológiákat és építészeti elemeket hordoz: mintegy tükrözi református egyházi életünk világosságtól eltávolodó, tudathasadásos állapotát.”

Éppen ezért kellett megírni ezt a könyvet, és kellett összegyűjteni a 48 templomra vonatkozó anyagot – tanulság céljából. Tanulságul az építető gyülekezeteknek (presbitériumoknak), református templomot tervezni vállaló építészeknek, s nem utolsósorban az elmúlt évtizedekben elmaradt művészeti nevelés és vizuális kultúra hiányában szenvedő generációknak. Lőrincz Zoltán munkája hozzájárulás lehet az esztétikai válság lassú felszámolásához, az ízléshiány megváltoztatásához.

A 48 templom bemutatása a különböző optimális építészeti megoldás (racionalista-funkcionalista, posztmodern, organikus) szemszögéből is megtörténik. A szigorú racionális megoldást elsősorban az új falusi templomok képviselik. Jellemzőjük a térszervezés puritánsága, jó alaprajzi megoldás, az anyaghasználat következetessége, az olcsó, gazdaságos építési móddal kialakított centrális tér (néhány épület többfunkciós, újabb téregységeket kapcsolnak a szakrális térhez). A posztmodern megoldással az építész a modernista felfogás ellen küzd, stílusreprodukálást végez és stilizál. Az ide tartozó templomok a historizálás hatására kisebb vagy nagyobb mértékben próbálnak történelmi korhoz, népi építészethez visszanyúlni és mindezeket több-kevesebb sikerrel modernista modorban felidézni. Az organikus felfogásra többek között az egyszerű térszervezés és formaképzés, jó arány, népi ihletésű hang, szép szakipari munka jellemző. A szerző mindezeket a műveket kritikai megjegyzéseivel mutatja be. De nem-

csak bírál, kiigazít és tanácsol, hanem kiemeli a korszerű református építészeti törekvéseket is. Ide sorolja Budakeszi, Debrecen-Széchenyi kert, Ebes, Mátészalka, Tatabánya, Sárvár, Gara, Kőszeg templomát (az utóbbit „egy lehetséges példát”-nak ajánlja), és még sorolhatnánk tovább a megépült szakrális épületeket. Ezek az épületek egy új református templomépítészeti irány első hírnökei, amelyek megfelelnek a korszerű templomépítési elveknek. Róluk még csak álmodott egyik református művészettörténészünk 1979-ben (Koczogh Ákos), míg egy másik műértőnk csak azt állapíthatta meg 1982-ben, hogy „jelenünknek valójában nincsen igazán korszerű egyházi építészete” (Kiss Ákos). A felsorolt példák alapján megkockáztathatjuk kimondani: a második évezred utolsó évtizedében a hosszú építési szünet, a harmincas-negyvenes évek erős stílusutánzó, történelem felé fordulása után, önálló református templomépítészet született, még ha az új templomok nagy részére az esetlegesség, az improvizáció, a népiesség imitálása, a túlburjánzó eklektika és az erős ragaszkodás a hagyományos megoldásokhoz a jellemző. Ez az új építészet azonban már „lényegét tekintve szakít a múlttal, új anyagokat használ, funkcionálisan gondolkodik. Olyan szempontok ezek, melyek a református templomépítészet szempontjából tenni akarásának hajnalát jelentheti.” A szerény eredményeket hozó új református templomépítészet értékei: a funkcionális biztonság, illeszkedik a körülvevő épületek, alkotások és a természet egészébe, arányos, merít a magyar népi építészetből; belső architektúrájában egyszerűség, áttekinthetőség, világosság, emberléptékűség, a közösségi összetartozás elve érvényesül. A folytonosság és elszakadás kettősségében keresi a feloldást, a megőrzés és újat teremtés egységét.

Már a két világháború között fontos tényezőként jelentkezett az az igyekezet, hogy az új templomok „kombinált” jellegűvé váljanak, vagyis a templommal egybeépült a lelkészlakás, a kisebb-nagyobb gyülekezeti terem, a mosdó, a ruhatár, a teakonyha, és gondoskodtak a templom központi fűtéséről. Úgy véljük: a 21. században az új református templomok építésénél ezekről nem szabad megfeledkezni. Az elvilágiasodott személyt a társadalomból könnyebben be tudjuk hozni a templomba, ha az igehirdetés mellett a gyülekezet a betérőnek, behívottnak mindennapi gondjaiban is segítségére van. Például, ha alkalmas helyiséget biztosít a kisgyermekes szülőknek a gyermek megőrzésére, hogy részt vehessenek az istentiszteleten; ha olyan közösségi terek, kisebb-nagyobb termek állnak a rendelkezésére, amelyek alkalmasak különböző korú csoportok programjának megvalósítására: bibliaóra, zenehallgatásra, énekari próbákra, szeretetvendégségre, ifjúsági órára, gyülekezeti játszóháznak, színdarab bemutatására, pingpongozásra, olvasásra, beszélgetésekre stb. A gyülekezeti életet több kisebb közösségben lehet és kell felépíteni, ehhez pedig alkalmas, családias atmoszférájú közösségi terek, termek, helyiségek kellene. Véleményünk szerint az új évszázadban a templom (a szakrális tér) mellett rendkívül fontos szerep jut a többfunkciós épületnek. A gyülekezet tagjait hetente nemcsak néhány istentiszteleti órára kell behozni a templomba, hanem minél többször idejüket olyan tartalmas programmal kell megtölteni, amely az igehirdetésnek más formája. Ehhez pedig családias hangulatú, „kombinált” jellegű épületre van szükség.

Az új templomoknak harmonikusnak, esztétikusnak, egyszerűen: művészeknek kell lennie. A művészet kifejezési formáival is meg kell tudnia szólítani a betérőt, lett

légyen az gyülekezeti tag vagy turista, érdeklődő. Horváth Barna hívta fel figyelmünket egyik tanulmányában Ady Endre „Egy régi Kálvin-templomban” c. versére, amelyben a költő már századunk elején hangot adott annak a hajdani egyszerűségből differenciálódott templomszemléletnek, ami a modern emberre ma általában is jellemző. Az Adyval megjelenő modern ember már nem azzal a „nagy, szent hittel” megy be vagy ül a templomban, amivel ősei évszázadokig hallgatták a prédikációt. „Egyéni gondolataival, sokszor tragikus sorsának távolságából nézi a templomi kultuszt. Ha belegondol a költő a sákramentumi textus mélységébe, a megtörtént test és a kiontatott vér jelképében saját fátumát ismeri fel. A kultusz és a prédikáció számára nem a megtérő újrakezdést hozza, hanem a megaláztatás tragikumát... A költői asszociációk jól érzékeltetik, hogy a modern kor embere súlyos realitásokkal terhelt, szkeptikusan vagy közömbösen, hitet gátló élet- és emberismerettel, mégis érzelmi feltöltődésre vágyva inkább csak turistaként járja a templomokat. Nem érzi magát a templomi közösség tagjának, olykor csupán a templom művészi értékei vonzzák vagy csak éppen a hangulat, ami ezekből árad. Óvakodik minden érzelmi elkötelezettségtől, szellemi függetlenségét megőrzi a vallási tendenciákkal szemben. Ugyanakkor művelődési hajlama szerint olyan szellemi alapállásra törekszik, ami lehetővé teszi a vallásos korszakok ihlettségének megértését és maradandó értékeinek befogadását is.”

Kálvin műveiből kimutatható, hogy „a művészet Isten egyetemes kegyelmének (grátia generalis) ajándéka az ember számára” (Emil Dommerque). A művészet alapvetően alkalmas az Ige fenségének képszerű, vizuális kifejezésére sőt hatásbéli felfokozására. Templomépítészetünk egy része, s főleg a belsőépítészet, a díszítőművészet és kegytárgyaink olyan egyházi művészetet hozott létre, amely szoros kapcsolatban maradt a hirdetett Igével és a sákramentumokkal. Mindezek arról vallanak, hogy a meghallott Igére nemcsak szóval, hanem az alkotó kéz művészetével is lehet válaszolni. Ady Endre a sákramentumi textusból érti meg, hogy a modern ember, aki turistaként jön egyéni gondolataival, és örök emberi kérdésekre keres válaszokat, talán meg sem hallja a papi szót, csak a művészet szavát, mert a templomban a művészet is az Igét hirdeti. Ezért a református templom épülete egészének, külső és belső kiképzése által is az örök Igét kell hirdetnie.

A 48 új templom egy része már ilyen. Megfelel rendeltetésének, a református teológiai liturgiai szempontoknak, otthonos, családias jellegű és művészi. Reméljük, hogy az újonnan épülők – és számuk egyre több lesz az új évezredben – mindegyike ilyen lesz. Isten segítse meg templomot építő gyülekezeteinket!

Ezzel a gondolatokkal ajánlom Lőrincz Zoltán munkáját minden templomszerető és -féltő olvasónak.

Tenke Sándor
az Országos Református
Gyűjteményi Tanács elnöke

LECTORI SALUTEM

„Nem azé, aki akarja, és nem is azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené”

(Róm 9,16)

Szeretném megköszönni mindazoknak, akik segítettek e tanulmány megírásában, akik elküldték az előkészületekhez kért dokumentációt.

A mintegy kétéves és több ezer kilométeres gyűjtőmunkámmal magam is sokat gazdagodtam, hiszen lelkészek, építészek, gyülekezeti tagok meséltek arról, miként élték meg ők személyesen a templomépítésüket. Nem minden tanulság nélküli volt e fáradozás! Magam is mint teológus és művészettörténész, hátam mögött egy templom-építéssel (Kőszeg), tudom, milyen csodálatos, egyben megterhelő feladat templomot építeni. Ezért is vagyok néha olyan óvatos kritikáim megfogalmazásakor. Ugyanakkor külön szociológiai tanulmányt lehetne írni arról, ki és hogyan reagált egy telefonhívásra, egy kérésre, egy hirtelen ajtózörgetésre.

A jelen munka nem csak egy állapotot konstatál. A templomokat sok esetben már felszentelték, de az építkezés végső befejezése még hátra van. Szinte nincs olyan templom, amelyen még ne hiányozna valami. Munkánk ebben a változásban csak egy pillanatot tud megragadni, s annak eredményét megosztani az olvasóval.

Illesse tehát köszönet mindazokat, akik úgy érezték, érdemes tenni valamit e könyv megjelenése érdekében.

Kőszeg, 1999. augusztus 31.

Országos Széchényi Könyvtár

BEVEZETÉS

Közelmúltunk politikai fordulata (1989/90) után új igényként jelentkezett a szakrális építészet mind tartalmi, mind formai kérdéseinek az újragondolása, különösen a református egyházon belül. Nemcsak azért, mert több mint negyven év után ez szükség-szerű, hanem azért is, mert a meginduló templomépítészet arra irányítja a kutatók figyelmét, hogy tisztázzák a modern református templomépítészet liturgikus követelményeit, feldolgozzák az új emlékanyagot, a feltárt művek tanulságait megosszák a jövő nemzedékkel. Tulajdonképpen e három elemben már benne is van a dolgozat váza. A politikai-társadalmi-egyházi változások azonban önmagukban a református egyházon belül sem predesztinálják a létrejövő építészetet és azon túl a művészet önnön kvalitásait, sőt a kutatás során feltárul a kálvinizmus és a hazai építészet kapcsolatának sajátos, különös, ambivalens jellege is.

A szakrális tér problematikája egyidős az építészet, a művészet, az emberiség művelődéstörténetével, bármennyire is klasszikus kérdésfelvetésről van szó, kortársainknak is választ kell adniuk, illetve újra kell gondolniuk ezt az építés- és művészet-történetben éppúgy fontos, mint az egyháztörténetben lényeges kérdést. Márkus Mihály, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke, fontosnak tartja kijelenteni: „A református gyülekezet (ha valóban méltó a nevéhez) – az Úr háza népe, az Úr asztala körül ülő, az Ura szavát hallgató nagycsalád rendszerű közösség. Ennek az alapelvnek már nem szabad az építőművész álmait áldozatává válnia, épp ellenkezőleg: az építőművésznek minden református templom megalkotásakor ezt kell művészen újrafogalmaznia a templombelső kialakításával.”¹ A gyakorló egyházi vezető a templombelső református kialakításában látja a jövő templomépítésének fő feladatát. Megállapítása meglepő, hogy csak ezen a területen lát megoldandó feladatokat, másfelől érthető óhaja egy jól átgondolt, esztétikus templombelső vágya, hiszen éppen itt tapasztalható a legvirágzóbb eklektika, amelyre majd még visszatérünk. Vizsgálódásainkat 1990-től indítjuk, mivel ez tűnik a legkézenfekvőbbnek. Takács Béla szerint² 1950–90 közötti években 6–7 templom épült reformátusnak, így nem képeznek jelentős emlékanyagot. Az e korban készült jelentősebb templomokat viszont Rév Ilona³ már részben feldolgozta, illetve más tanulmányok bemutatták.⁴ Sok esetben az Állami Egyházügyi Hivatal bizonyos megkötöttségei⁵ – lehetőleg ne legyen karakterisztikus templomforma, a történelem sajátos visszaköszönése – stílusosan korlátozták az építetők és építészek fantáziáját, terveiket imaház szintjére degradálták, s úgy gondolom, így nem lehet egyedül liturgiai igényeket kielégítő őszinte megoldásról beszélni. Az 1990 előtt épült alkotások⁶ semmi újat nem hoznak témánk szempontjából, amennyiben igen, az adott esetben a visszacsatolás megtörténik.

Munkámban megpróbáltam az épített és természeti tér viszonyát, az épület és környezet kapcsolatát, az anyag és szerkezet viszonyát is bemutatni. Néha ez azért okozott problémát, mert az építetők ilyen vagy olyan okból eltértek az eredeti tervezői elgondolásoktól. A viszonyrendszer így megváltozott, ennek vannak belső (elfogyott a pénz), de külső okai is. Tiszaújvárosan a templom befejezését követően néhány méterre az épülettől egy Penny Marketet építettek.

Perret szinte klasszikussá vált „az építészet a tér szervezésének művészete”⁷ definícióját végiggondolva mutatjuk be az új református templomok számbavételével a korra jellemző, a kor szemléletét tükröző kompozíciókat. Ez alatt nemcsak a belső teret kell érteni, hanem a külsőt is, a városképet, a faluképet, s ezentúl a templomépület külső formáját is.

Georg Germann alapvető munkájában „A protestáns templomépítészet a művészet-történet-tudomány mostohagyermeké”-nek⁸ nevezi kutatási területünket. A szerző summás megállapítása nemcsak a svájci fejlődés alapos feltárásának hiányosságait érzékelteti, hanem egyúttal jelzi a magyar anyag feldolgozásának szükségességét is. Az utóbbi évek publikációi igyekeznek pótolni a hiányt, elsősorban az 1945 előtt épült templomok bemutatásával, de a református liturgia igényeit figyelembe vevő kortárs építészet elvi kérdéseinek tisztázása mind a mai napig nem történt meg. Dolgozatunk erre is megpróbált választ adni.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A PROTESTÁNS TEMPLOMÉPÍTÉSZET KÉRDÉSEI

Református felfogás szerint a templom nem olyan értelemben szent hely, ahol a relikviákat őrzik vagy ahol Isten valóságosan lakik. A református templomot maga a gyülekezet szenteli meg. Ézsaiás próféta is azt írja könyvében: „Ezt mondja az Úr: ...Milyen házat akartok építeni nekem, és milyen helyen kellene tartózkodnom?” (66,1). Pál apostol is kijelenti az Areopágoszon az athéniaknak: „Az Isten, aki teremtette a világot és mindazt, ami benne van, aki mennynek és földnek Ura, nem lakik emberkéz alkotta templomokban” (ApCsel 17,24). Az Ószövetség „Isten háza” fogalma helyébe az Újszövetség egy más megjelölést helyez a „naosz” (templom) szó beiktatásával. A fogalom azonban kettős irányban ragadható meg: egyfelől továbbviszi az ószövetségi templom architektonikus megjelenését (görögül = naosz), másfelől pedig Pál apostol leveleiben is előfordul a naosz, amely döntő módon nagy fontosságúvá válik a templomépület értelmezése szempontjából, eszerint „...testetek, amit Istentől kaptok, a bennetek lévő Szentlélek temploma” (naosz 1Kor 6,19). Isten dicsőségét majd ott fogja nyilvánvalóvá tenni: „...dicsőítsétek tehát Istent testetekben” (1Kor 6,20). Az Efezusi levélben is (1,22b–23a) arról beszél az apostol, hogy Krisztus az egyház feje, az egyház pedig az Ő teste. A példázat egyaránt érvényes az egyes keresztyénekre, de a keresztyén közösségre, az ekléziára is: „...felkészítse a szenteket a szolgálat végzésére, a Krisztus testének építésére” (Ef 4,12). Pál apostol amikor ezt a képet használja, Jézusnak az evangéliumokban elmondott meghatározására gondol: „Le tudom rombolni az Isten templomát, és három nap alatt fel tudom építeni” (Mt 26,61; vö. Jn 2,19). A Korinthusbeliekhez írt első levélben mintegy részletes magyarázatot találunk: „Nem tudjátok, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten lelke bennetek lakik? Ha valaki az Isten templomát megrontja, azt megrontja Isten, mert az Isten temploma Szent, és ez a templom ti vagytok” (1Kor 3,16–17; 6,19; 2Kor 6,16; Ef 2,21). A Jelenések könyve is továbbviszi a gondolatot oly módon, hogy az egyház hűséges tagjai, a megtértek közössége jutalmául szolgálhat, azaz: „Aki győz, azt oszloppá teszem az én Istenem templomában, és onnan nem kerül ki többé, felírom rá az én Istenem nevét, és az én Istenem városának, az új Jeruzsálemnek a nevét, amely a mennyből száll alá az én Istenemtől, és az én új nevemet” (Jel 3,12; 7,15; 11,19; 14,15; 15,5–8; 21,22).

Ezek után levonhatjuk azt a nem merész következtetést, hogy az újszövetségi írók számára Krisztus kijelentéseit figyelembe véve a „szakrális tér” megjelenítése teljes mértékben adiafórikus probléma maradt. A szakrális tér, a templom, a naosz elkülönülése nem az építészet eszközeinek a segítségével történik. A keresztyénség temploma „a mennyei Jeruzsálem”, „az élő Isten városa” gondolatnak a megtestesülése, ahol a földi liturgia az égiekhez kapcsolódik. Bizonyos pontokon viszont nem választható

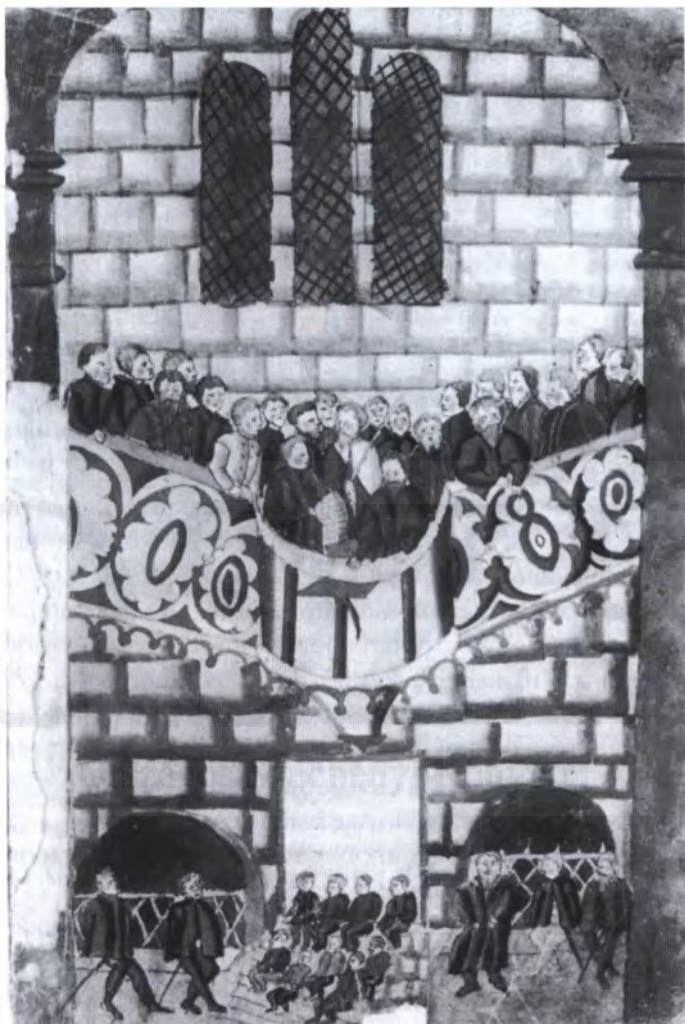
el – mármint a „szent hely” gondolatát illetően – a vallástörténeti párhuzamoktól. A templomok misztikus és kozmikus szimbolizmusa mellett van egy nagyon is gyakorlati funkciója, azaz gyülekezeti hely: domus ecclesiae. Nyilvánvalóan minden templomnál beszélhetünk erről a szociológiai aspektusról, de különösen fontossá válik ez a gondolat olyan vallásoknál, ahol az „istenkép” fogalma a leginkább absztrakt. Ezt az irányzatot képviseli a protestantizmus, a kálvinizmus, ahol az a teológiai gondolat dominál, hogy Isten nem a templomban lakik, hanem a templomban istentiszteleten résztvevő gyülekezetben és azok tagjaiban van jelen.

A reformátorok tanításai – Lutherre,¹ Zwinglire,² Kálvinra³ gondolunk elsősorban – építészetileg, térszervezés szempontjából nem jelentősek. Ők elsősorban egyházszervezeti, dogmatikai szempontból fontosak, akiknek munkásságát mind az egyház-, mind a művelődés- és művészettörténet feldolgozta. A református egyház mai napig elfogadott hitvallásai: a Heidelbergi Káté,⁴ a Második Helvét Hitvallás⁵ próbálják definiálni hitvalló és megrendelő közösségének építészeti igényeit.

A magyarországi kálvinizmus dogmatikailag, tanítását illetően a két nagy helvét reformátor, Zwingli és Kálvin munkásságához kapcsolódik, így kézenfekvőnek tűnik a korabeli svájci fejlődés bemutatása. Református területen Zwingli játszotta azt a szerepet, amit az evangélikus egyházban Luther. A Zwingli által vezetett zürichi reformációt⁶ szinte naplószerű részletességgel ismerjük, ugyanakkor az építészetre vonatkozó adatok nagyon hiányosak és kevesek, sőt alkalmatlanok egy „elmélet” rekonstruálására. 1533-ban a „Confessio helvetica prior”-ban nagyon általános megállapítást tesznek a templommal mint istentiszteleti hellyel kapcsolatban: „egy gyülekező- és naponta annak megfelelő hely”.⁷ A „Confessio raetica” (1553) húsz évvel később a reformok haladtával valamivel kézzelfoghatóbban fogalmaz: „a keresztlést látjuk legszívesebben a templomban, ...ezennel megtiltjuk, hogy félelemből a szabadban, erdőben vagy oda nem illő helyen kereszteljenek, ahogyan azt az istentelen baptisták teszik”.⁸ Az anabaptistáktól való szigorú és egyértelmű elkülönülés mellett az idézet nem visz közelebb a reformátorok által megkívánt tér és térszervezés kérdéséhez. 1566-ban a II. Helvét Hitvallás már így fogalmaz: „Azok a helyek pedig, ahol összejönnek a hívők, legyenek tisztességesek és Isten egyházának mindenben megfelelőek. Válasszunk ki tehát erre a célra tágas épületeket vagy templomokat...”⁹ Az épület „szakralitását” tehát a tisztesség és a megfelelés adja. 1587-ben Zürichben publikálja Rudolf Hospinian „De templis” című munkáját, amelyben egy református templomképet ír körül, és nem annak építészeti formamegoldásait. A keresztyéneknek úgy kell gondoskodniuk templomukról: „mint a Krisztus vőlegénynek az egyházáról, amit díszíteni és szépíteni kell egy méltó istentisztelethez”.¹⁰ Georg Germann rámutat arra, hogy a reformáció korában, tehát a 16. század közepén és majd a második felében egy olyan értelmezés alakul ki, amely a reformáció korai radikalizmusától bizonyos értelemben eltávolodik, és az előreformáció hagyományához nyúlik vissza.¹¹

A reformáció kora a belső architektúra átrendezésében ér el némi eredményeket, melynek református gyökerét a zürichi Grossmünsternél kell keresnünk. A nagy képmorbolást követő második évben, 1526 nyarán egy szószékemelvényt (Kanzellettner) építenek, amelyről Bullinger is részletesen beszámol.¹² Az első prédikációt Zwingli

1526. szeptember 11-én tartotta az új szószéken.¹³ A statikus (immobil) istentisztelet ezzel szakított a középkori mobil liturgiával. Két krónika¹⁴ illusztrációja is bemutatja, milyen volt ez az átrendezés.

Johannes Wick krónikájának ábrázolása, 1572

A kórust egy három méter magas fallal lefalazták, kétoldalt egy íves lezárású árkád, középen pedig egy ajtószerű átvágás lazította a fal merevségét. Ez utóbbi viszont a középkori „gradus chori”-nak megfelelően lépcsővel a kórusba vezet, fölötte egy mellvéd, a fal közepén szinte trónszerűen – „fecskefészek”-szerűen¹⁵ – a szószék. Önmagában ez a megoldás az első keresztyénekre utal, akik a pogány épületek belső architektúráját annak idején hasonlóan alakították át. Az elfelejtett tradíció ilyen tudatos visszaállítása nem véletlen, hiszen ezzel is az ókeresztyén hagyománynak megfelelően az evangélium hirdetése került a középpontba, építészetiileg is feltűnően hang-

súlyozva. A Zwingli-féle szószékemelvény nyilvánvalóan a középkori szentélyrekesztők protestáns változata, újdonság viszont ennek az építészeti elemnek a szószék általi át- és újraértelmezése. Az 1620-ban kezdődő átalakítások az épület 16. századi enteriőrét megváltoztatták. A Grossmünsterben kezdődő belső architektúra átalakítása, Bullinger magyarországi kapcsolatait is figyelembe véve, valamint a svájci reformáció példaadó erejét tekintve nem maradt hatás nélkül a magyar anyag alakulását illetően.

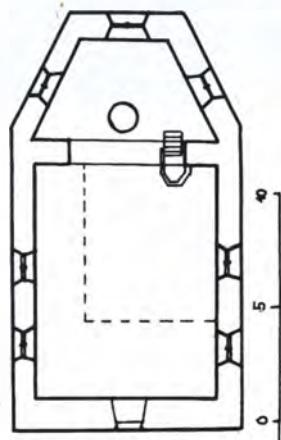
Ezen a ponton érdemes Otto Senn¹⁶ megállapításait figyelembe venni, amelyeket az európai fejlődés kapcsán vázol fel, de a magyar törekvéseket is mindenképpen illusztrálják. A tudományos közéletben a református templomépítéssel kapcsolatban két téves, de csökönnyösen újra és újra citált megállapítással találkozunk.

1. A protestáns építészeti – némi változtatással – a katolikus hagyományra épít.

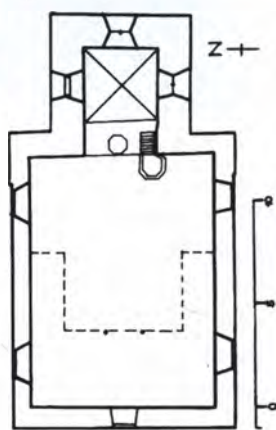
2. A katolicizmussal ellentétben ez a fejlődés nem folyamatos, és nem vezetett egy hagyomány kialakulásához sem. A hagyományos építészeti formákhoz való ragaszkodás pedig megakadályozta a protestáns liturgia speciális igényeinek kielégítését, amely oda vezetett, hogy csak korunkban találunk önálló építészeti megoldásokat. A szerző szerint a megállapításoknak ezen a téren is megvan az alapjuk.

A reformáció átvette a már meglévő épületeket, és csak keveset épített. Középkori belső architektúrát alakított át, és az új építkezéseknél ezt általánosította. A bazilikás szerkezetű templomoknál a szentélyrekesztő által elzárt kórus most már fölöslegessé válik, hiszen az egész istentisztelet a hajóban történik. A szószék a főhajó keleti végén, általában a déli oldal valamelyik oszlopa vagy pillére elé kerül. Jó példa erre a bázeli Szent Péter- és Szent Leonhard-templomok átrendezése. A falusi templomok esetében az átrendezést követően (legtöbbször teremtemplomról van szó) az idősök, az énekesek vagy egyszerűen a férfiak helye kerül a kórusba, ahonnan a kórus elé, a hajó közepén elhelyezett úrasztala és keresztelőkút jól látható. Később karzatot építenek be, amely gyakran a nyugati oromfalra és a szószékkal szemben az északi falra kerül. Küttingen (Aargau), Riehen (Basel) példáját az új templomok építésénél is követik: Hirzel (Zürich) 1616 és Gontenschwill (Aargau) 1622.

A zürichi reformációt követően a kantonban az első református templomokat Rafzban és Rorbasban építik.

Rafz alaprajz, 1585

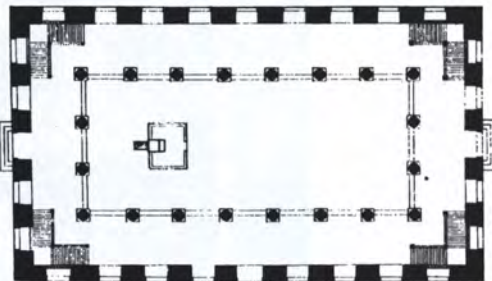
Rorbas alaprajz, 1586

TEMPLE DE LYON, NOMME PARADIS
 Jean Perrissin (?): Temple de Paradis, Lyon, olajfestmény, 1564
 (Genf, Városi Könyvtár)

Az előbbi építése 1585-ben kezdődött,¹⁷ és feltételezhetően 1590-ben¹⁸ már kész volt. A hosszahajós teremtemplom keleti lezárását egy trapéz alakú szentély adja, amit egy román diadalív választ el a hajótól. A kórus közepén a diadalív alatt áll az úrasztala, és tőle jobbra a szentély falához tapad a szószék. Rorbas 1586-ban befejezett templomát egy egyenes lezárású szentély zárja hasonló belső elrendezéssel. Zwingli és az őt követő gyülekezetek az úrvacsorát és az igehirdetést állítják szimbolikusan az építészeti tér közepébe.¹⁹ A svájci fejlődés csak az első lépést teszi meg a ma „hagyományos református” tereprendezésnek nevezett megoldás felé. Kiindulópontunk az ún. „hugenotta templomok”, amelyek a Nantes-i Ediktum (1598) rigorózus építészeti megkötöttségei között próbálnak új megoldásokat hozni. A három lyoni templom 1564-ből (Fleur-de Lis, Paradis, Terreaux) ugyanannak a típusnak három variánsa. Mivel a templomokat 1567-ben lerombolták, a Paradis-templomról fennmaradt korabeli illusztráció²⁰ alapján rekonstruálható az épület.

A három prototípus félreérthetetlenül mutatja az ún. „hugenotta templomok”-nak azokat a lényeges jellemvonásait, amelyek az európai református templomépítészeti számára irány- és mérvadóak maradnak a 17. századon át egészen a 19. század elejéig. A jellemző vonások a következők: az alig megnyújtott kör (ovális), a centrális térben a gyülekezet áll a középpontban, és a padok körbeveszik. A falak elé épített empóriumok körbeölelik a teret. A szószék – a hugenotta templomok fő jellegzetessége – a hosszabb axis végén a karzat síkjából emelkedik ki. A korabeli ábrázolásokon a szószék körül²¹

Salamon de Brosse: Charenton-templom, Párizs, 1623–1624, keresztmetszete és alaprajza (mindkét ábrázolás J. Marot rézmetszete szerint)

(előtte és alatta) egy szabad tér („parquet”) van, ahol a keresztelés történik, és ahol az úrasztala is áll. A bejáratoakat a rövidebb axis két végén, az úrasztalával és szószékkal jelzett szellemi tengelyre merőlegesen helyezték el. A karzatfeljárókat – a későbbi fejlődéstől eltérően – ekkor még a külső falsíkra illesztve építették. A masszív falak az ókeresztény fedélszékeket idézik, és az ábrázolások kiemelik a karzatot és tetőszerkezetet tartó, szabadon álló faoszlopokat. Bár a mai napig nem jutott nyugvópontra a kutatás, vajon kör vagy ovális alaprajzúak lehettek-e a lyoni templomok (az ábrázolások erre nem tudnak egyértelmű választ adni), mégis a 19. századig előképszerűük tagadhatatlan. A Nantes-i Ediktum által megteremtett békésebb korszak (1598–1685) alkotása a párizsi Charenton-templom, amit előképként szintén újra és újra idéz a szakirodalom.²²

A középkori városfalakon kívüli téglalap alakú templomot 1606-ban építették,²³ amelynek építész a korszak leghíresebbike, Salamon de Brosse volt. 1621-ben a hugenották elleni csatában elesett Mayenne herceg hívei az épületet felgyújtották. Az 1623-ban épült második templomot 1686-ban rombolták le.²⁴ A Charenton-templom térszervezése pedig nagyjából a Zwingli-féle grossmünsteri átrendezést követi.

Germann odáig megy, hogy a második Charentont „a református protestantizmus II Gesu”-jának nevezi.²⁵ Alaprajza az aranymetszés szabályai szerint szerkesztett 34×21 méteres téglalap, amit egy kontyos tető zár, és kupolaszerű tetőszerkezete adja tetőgerincét. A hosszanti oldalakat északon kilenc, délen nyolc keskeny és hosszú félköríves zárású ablak valamint egy déli bejárat tagolja. A két rövidebb oldalt két ablak, ajtó, két ablak tagolás adja. A harmadik szint ablakai a palotaépítészetnek megfelelően a párkányt áttörik, és álló tetőablakban végződnek. A száműzöttek jelképévé magasodó templom külső és belső architektonikus megoldásai a Jean Marot által készített rézmetszetekből jól ismertek.²⁶ A felsoroltakból a francia hugenotta templomok kapcsán a következő megállapítások tehetők: egyszerű alaprajzú teremtemplomok (téglalap, négyzet, nyolcszög, ellipszis), minden oldalon körbefutó karzat, a fő axisban a szószek és úrasztala, a homlokzat kialakítás elmaradása vagy leegyszerűsödése.

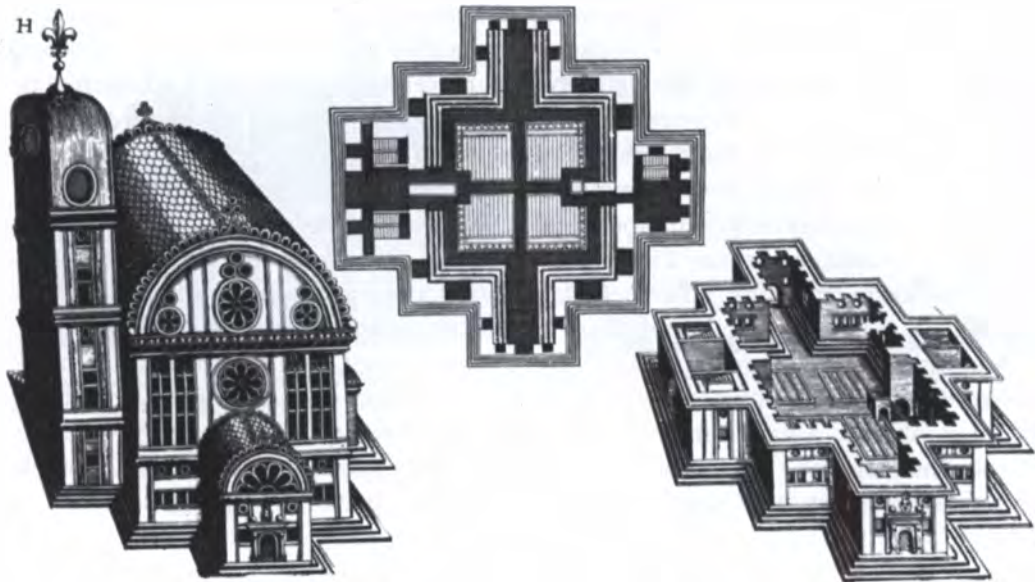
A protestáns templomépítészet ezen belül a református szakrális építészet teoretikus kutatása, ahogyan Adolf Reinle mondja: „a svájci protestáns építészet kutatása még a

kezdeteknél tart”.²⁷ Ez a megállapítás azonban nemcsak Svájcra, hanem Magyarországra is érvényes. Az első átfogó teoretikus monográfiák az ötvenes, hatvanas években jelennek meg.²⁸ Az is elgondolkodtató, hogy a protestánsok, ezen belül a hugenották templomépítészetének elméletét nem teológusok – bár ez joggal elvárható lenne –, hanem egy építész fogalmazza meg. Jacques Perret 1600-ban a hugenották számára tervezett ideális városba „Gentilhomme Savoysin” három különböző nagyságú templomot gondol.²⁹ A legkisebb templom a falusi változat (Landkirche); ez négyzet vagy téglalap alaprajzú, és hossza 25 méter alatt van. A hosszanti oldal közepén áll egy széles, de keskeny torony, amelynek magassága azonos a dongaboltozatú tetővel, és tagolása azonos a templomtesttel. A toronnyal szemben a szószék.

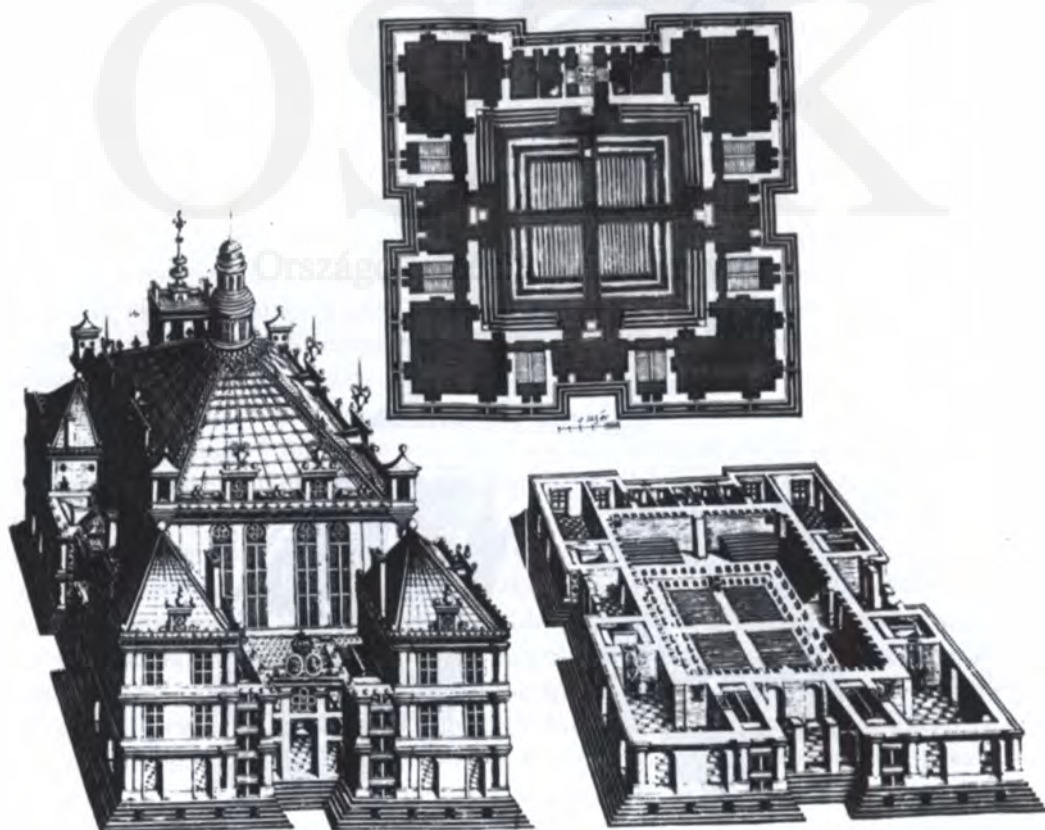
A középső (der mittlere Temple) 25×25 méter nagyságú, és a kicsitől a három pavilionszerű bejárat különbözteti meg, melyek a lépcsőház és a kiszolgáló helyiségek szerepét töltik be. A nagy templom számára (Für den grossen Temple) egy 34×34 toise (1 toise megfelel kb. 2 méternek) nagyságú épületet képzel el, sarkain egy zömök háromszintes bástyaszerű sarokrizalitot.³⁰

Jacques Perret javaslata kis templomok számára 1600 körül

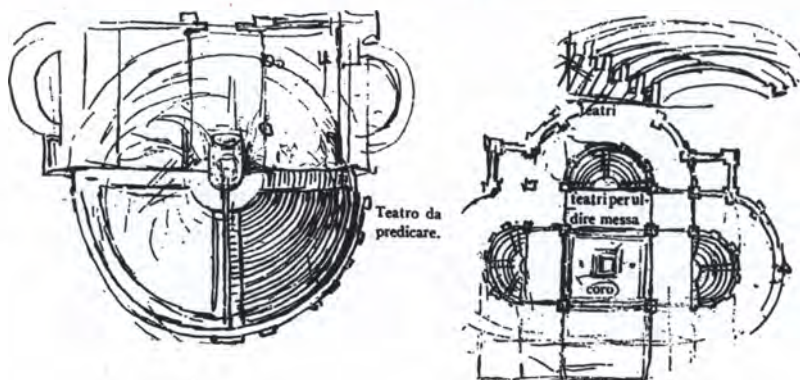

Jacques Perret javaslata közepes templomok számára 1600 körül

Jacques Perret javaslata nagy templomok számára 1600 körül

A Perret által felvázolt ún. „prédikálótemplomok” nem teljesen újak a művészettörténetben. Már a ferencesek nagy hangsúlyt helyeznek a prédikálás szigorú funkcionális követelményeire. A nagy reneszánsz „divino” Leonardo is, egy centrális tér kapcsán „Teatro da predicare”³¹-ről beszél, amelynek közepén a szószék áll, és vele szemben a másik félkörben két negyed körívben padokat tervez.

Leonardo da Vinci javaslata egy centrális épületre (Codex B fol. 52 r., 2173 Institut de France)

A „Teatro” itt egyértelműen antik előképekre vezethető vissza. Leonardo közvetlenül a reformáció előtt egy „humanista centrális térarchitektúrát” (Hamburg) úgy gondol végig, hogy az már a protestáns liturgikus tér igényét is előlegezi. Kálvin 1536-ban kiadott *Institutiójának*³² első kiadásából egyértelműen kiderül, hogy a szerző számára a templom formája és megjelenése adiafórikus, s nincs jelentősége, „hanem csupán azért, mert alkalmasabbak a hívek gyülekezetének befogadására, amikor imádkozni, az Ige hirdetését meghallgatni és a sákramentumokkal élni egybegyűlnek, ... hogy Őt a helynek minden válogatása nélkül lélekben és igazságban kell imádnunk”.³³

Leonardónak mint építésznek, Kálvinnak mint teológusnak a kiindulási pontja természetes módon más és más, de mind az egyik, mind a másik számára közömbös a rájuk hagyományozódott templomforma, és arra építenek, hogy a templom egy „előadóterem”. Ahogyan Leonardo egy „humanista centrális térarchitektúra”-ról beszél, úgy teremt meg Kálvin a feltételét „egy szigorú funkcionalista centrális templomformának”.

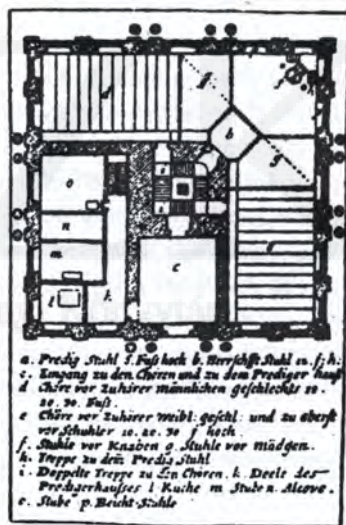
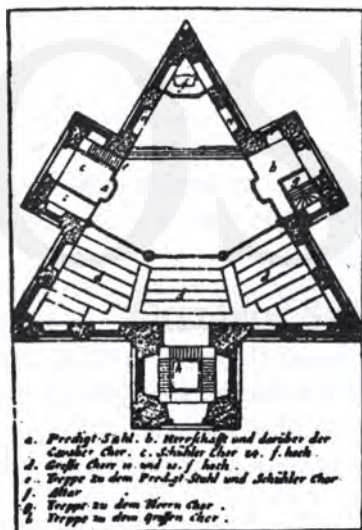
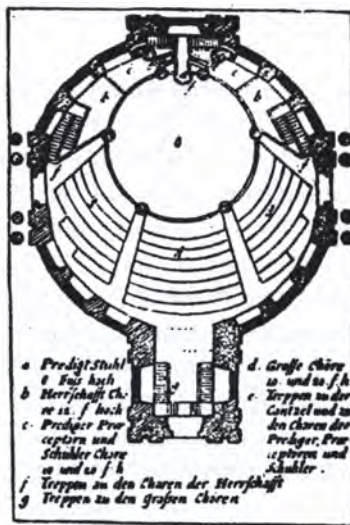
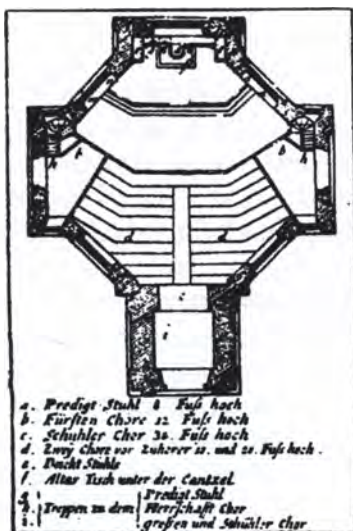
Vázlatszerűen érdemes azokat a fő típusokat áttekinteni, amelyek közvetlenül a reformációt követően Európában a 17. században elterjedtek. Németországban az egyik csoportot az ún. „Schlosskapelle”-k adják, ahol az oszlopok és falpillérek játéka nyújt esztétikai hatást, egy- vagy kétszintű karzat növeli a térhatást (Torgau, Stettin, Schmalkalden). Luther építésszel kapcsolatos álláspontját – a többi megnyilvánulását elfelejtve – sokszor tévesen a torgau-i palotakápolna felszentelésekor 1544. október 5-én elmondott prédikációjára vezetik vissza. Ebből az alkalomból Caspar Cruciger egy verset ír, amelyből kitűnik az épület reformáció korabeli karaktere.³⁴ A templomszentelés ősképe Luthernél a salamoni templom felszentelése, építészetileg pedig annak leírása (1Kir 6–8). Luther számára az a döntő, hogy a templom az imádság háza legyen: „Meg van írva: Az én házamat imádság házának nevezik...” (Mt 21,13; lásd még Ézs

56,7 és Jer 7,11). Philipp Arnoldi 1616-ban adja ki „Ceremoniae Lutheranae” című munkáját, melynek alapszabályai és megállapításai a lutheránus templomépítés hagyományát a 18. századig meghatározta.³⁵ Krähling János szerint az első önálló protestáns templomépítészeti bemutató munkát Josef Furtenbach ulmi építőmester jelenteti meg.³⁶ Németországban a hagyományos teremtemplom és a karzat egyre jobban meghatározó építészeti elemmé válik. Franciaországban az első templomok funkcionális centrális épületek, különösebb felülettágolások nélkül. Charenton közeledik monumentális oszlopaival a teremtemplomok felé, árkádok helyett modernségét a karakterisztikus gerendázat adja, és a körbevezetett karzat centralizálja a teret. Hollandiában³⁷ a francia funkcionális továbbviszik: szabályos nyolcszögű alaprajz (Ijzendijke), nyújtott nyolcszög (Bloemendaal), kilenc fülkével bővített téglalap (Nieuwe Kerk, Haarlem). A Charentonból vezethető le az amszterdami „Remonstranten”-templom. Mindezek mellett megjelenik a kupolás megoldás, mint Leonardo humanista variánsa: Willemstand, Marekerk Leidenben. A kettő variánsaként jelenik meg a Nieuwe Kerk Hágában 1649-ben. Az első skót református templomot 1592-ben építik Burntislandban.³⁸ A téglalap alaprajzú teret körben fagaléria öleli, melynek a pilléren nyugvó faszerkezetét diagonális ívvel tartják, ami eredeti megoldás. Az angol puritánok az amszterdami „Remonstranten”-templom megoldásait másolják.³⁹ Skandináv⁴⁰ területen a háromhajós hosszanti teret kedvelik.

E rövid kitérével csak érzékeltetni szerettem volna a reformációt követő 17. századi megoldásokat.

Krähling a 18. század kiemelkedő teoretikusának Leonhard Christoph Sturm-ot (1669–1719) tartja.⁴¹ A matematikus, filozófus, teológus és építészteoretikus Sturm⁴² a Joseph Furtenbach által megkezdett elméleti munkát viszi tovább. A bizonyos értelemben tankönyvszerűen összeállított,⁴³ 1712-ben publikált *Architectonischen Bedenken von Protestantischer kleinen Kirchen Figur und Einrichtung* című⁴⁴ művében Sturm az alaprajzok szinte minden variánsát megadja.

Ezt fejleszti tovább, és 1718-ban kiadja a *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben* című⁴⁵ mai napig nagyhatású munkáját. Az 1711 március óta Friedrich Wilhelm (Mecklenburg-Schwerin) herceg szolgálatában álló építész 1714-ben egy matematikailag felépített református úrvacsoratót dolgozott ki.⁴⁶ Sturm – Furtenbachhoz hasonlóan – olcsó megoldást keres, és új alaprajzi variánsként háromszög, négyszög, kör alaprajzot javasolt. Az építész, nagyon határozottan, a kórus ellen hadakozik, és fontosnak tartja a karzatok építését. A mindig olcsó és gyakorlati szempontokat szem előtt tartó teoretikus ezzel a templom befogadóképességének növelésére gondolt. Sturm konkrét építészeti javaslatok mellett gondolatilag a salomonai templom előképszerpe döntő, és az építészeti mint „szent építőművészet”-et legitimálja,⁴⁷ a rend és szimmetria szerinti építészet tagolására és mértékére gondol. Sturm arra a jellegre apellál, ami az 1Kor 14,40-ben olvasható: „minden szépen és rendben történjék”, és az 1Kor 14,33-ban áll: „mert Isten nem a zűrzavarnak, hanem a békességnek Istene”, azaz a gyülekezet rendje jelenjen meg az építészetben és az építészet által. A templomépítészeti az építész művészete mellett a gyülekezet és a liturgia igénye határozza meg (Akustik és Sicht). Olyan gyülekezetet képzel el, amelynek rendje és törvényei kívül állnak a művészetben, és csak az építészet határozza meg: Deus est

Leonhard Christoph Sturm négy protestáns templomalaprajz-javaslat, 1712

Deus ordinis. „Ő az a szerző, akire a 19. század folyamán lassan kibontakozó teoretizáló protestáns templomépítészeti szakirodalom állandóan hivatkozik.”⁴⁸

Curt Horn szerint⁴⁹ a 19. századot három elem határozta meg.

1. A historizálás, amely nem a stíuselemek ismétlése miatt, hanem a térszervezése révén állt szemben a protestáns istentisztelettel.

2. A reformáció előtti állapot visszaállítása a stílustisztaság nevében.

3. A protestáns hagyományként tisztelt 16–17. századi épületek másolása.

A 19. század elején a nagy német építész, Schinkel így fogalmazta meg alapelvét: „a kor kifejezési formájával a kornak építeni”.⁵⁰ 1811-ben egy T alakú tervet készít a

berlini Péter-templom, majd 1815-ben az ottani Dóm átalakítására. A nagyméretű, kör alaprajzú tér közepére tervezte az oltárt, amit négy cikkelyben padok ölelnek. De ezzel egy új probléma jelentkezik: hol helyezkedjen el a szószék? Schinkel szimmetriaigényét csak két szószékkal tudja megvalósítani, ez a megoldás jelentkezik a berlini Werdeschen és 1830-ban a potsdami Nikolai-templomoknál. Ez utóbbi a schinkeli klasszicizmus szép példája. A porosz udvarban nagy befolyással rendelkező romantikus Josia Bunsen 1842-ben a királynak dedikált művében „Die Basilika des christlichen Roms nach ihrem Zusammenhang mit Idee und Geschichte der Kirchenbaukunst” a bazilikát látja a tulajdonképpeni keresztyén építési alapsémának, s ez egyben a neogótika győzelmét is jelenti. 1845-ben Gottfried Semper elkésredetten mondja „Über den Bau evangelischer Kirchen” című tanulmányában, hogy a kor templomépítésének a reformáció korát kellene figyelembe vennie, és nem a 13. század, hanem a 19. század számára kellene templomokat építeni. A neogótika döntő győzelmét viszont az 1861-ben Eisenachban tartott evangélikus egyházi zsinat határozata hozza meg, ahol a templomok építésére és berendezésére vonatkozóan tizenhat szabályt állapítanak meg. A tanulságok miatt érdemes ezen határozatokat részletesen is ismertetni.

1. A templomokat keletelni kell.

2. A legalkalmasabb alaprajz a hosszított négyszög. A külső magasság, a főpárkányt is beleszámítva, az egyhajós templomoknál a szélesség $\frac{3}{4}$ része. A kereszt alaprajzú séma követendő. A nyolcszögű alaprajz akusztikailag még megengedhető, de ugyanilyen ok miatt a kör alakú mellőzendő.

3. A templomépítészet komolysága megkívánja a történelmi stílusok, ezen belül különösen az ún. német (gót) alkalmazását. Majd felhívják a figyelmet, hogy a belső építészet és berendezések kövessék a templom stílusát.

4. Tartós anyag és szolid munka kívánatos a templomépítésnél.

5. A templom főbejárata nyugaton középen legyen, az oltár vele szemben, így kijelölve az épület főtengelyét is.

6. Mindenhol tornyot kell építeni és a templomtesttel szoros egységben.

7. A templomhajó szintjétől néhány lépcsővel magasabban legyen az oltárhelyiség (kórus), megfelelő hely legyen a szolgálattévők részére, és korlát ne válassza el a templom többi részétől.

8. Az oltárt a kórus padlózatától egy lépcsőfokkal meg kell emelni. A liturgiai és akusztikai követelményeket figyelembe véve az oltárt a kórus boltíve és a hátsó fal közé kell állítani, és korláttal vagy a letérdeplést segítő alkalmatossággal ellátni. Az oltár – ha hitvallási okok nem ellenzik – kereszttel jelölendő, s az üdvtörténetet ábrázolja annak szobrászata, festészete.

9. A keresztelőmedence az oltárhoz vezető lépcső előtt legyen, és nem szabad hordozható asztallal helyettesíteni. A keresztelőmedence helye lehet még a főbejárat előcsarnoka vagy egy a kórusba nyíló oldalkápolna.

10. A szószék igazi helye: a kórus és a templomhajó találkozásánál, a kórus boltívének egyik pillére mellé a hajó felé nézve kifelé állított szószék. Ha többhajós a templom, akkor a középső hajó egyik kelet felé eső oszlopa mellé kerül a szószék, aminek magasságát a helyi lehetőségek és igények szabják meg.

11. Az orgona helye az oltárral szemben, a nyugati oldalon a főbejárat feletti karzaton van.

12. A gyónószék a kórusba kerüljön. Az olvasó (tám, pulpitus, szék) az oltár előtt álljon a kórusba vezető lépcsők egyikén.

13. A karzatok – a nyugatin kívül – a templom két hosszoldalán alkalmazhatók, de a kórusba nem nyúlhatnak be. A karzatok szélessége az egész templom szélességének $\frac{1}{3}$ része lehet, magassága pedig az épület belső magasságának $\frac{1}{3}$ részét nem haladhatja meg.

14. A padok úgy helyezendők el, hogy az oltár és szószék jól látható legyen. Középen a bejárat és az oltár között széles út hagyandó, valamint elegendő szélesség a középhajó pillérei mellett, illetve a karzatok tartóelemei mellett.

15. A templomhoz, a kórusához mint toldalék csatlakozzon egy világos, száraz, fűthető, az egyházhöz méltó sekrestye.

16. Az evangélikus templomépítészeti felsorolt alapelveit minden egyházi hatóságnak be kell tartania.⁵¹

Ez az ún. „Eisenacher Regulativ” nemcsak a romantikusok gótikaszeretetének győzelmét jelenti, hanem az elfordulást a centrális tér- és liturgiaszervezéstől. Két példát lehet itt megnevezni, ahol egy középkori dóm építése lebegett az építetők előtt: a hamburgi Nikolai-templom (G. G. Scott) 1846–63 és a baseli Elisabeth-templom, ahol az építetők külön kívánsága volt a középkor felidézése. A teológiában ez az időszak a racionalizmus és a pietizmus időszaka. A heves viták és diskurzusok időszaka 1861-től az ún. „Wiesbadener Programm”-mal ér véget 1891-ben. Itt a lelkész Veesenmeyer és az építész Otzen egy sokszögesített félkörívben, aminek bejáratát egy szentélyszerűen bővített tér jelenti, s a félkör tengelyét a bejáratral szemben egy téglány alakú tér zárja – az oltár előtt álljon legalább olyan hangsúllyal, mint az oltár a szószék (Reformationskirche, Wiesbaden, 1892–94, építész Johannes Otzen). August Orth a berlini Emmaus-templomnál (1891–93) a konstantinápolyi kora keresztyén apostol-templomhoz hasonlóan a kupolával zárt centrális teret egy rövid hosszhajóval megtoldja, és a szószékoltárt a kupola alatt helyezi el. A wiesbadeni program figyelme újra a centrális térszervezés felé irányul. A pro és kontra vitában tulajdonképpen a 20. század elejéig megmarad a gótika több vagy kevesebb szeretete. 1893-ban jelent meg K. E. O. Fritsch „Der Kirchenbau des Protestantismus” című munkája, amely nemcsak történelmi áttekintést ad, hanem az elméleti vitáknak is helyet biztosít. 1894-ben Berlinben rendezik meg az első „Kirchenbautag”-ot, ahol nem sok pozitívum született. A Drezdában 1906-ban megrendezett második konferencián megszületett a döntő felismerés, hogy a protestáns templomépítészeti ügye nem egyes kutatók problémája, hanem újra és újra átgondolandó feladat. Ugyanebben az évben jelent meg Paul Brathes Buch „Die Theorie des evangelischen Kirchengebäudes” című műve, amelyben leszögezi, hogy a templomépítés elmélete a liturgia feladata. A drezdai konferencia egyik házigazdája az építész Graebner egy modellt készít az ottani Strehlen városrész Krisztus-temploma számára. Az amfiteátrumszerű, a bejáratról befelé mélyülő teremtemplomban az oltár előtt áll a szószék. A bejárat magasságához viszonyítva öt lépcsővel mélyebben helyezkedik el a szószék. Ez az elrendezés megfelel Sulze elképzelésének,

amit 1891-ben „Die evangelische Gemeinde” című művében kifejti, azaz a szószéket az épület magja és a templomtér közepébe kell állítani. A prédikáció „meghitt (bizalmas) párbeszéd, négy szemközti beszéd” a gyülekezettel, de nem tanító előadás, és nem retorikai teljesítmény. S mivel minden időszak másképpen értelmezte ugyanazt: a prédikáció definiálását, s különösen jeleskedett ebben a huszadik század, így itt kénytelenek vagyunk a ma kérdésfelvetéseit körbejárni. Cornelius Gurlitts mai napig érvényesen, frappánsan összegez: „Die Liturgie ist die Bauherrin”.⁵²

Tulajdonképpen ezzel a gyakorlati teológia, ezen belül a liturgia területére hárították az elméleti kérdések tisztázását. A későbbiekben látjuk majd, hogy mindezt a magyar liturgiai művek miként és hogyan definiálják.

Az 1906-ban Drezdában megtartott Protestáns Egyházi Építészeti Kongresszus pedig egy olyan cezúra, amely mind az egyházak (evangélikus, református) képviselőit Hollandiában, Németországban, Svájcban, mind az építészeti képviselőit arra figyelmeztette, párbeszédet kell kialakítani ezen a területen is. Ezt követően, különösen a második világháború után rendszeresen megtartják az „Evangelische Kirchenbautag”-ot, az utolsót, a 22.-et 1996. szeptember 19–22-ig Magdeburgban és Zerbstben. A „Kunst und Kirche”⁵³ és „Das Münster” című folyóiratok rendszeresen publikálják az ott elhangzott előadásokat, illetve a konferenciák anyaga szerkesztett változatban, könyv formában is megjelenik.⁵⁴

De visszatérve a századfordulóhoz, a döntő lépést a modern építészetet illetően 1919 jelenti, amikor Bartning megjelenteti „Vom neuen Kirchenbau” című munkáját,⁵⁵ amely a közvetlen előzményekkel véglegesen szakít. A szerző felteszi a döntő kérdést: mit jelent a szakrális építész, és ezen belül a protestáns templomépítész egyáltalán szakrális-e? Az építész számára döntő felismerést az hozott, hogy a templomépítészetben sajátosan érvényesül a szellemi, liturgiai és építészeti feszültség, melyeknek egymást erősíteniük kell. A középpontban az egyházi építészeti szakralitása áll. Bartning arra keresi a választ, hogy az épületnek nyitva kell-e állnia istentiszteleten kívül vagy nem? S tovább kérdez a szerző: vajon a protestáns templomépítész csak egy „házgép” lenne a gyülekezet számára, nem pedig ezzel párhuzamosan a vallás kifejezési formája is? Az építész ugyanakkor egyértelműen kimondja, hogy a protestánsokban is ott van a szakralitás utáni vágy, és hogy a transzcendens (Numinozum) nem áll távol a protestantizmustól. Végül arra a következtetésre jut, hogy az a kettős belső feszültség, amely az egyház jellegének megfelelő teret hoz létre, leginkább egy centrális tér lehet. Bartning elképzelését az 1924-es berlini „Tagung für Kultus und Kunst” keretében mutatja be, egy kör alaprajzú ún. „Sternkirchen”-t, amely az expresszionizmus szellemében fogant. Terve óriási vitára adott lehetőséget, mivel a tér közepére állította az oltárt és a szószéket. Az építészeti és szellemi centrum így egybeesett, de újra és újra opponáltak; az igehirdető mögött ezáltal létrejött egy „halott tér”, akusztikailag és vizuálisan is használhatatlan téregység, amely a tér közepéig hatol. A középpontban álló oltárt és szószéket körbeöleli a koncentrikusan elhelyezett gyülekezet. Katolikus oldalon Dominikus Böhm, az az úttörő jelentőségű építész, aki Bartning újításait követve a centrális teret preferálta, és kimondja teológusok által később vitatott meggyőződését: „Egy Isten, egy gyülekezet, egy tér.”⁵⁶ Ugyanezen év őszén a porosz kultuszminisztérium szervezésében Marburgba összehívtak egy konferenciát a jövő protestáns egyházi

építészetének megvitatására. A konferencia egyik vezető személyisége Martin Elsässer a következő gondolatokat tartotta megfontolandónak. Korának templomépítészetében továbbra nem a megrendelő vezető szerepe a döntő, hanem sokkal inkább a templomépítészet ipari jellege. Ebből adódóan – állítja Elsässer – az új építészetnek nem szabad hamis érvényességet színlelnie, de éppúgy nem szabad régi stílusokban gondolkodnia. A középkori templomokhoz hasonlóan a kortárs építészetnek a cél- és természeti stílusból kell kiindulnia; anélkül viszont, hogy az egyház sajátját (jellegét) feláldozná. Végül Elsässer a következő konzekvenciákat hangsúlyozza: minél inkább eltávolodni a „dísztemplomtól” (Prunk-Kirche), és közelebb kerülni egy világos, egyértelmű térfelfogáshoz. Korának építészetét kritizálva a következőket mondja: az új templomépítészetet a historizmus teatralitása és a modern tárgyilagossághoz való alkalmazkodás kettőssége determinálja. Elsässer gondolataiból kiindulva Paul Girkon teológus egy világos építési program kapcsán az alábbiakat hangsúlyozta.

1. A protestáns egyházi építészet nemcsak prédikáló helyet hoz létre, hanem építészeti szimbólum, azaz „Épített Ige”.

2. A formális program olyan építészetet kíván, amely nem esetleges, és a korszak emberéhez sorsszerűen közel áll.

3. A liturgiai program a kultusz térprogramja. Az oltár csak egy irány az úrasztala felé, a másik irány azonos a centrális igehirdetési hellyel és a kereszt „alapkövével”. Ezért kell az evangélikus egyház oltárának egy időben asztal- és áldozati oltárnak lennie, a golgota szimbólumának és a szellemi áldozás helyének, annak az áldozatnak, amit a kultuszban a gyülekezet bemutat.⁵⁷

A fenti kérdésvetések egyértelműen bizonyítják, hogy a protestáns templomépítészet nem egy szokványos építészeti feladat a sok közül, hanem megvannak a maga törvényszerűségei, és teológusok bevonása nélkül nem oldható meg ez az építészet.

Otto Bartning munkássága egyértelműen a protestáns centrális templomépítészet tisztázásának a szolgálatában állt. Az elvi, liturgiai tisztázás ebben az irányban mozdult el. Az építész a „Sternkirche”-hez hasonlóan kör alaprajzot hozott az 1929-ben, Essenben épített „Feltámadás”-templomnál (Auferstehungskirche). Az oltár itt már nem a közép-pontban áll, hanem a padosorok által kijelölt belső kör szélén. A padok csak az egyik félkörben találhatók, és a szószéket az oltár mellé állították. Bartning a berlini Gustav Adolf-templomnál (1932) fejleszti tovább a centralitás irányultságának elvét, mégpedig egy legyező alakú tér értelmében. Az építész ezt ismétli meg a karlsruhei Markus-kirchénél 1934/35-ben. Martin Elsässer szintén centrális alaprajzban gondolkodik, és az 1957-ben épült Frankfurt-Niederursel-i templománál az oktagonális teret axiálissá teszi a padok elhelyezésével. Theodor Fischer 1928-ban Planeggben egy oktagonális térben centrális padelrendezést tervezett, míg German Bestelmeyer Ellingenben (1925) ugyanezt a teret hosszantivá tette. Milyen térszervezés – hosszanti vagy centrális – felelhet meg leginkább a protestáns liturgiának? – teszik fel a kérdést Németországban. A kérdésvetetés nem marad válasz nélkül más protestáns országokban sem. 1940-ben Frank L. Wright egy olyan kápolnát tervezett (Southern College, Lakeland, Florida), ahol a meghosszabbított oktagonális tér axisától a padokat – a szószéket mintegy körbeölelve – 45°-kal elfordította. Ugyanott a Stephens College számára Saarinen egy kör alaprajzú kápolnát tervezett. Asplunds a stockholmi temetőkápolnánál hasonló

módon gondolkodott (1935–46). A két világháború közötti időszak teoretikusan nem hozott igazán lényeges gondolatokat a protestáns építészet kapcsán, Bartning munkássága viszont jelentős, aki a legkonzekvensebben mondja ki – a huszadik század első fele ebben az irányban teszi meg az első lépéseket –, hogy minden (egyházi) szakrális térnek kell egy szellemi centrumának lennie, amely a tér egyértelmű építészeti kapcsolataira vonatkozik, és a gyülekezet e centrum köré csoportosul. Egy ilyen gyűjtő, koncentrikus tér – centrális vagy oblong – kettős értelemben is megfelel az ige szavának: „Az én házamat az imádság házának nevezik” (Mt 21,13), és „...én veletek vagyok minden napon a világ végezetéig” (Mt 28,20).

A második világháborút követően Bartning teoretikus munkásságát Rudolf Schwarz (1897–1961) követte. 1947-ben,⁵⁸ majd 1960-ban⁵⁹ publikálta ma is alapvető jelentőséggel bíró munkáit. Schwarz viszont nemcsak teoretikus, hanem gyakorló építész is volt. Munkásságát számtalan publikáció⁶⁰ méltatja, amelynek bemutatására nem vállalkozhatunk. Építészeti opusának összehasonlító értékelése az „Út vagy zsákutca?” fejezetben újra hangot kapott, így most erre nem térünk ki részletesen.

Fejezetünket azzal zárjuk, hogy a modern, kortárs, posztmodern – és a sort tovább lehetne folytatni – építészet kérdésfelvetéseire a protestáns térszervezés próbál újra és újra választ keresni. Konferenciák, szakfolyóiratok kísérlik meg az elvi tisztázást, amelynek kapcsán újabb és újabb kérdések merülnek fel. Úgy tűnik, a kérdés a mai napig nem jutott nyugvópontra. Külön bonyolítja az elvi tisztázást az, hogy a mai protestantizmus és az ahhoz közel álló csoportosulások értelmezésében a „szakrális tér” éppúgy olyan viszonylagos, mint az őskeresztyénségnél vagy a reformáció korában. Tökéletesen igaza van Edward Normannak akkor, amikor azt mondja, hogy egy új templom esetében már nem lehet megmondani, melyik vallás áll a háttérben.⁶¹ Megoldásaik éppúgy emlékeztetnek színházra, csarnokra, amfiteátrumra, mint templomra, és ezen megoldások feldolgozása már nem e dolgozat témája, amennyiben igen, ez megtörténik az „Út vagy zsákutca?” fejezetben.

A MAGYAR REFORMÁTUS TEMPLOMÉPÍTÉSZET KUTATÁSÁNAK EDDIGI TÖRTÉNETE

Az 1894-es berlini konferenciát követően és a millennium hatására a magyar középkori építészet jelentős szeletét képviselő református templomok feldolgozása is megkezdődik.¹ Ennek a folyamatnak is megvannak az előzményei. Sajátos módon a református templomok liturgiai, építészetelméleti kérdéseit két evangélikus szerző veti fel elsőként a magyar szakirodalomban. Elsőként 1885-ben Schulek Frigyes írt egy tanulmányt a református templomépítészet és az istentisztelet kérdéséről.² A több részletben megjelent munkájában a katolikus templomok hosszanti terét elveti, és azok utánzását értelmetlennek tartja. A protestáns centrálisat pedig az ünnepélyes hangulat hiánya miatt tartja alkalmatlannak. A hosszanti és a centrális tér egyesítésére, valamint építészeti elveinek összegzése céljából született az általa tervezett szegedi református templom (1880–83), ahol a rövid hosszházhoz két harántirányú, apszisszerű téregység kapcsolódik. A műegyetemi tanár Pecz Samu is hasonló megoldást követ a debreceni Kossuth utcai templomnál: a keresztházas, hosszhajós templomot centrálissá teszi. Református templomépítészeti elveit másodikként a hazai szaksajtóban ő fogalmazza meg „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével” című tanulmányában.³ Pecz ebben a munkájában – Sturm hatására – a centrális, sokszögű térformát jelöli meg követendőnek. Különálló tornyot javasol, és – nyilvánvalóan a protestánsok anyagi helyzetét ismervén – praktikus megfontolásból gótikus stílust propagál. A gótika viszont közismerten az egyik legköltségesebb építészet volt Európában. Felvetődik a kérdés, akkor miért ragaszkodott Pecz a gótikához? Sturm, a már említett 18. századi teoretikus annak a mecklenburg-schwerini hercegnek a szolgálatában állt, aki ugyancsak az építész által jónak tartott olcsó megoldásokat javasolta. A német téglagótika (Sondergotik) ugyancsak ezt sugallta. Pecz mint műegyetemi tanár nyilvánvalóan Sturm munkáit ismerhette, és ezen törekvéseket tanulmányozhatta. Még egy elemét látom a gótika felidézésének, mégpedig Sedlmayer okfejtéseit.⁴ Az osztrák művészettörténész a gótika korát „Gott-Mensch” (Isten-Ember) fázisnak tekinti. A romantika korát Augustinus teológiája determinálta, a szépet nem a földi visszaadásában remélte megragadni, és figyelme a túlvilágra irányult. A gótika szellemtörténeti hátterét Aquinói Szent Tamás skolasztikája adja. Fő művében, a Summa Theologiae-ben részletesen kifejti, hogy a szépséghez három elem szükséges: a teljesség, azaz tökéletesség (integritas), a meghatározott arány, azaz az összhang (consonantia), valamint a világosság (claritas). E gondolatmenet nemcsak filozófiailag tanulságos, hanem abban a széles kiegyenlítődésszerű folyamatban is, amikor az emberi és isteni, az e világi és a túlvilági úgymond „egyensúlyba” került. Más megközelítésben a gótika talán fel tudja idézni azt a kort, amikor az „isteni” és „emberi” még harmóniában élt. Mindezek mellett tökéletesen igaza van Sisa Józsefnek, amikor

azt mondja, hogy mindez „a protestáns emancipáció egyfajta demonstrálásának is tekinthető”.⁵ Bár ő egy konkrét templom (Szkalnitzky Antal: Református templom, Hajdúhadház, 1868–72) kapcsán mondja mindezt, megállapítása látensen, sokszor nagyon tudatosan, kevés kivételtől eltekintve szinte napjainkig érvényes.

Visszatérvén Pecz Samuhoz, gondolatainak, építészeti elveinek summázását jelenti a Budapest–Szilágyi Dezső téri templom ötszögű alaprajza, vörös téglás gótikája, diadalmasan emelkedő tízszögű kupolája.⁶ A teológia oldaláról az első lépést Katona György teszi meg a „Sárospataki Lapokban” 1894-ben,⁷ amikor a „protestáns templomépítészeti stíl” korszakait áttekintvén, szeretne választ kapni a történeti, esztétikai, rituális és technikai kérdésekre. „Az ész és szívet egyaránt kielégítő eszmék közössége, esztétikai és formai kifejezésre jutva, kapcsolatban a minden oldalról gyakorolt és megértett művészeti kifejezési eszközök bírásával fogja az egységes protestáns templomépítészeti stíl megteremtését lehetővé tenni.”⁸ Fejtegetéseiben viszont csak addig jut el, hogy a protestantizmus a művészet „igazi határait” jelöli ki. Réz László⁹ továbbmegy, és a „kultuszhely” kapcsán részletesen ismerteti az új centrális terű templomok¹⁰ helyes elvét, amit viszont nem tart követendőnek. „A reformált vallás szolgálatában álló templom alaprajza csupán a hosszúkás négyszög alak lehet, mint főhajó, mellyel vagy párhuzamosan haladjanak az oldalhajók, vagy derékszögben illeszkedjék a főhajóhoz az oldalhajó.”¹¹ A szerző a templom kapcsán az „Isten háza” fogalomból indul ki, így az épület legyen a gyülekezet hajléka, s az otthon érzetét és szépségét adja. Lényegesnek tartja az akusztikai és horasztikai szempontok érvényesítését. Erdélyi Géza szerint Réz „egyértelműen kiemeli – valószínűleg elsőként – a liturgiális követelmények fontosságát”.¹²

A modern építészet szempontjából az első jelentős lépést egy elvi, liturgiai tisztázás felé Csikesz Sándor teszi meg „A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei”¹³ című tanulmányában, ahol a horasztikai, akusztikai, dinamikai szempontok mellett a következőket mondja: „A református templom minden porcikájával mondjon igazat. A fa ne hazudja magát vasnak, a malter ne akarja a kő és faragott márvány illúzióját kelteni, a gipsz, stukkó, rabc s megannyi potemkim építészeti fogás számára tilos legyen az Isten háza. A keményfára erezett és festett puhafa a bútorok farizeusa marad.”¹⁴ Az Egyetemes Konvent – ugyancsak Csikesz Sándor megfogalmazásában – a 39-1933 számú határozatában a következőket mondja: „A magyar református templomépítésnek liturgiai és művészeti szempontból való fokozottabb ellenőrzése és az építetők gyülekezetek megfelelő irányítása szükséges. Azonban részint pénzügyi, részint alkotmányjogi és közigazgatási okok miatt egy olyan központi szerv felállítására, mely a templomépítések kérdésébe döntőleg beleszóljon, kivihetetlen.”¹⁵

Ravasz László¹⁶ a Kováts J. István által szerkesztett és a mai napig nagy jelentőséggel bíró Magyar református templomok című kötetben írt tanulmánya szerint a református templom gyülekezeti hajlék, alapjában véve családi ház, ahol a családfő maga Isten, bibliai tisztaságú, a szószék közepén álljon, és előtte legyen az úrasztala, valamint a keresztelőmedence, jellemezze belső és külső világosság. Majd szigorúan kijelenti: „Istentiszteletünk evangéliumi tisztaságából következik, hogy templomaink fala fehér, semmiféle kép vagy ábrázolás benne nincs, festménynek, szobornak nyoma sem található benne.”¹⁷ Időközben és azóta megjelent művészettörténeti munkák¹⁸ finomítják és

pontosítják a kálvinizmus és a művészet, ezentúl az építészet viszonyát. Munkánk szempontjából fontos az 1944-ben megjelent, az Országos Református Nőszövetség felkérésére és kiadásában a Padányi Gulyás Jenő által írt „Az építő egyház”¹⁹ című munka. Az alcím is sokat mond: „az egyházi építkezéseknél hasznos tudnivalók”. A szerzőt a „tisztas egyszerűség”²⁰ és a korszerű építészet kérdése mellett a református puritánság problémája is foglalkoztatja. „A református egyszerűség, puritánság legyen igényes, azaz keresse meg e jellegének méltó és hatásos művészeti kifejezését.”²¹ A kvalitásos református művészet létjogosultságát három elemben látja: „neveljük az igazi áhítatot és református öntudatot, neveljük a református művészetet, neveljük a református közízlést”.²² Majd Padányi konkrét kritériumok és feladatok felsorolásával zárja dolgozatát. Munkája a gyakorló építész szemével kezeli a kérdést, és nem visz közelebb témánk teoretikus megközelítéséhez.

Hosszú szünet után 1971-ben jelenik meg Horváth Barna munkája,²³ amelyben történeti áttekintésbe ágyazva így summázza véleményét: „Olyan építészeti és belső tereprendezési megoldást kell találni, ami kifejezi a hirdetett igéből megértett bibliai üzeneteket. Ebben nagy segítségünkre lehet a modern építészet és művészet egyszerűsége, célszerűsége és őszintesége törekvő hajlama.”²⁴

Marosi Ernő²⁵ a magyar falusi templom mint építészeti műfaj kategóriájának megte-remtésével hívja fel figyelmünket a kézművesség és a magyar református templomok kapcsolatára. Levárdy 1982-ben megjelent munkájában Makkai Lászlót idézi, mely szerint: „Megelégedett azzal, hogy a jobb időkből átöröklött templomát tisztességesen fenntarthatta.”²⁶ Az idézett munka az ágendák és istentiszteleti rend ismertetésével zárja gondolatmenetét. Rév Ilona²⁷ a II. világháborút követően mutatja be a templomokat mint műalkotásokat 1983-ig. Munkája inkább leíró jellegű, és a református térszervezés kérdéseihez nem visz közelebb. E feldolgozásból tudjuk meg, hogy 165 római katolikus, 15 evangélikus, 29 baptista, 25 egyéb felekezethez tartozó templom mellett 18 református épült.²⁸

Várady József 1989-ben²⁹ indított vállalkozása katalógusszerűen dokumentálja az egyházkerületek templomait. A Magyar Építőipar 1990. évi 5. füzeté³⁰ különszámot szentel a hazai szakrális építészet kérdésének. Guzsik Tamás: Szakrális építészeti terek funkcióelemzése, III. című munkájában³¹ külön fejezetet szentel a református liturgia építészeti keretének. A politikai fordulatot (1989/90) követően az első jelentős vállalkozás a Református templomok Magyarországon³² című kötet megjelenése, amelyben Takács Béla inkább az egyháztörténész szemével közelíti meg a református templomok történetét, míg Marosi Ernőt művészettörténészként az érdekli, hogy „Szükségképpen többféle szempontból közelíthetők meg tehát református templomaink, s művészettörténeti tárgyalásuk is többféle történet szövetébe kívánkozik. Az itt következő áttekintés a lehetséges megközelítésmódok közül kettőt választ tárgyául: a református templomok történetét mint koruk művészettörténetének részét, valamint azokat a tanulságokat és adalékokat, amelyekkel a ma református templomokként használt középkori műemlékek szolgálnak a magyarországi művészettörténet számára.”³³ Marosi Ernő munkájára még ilyen vagy olyan összefüggésben visszatérünk, hiszen kérdésfelvetései és konklúziói munkánk szempontjából „többféle történet szövetébe” állítván többféle és többsíkú tanulságokat tartalmaznak.

1991-ben³⁴ a Magyar Építőművészet külön számot szentelt a „Szent Terek”-nek. Ennek kapcsán Koós Judith foglalja össze a magyarországi református templomok stílusváltzásait, és az utóbbi évek eredményeit így összegzi: „Egy valami azonban közös: a prédikáló templomtípus igényének megvalósítása, a református liturgia és hitélet gyakorlatának architekturális és belsőépítészeti eszközökkel való kielégítése, szolgálata.”³⁵

A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán 1994 márciusában megtartott „A szakrális építészet ma hazánkban” című konferencián Márkus Mihály foglalta össze a templomépítés református szempontjait.³⁶ Az ennek kapcsán megjelent kiadvány, majd a *Confessió*³⁷ ugyancsak Márkus tollából közli a szerző szempontjait, amelyek közül Fekete Csaba jó néhány pontot vitat.³⁸ Márkus és Fekete vitájából egy alapvető kérdéseket is tisztázó elméleti vitára számítható polémiaát várt az e téma iránt érdeklődő publikum, amely sajnálatos módon elmaradt.

A református templom térszervezése kapcsán érdemes azokat az alapvető, utóbb megjelent liturgiai műveket is megvizsgálni, amelyek ma a református egyházban tankönyvszerűen alapműnek számítanak. Pásztor János³⁹ az istentiszteleti hely történetének rövid áttekintése után a következő konklúzió kimondását tartja fontosnak: „...olyan épületet emeljen, amely komolyan veszi a hely és a tér teológiai jelentőségét. Részletes útmutatást nem szükséges – de nem is lehetne – adni. A fenti elveknek a helyi adottságok figyelembevételével való alkalmazása olyan istentiszteleti hely létrehozásához vezethet, mely maga is arról beszél az építészet nyelvén, amit benne hirdetnek: Közöttünk lakik a Kegyelmes Isten.”⁴⁰ Szőnyi György 1993-ban kiadott munkájában fontosnak tartja, hogy „a padok ugyancsak a szószék körül – a boldogmondások hegye körül – helyezkednek el”.⁴¹ Czeglédy Sándor⁴² az istentisztelet helye és a benne levő felszerelési tárgyak kapcsán rövid stílustörténeti áttekintést ad a templomépítésről, de fontosnak tartja leszögezni, hogy a református egyház hite szerint nem az ószövetségi felfogás a mérvadó, hanem az ApCsel 17. rész 24. verse: „Az Isten, aki teremtette a világot és mindazt, ami benne van, aki mennynek és földnek Ura, nem lakik emberkéz alkotta templomokban.”⁴³ Majd így folytatja a szerző: „Elvi szempontból nincs szükségünk különleges helyekre, ahol az istentisztelet hatékonyabb volna, mint másutt. De a célszerűség és a jó rend kedvéért mégis szüksége van a helyi gyülekezetnek egy olyan alkalmas helyiségre, amelyben a hívek közös hitben egybegyülekezhetnek az Ige és a sákramentumok köré.”⁴⁴

A református egyházban a mai napig érvényes és jelenleg használatos Ágendája alapján⁴⁵ a templom liturgikus terének meghatározását a következőkben összegzi: „Az építés korára utaló és a tájjellegű sajátosságok mellett minden református templomra az a tudatos törekvés jellemző, hogy az igehirdetés és a sákramentum egyaránt központi helyet kapjon, az úrasztala és a szószék minden padból látható, a prédikáció pedig jól hallható legyen. Ezt a célt szolgálja a szószék, az úrasztala és a padok megfelelő elhelyezése.”⁴⁶

AZ ÚJ TEMPLOMOK

Tekintettel arra, hogy a tárgyalt emléanyagunk építészeti, művészettörténeti áttekintése „többféle történet szövetébe kívánkozik”,¹ nem alkalmazhatunk merev kategorizálást. A tudományos megközelítésmódról nyilvánvalóan nem mondhatunk le, de ahogyan Makovecz Imre mondja az építészet kapcsán, hogy az nem más lenne, mint egy dráma! Fokozottan érvényes ez a kortárs református templomépítészetre, s ez sem lenne más, mint „egy nagy dráma”, hiszen éppúgy benne van ebben az építetők küzdelme, a gyülekezetek utolsó erőfeszítése, mint az építészek kényszerű megalkuvása. Metodikailag nem választható olyan tipológiai felosztás, hogy centrális vagy hosszanti tér. Nem vezetne közelebb, ha a szerkezet, anyag, forma felől közelítenénk meg a kérdést, ugyancsak túlzott sematizálás lenne, ha a „falusi templomok” analógiájaként „városiról” vagy „Grand”-ról beszélénk, hiszen falusi templom is készült nagyon igényesen, és fordítva. Pamer Nóra² is különbséget tesz városi templom és kisebb (falusi) templom között. Két irányt jelöl ezzel a késő eklektikán belül: a középkorit és reneszánszt idéző épületeket a harmincas években, s mivel ezen korszak mai templomépítésünk közvetlen előzményének tekinthető, csábítónak tűnik felosztása. 1920–1942 között a mai Magyarországon 76 templom és 6 imaház épült. Az építészet- és művészettörténeti szakirodalom által sugallt irányzatok: modern, posztmodern, High-tech egyszerűen az anyag jellegéből adódóan járhatatlan útnak tűnik. Így szinte a lehetetlent kell megpróbálnunk, hiszen minden épület egy külön történet. Az épületek külön-külön képviselnek különböző irányzatokat, továbbvisznek hagyományos megoldásokat, ragaszkodnak a történelmi templomképhez vagy új utakon járnak, melyeket természetesen külön jelzünk.

A templomok sokszínűségét konstatálva így egyfajta kultúrtörténeti megközelítési módot választunk, hiszen ezen műalkotások egyaránt beilleszthetők az egyetemes és a magyar művészettörténetbe, az egyetemes és a magyar építészettörténetbe, ugyanakkor részei a magyar művelődés, a magyar egyház, ezen belül a református egyház történetének. Tekintettel arra, hogy a templomok építése egy közösség belső ügye (nyilvánvalóan a makro kontextusában), ezentúl az építető közösség és település „művészetakarása” is egyben.

E fejezetben a megrendelő és az építész oldaláról egyaránt vizsgáljuk emléanyagunkat.

A MEGRENDELŐ

A Magyarországi Református Egyház története során újra és újra szembesülni kényszerült a történelem által diktált helyzetével. Különösen érvényes ez a „művészeti tudás” (Kunstkönnen) területén, ahol leginkább jelentkezik a pénzügyi megkötöttség.

A reformáció korában a belső architektúrát alakítja át, az ellenreformáció korában próbálta menteni a már meglévőt.

A mai templomépítészetre is nyilvánvalóan befolyással van az, amit az egyik 1713-ban keltezett építési engedélyre írtak a hatóságok: „non ad instar Ecclesiae, sed ad formam domus Ordinariae”,³ azaz nem hatalmas templomot építhettek, hanem egyszerű lakóházat. A lesújtó határozat viszont több szempontból tanulságot rejt a jövő számára. A reformátusság a Csikesz Sándor által olyan fontosnak tartott „családi ház”-szerű templomával szemben szívósan ragaszkodik a kor által nyújtott és adminisztratív tiltott templomképhez. Az adiafórikusnak deklarált helyel szemben mégis ott van a „megszentelt” hely megkülönböztetett jellege.

1781 után nagyarányú építőtevékenység figyelhető meg, amely a millennium környékén újabb lendületet nyert. Vallásának emancipálása magával hozta egy klasszikus templomképek a reprodukálását, amely kimerült a katolikus templomok utánzásában. A hirtelen és egyszerre jelentkező építő tevékenység nem adott igazán lehetőséget a magyar református templomépítészet teoretikus végiggondolására. Az igény jelentkezik, de elmarad ennek építészeti és liturgikus meghatározása. 1990 után szinte ugyanaz a helyzet, mint 1781 után: egyszerre és sok templom épül, de hosszú szünet után kortárs szinten kell végiggondolni a feladatot. Az építetők gyülekezetek teljesen új feladat előtt állnak, hiányzik a templomépítés folyamatos fejlődése, az építési gyakorlat. Hiányzik egy magyar református II Gesu példaadó ereje. A debreceni református Nagytemplom kapcsán, bár követőkre talált, joggal sóhajtott fel annak idején Péchy Mihály, amikor a következőket mondta: „nehéz a szokástól elállni, és mind csak a katolikusoktól átvett szegletes templom mellett maradtak”,⁴ hiszen az építész eredetileg egy sokkal gazdaságosabban megépíthető centrális templomot tervezett Debrecenbe. Ha példáról beszélünk, akkor elsősorban a hosszanti téralakítás egytornyos kiegészítéssel mint minta áll a gyülekezet előtt, mint követendő megoldás a hagyományos templomkép fogalma kapcsán.

A legjellemzőbb térszervezés a reformáció korában standardizálódott hosszanti térnek a centralizálása, amely szívósan tovább él kortárs építészetünkben (Budakeszi, Boly, Ebes, Kocsord, Tiszaújváros). A szószék, az úrasztala, a padok viszonylatában – az adott esetben – teljesen eltérő igények jelentkeznek. Amit Pécs⁵ fontosnak tart, azaz megfelelő távolság legyen a padok és a többi liturgikus berendezés között, mivel egyéb rendezvényekre (koncert, előadást) gondolnak, azzal szemben Budapest-Kispest-Rózsa téren a kettő intimebb, szorosabb kapcsolatát keresik.⁶ Ennek kapcsán említésre méltó, hogy gyűjtőmunkám során újra és újra találkoztam azzal az elutasító és tiltakozó állásponttal, melynek értelmében az adiafórikus hely a közösség, a gyülekezés helye (domus ecclesiae), ne legyen amfiteátrum vagy éppen színház. Nyilvánvalóan nehéz feladat a kellően „nem szent” és a kellően „református vallásos” arányának és mértékének megtalálása. S ugyanezt a kérdést veti fel a népi hagyományhoz való alkalmazkodás is. Elsősorban az erdélyi és a hatókörében (Felső-Tisza-vidék) álló formavilág öröklődik tovább. Budakeszi szép arányú tornya, gazdag famunkája figyelemre méltó, hasonló megoldás jelentkezik Törökbálint, Bánk, Drávaszabolcs, Délegyháza, Pátyod, Tiszaújváros tornyainál. Budapest-Kispest-Rózsa tér tetőszerkezetében, hangulatában alkalmazkodik a hely családi házas beépítettségéhez, de a kö-

zeli Wekerle-telep építészeti világához is. Az erdélyi virágos reneszánsz kazettáit idézi Ebes, és a Gödibe is hasonlót terveznek. Törökbálint tornyát egy körbefutó galéria gazdagítja. Szigetcsép magas tetős (alpesi) megoldása idéz erdélyi formavilágot. Az erdélyi népi hagyományokhoz való szívós alkalmazkodás nyilvánvalóan népünk történetének alakulásában keresendő, de nem találok például a századfordulón olyan szívesen alkalmazott felvidéki pártázatos reneszánsz típusnak mint mintának az átvételével. Sajátosan zárt, szinte kerengőszerű tömegszervezés jelenik meg Martfű esetében, hasonlót terveztek Tiszaújvárosba, amelyet viszont időközben módosítottak. Debrecen-Széchenyi kert esetében az odatervezett urnafallal hoznak létre zárt egységet. Veszprémben a Jutasi úti templomhoz két szárnyépület csatlakozik, s ezzel együtt válik többfunkciósá. Elsősorban a városokban és a nagyobb településeken jelentkezik a többfunkciós megoldás, úgy, hogy a szakrális térbe mobilelemek mozgatásával más téregységek is bekapcsolhatók: Pécs, Debrecen-Széchenyi kert. A másik pólusa e megoldásnak, amikor a templommal szoros összefüggésben jelenik meg a gyülekezeti ház szerepét betöltő építészeti egység. Kőszegen, Százhalombattán, Budapest-Kispest-Róza téren, az épület első szintje fölé került a szakrális tér, míg Tiszaújváros, Mátészalka, Debrecen-Széchenyi kert esetében ugyanezen a szinten maradnak a funkciók. A funkció kapcsán érdekes jelenségnek lehetünk tanúi, a templomok a tér és a természet közvetlen bekapcsolásáról elfelejtkeznek. „Mert a teremtett világ sóvárogva várja az Isten fiainak megjelenését” (Róm 8,19). A modern kor embere mintha nem venne tudomást erről, tehát elképzelve tartánék olyan templomépületet, ahol maga a természet játszana fontos szerepet. Van erre nyugati példa. E. Fay Jones (1980) Eureka Springsben (Arkansas, USA) a Thorncrown Chapel egy fából és vasból készült, de szinte szublimálódott, beüvegezett rácsszerkezettel hozta létre, amely szinte a környező erdő részévé válik, így a vallások feletti meditáció lehetőségét nyújtja. A londoni Kristálypalotát idéző tervező, Jones Frank, Lloyd Wright tanítványa volt, és művével tanítómesterének a természetről és a természetes anyagokról vallott nézetét követi. Az intimitást, a szakrális tér méltóságát talán nem bántaná, ha egy nagy üvegfelülettel (kellő módon hő- és hangszigetelve) a természet, a „második természet” részévé válna. „A hely, a táj jellege – a couleur Locale – az építészet egyik ihletője.”⁷ A természettel, a tájjal eggyé válni, feloldódni, illetve ennek ellentétéként az épületet mint emberi alkotást szembehelyezni, egyformán lehetséges álláspontja lehet az építészetnek. A „kifelé tekintés” külső szószékek építésében jelentkezik: Ebes, Debrecen-Széchenyi kert. Ebes esetében a település közepén elterülő nagy tér, Debrecennél a magas bérházak közé szorított terület alkalmas szabadtéri istentisztelet tartására. Az épületek a maguk zártságában csak kulisszák maradnak a liturgiához. Sárovar esetében a külső szószék a szabadban egy amfiteátrum-szerű egységgel bővül, amely különösen ifjúsági alkalmak tartásánál válhat vonzóvá.

A református templomok építésénél a már említett pénzügyi okokból adódóan leginkább a csoportmunka („team work”) érvényesül, nem a Walter Gropius által felvetett nagy építésszek és alkotók közös munkájáról van itt szó, hanem olyan értelemben, hogy az építészeti mű maga a mecénás, a munkát megrendelő, de egyben a megvalósító közösség fáradozásai révén valósul meg. Az ilyen jellegű építészeti tevékenység kapcsán az építészeti mű részben egyszerűsödhet a tervezői koncepcióval szemben (Halászte-

lek), részben közösségi személyiségjegyekkel kibővülve objektiválódik műalkotássá. Szinte nyomon követhetetlen, milyen mértékben és hogyan hatnak ezen erők egymásra. A legtöbb helyen tapasztalt házi kivitelezés, a település mesterembereinek foglalkoztatása, a kézművesség érvényesítése szükségszerű finansziális kényszer. Ezt viszont pozitívan is lehet szemlélnünk, hiszen teológiailag alátámasztható egyházi szempont lehet. „Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben: ott vagyok közöttük” (Mt 18,20).

A közösség tenni akarásának és összetartozásának záloga az ilyen építőtevékenység, a gyülekezetépítés egyik formája. Az „Isten háza” fogalom (az is) helyébe a „mi házunk” variánsa lép. A közösség építészeti önkifejezése így széles pólusok közötti mozgó minőségű épületeket teremt.

A nyugati fejlődéshez és az ott jelentkező igényekhez alkalmazkodnak az olyan épületek, ahol a gyerekes szülők részére a templomtértől külön üveggel elválasztott teret hoznak létre: Pécs, Debrecen-Széchenyi kert, Budapest-Kispest-Rózsa tér. Cserkeszőlőn a holland testvérgyülekezet építészeti ízlésvilágát mintegy visszaadván, a templomot az eredetileg tervezett „nyerstégla falazat kismértékben mélyített fugázással” eljárás helyett – mintegy ezt utánozva – kerámialapokkal fedik be az épületet.

Kevés helyen írnak ki pályázatot, tudomásunk szerint Budakeszi, Gara, Pécs, Siófok presbitériuma vállalta az ezzel járó nem kevés feladatot. E mögött áll elsősorban az építészek felől érkező felajánlás, akik a gyülekezet tagjai vagy baráti kapcsolatok révén ingyen, illetve nagyon olcsón vállalják a tervezést. E nagyvonalú felajánlás azonban nem hoz minden esetben megfelelő eredményt. A gyülekezet szeretné nagyon olcsón megúszni a dolgot, az építész pedig sokszor élete nagy álmát szeretné megvalósítani. E két irányba futó szándék aztán sajátos megoldásokat eredményez. Most, amikor a művészettörténetben a művészet végéről, az esztétikában válságról beszélnek, fokozottan jelentkezik ez a probléma a református templomépítészetben. Az általános vizuális kultúra hiánya, az ilyen irányú képzés fogyatékoságai, a lelkészképzésből elmaradó művészeti nevelés vezet ehhez az esztétikai válsághoz, s azon túl az ízlés hiányához. Megdőbentető erőfeszítéssel és akarással (önkéntes munka, felajánlások) próbálják a gyülekezetek templomukat kivitelezni, a jó szándék adott esetben azonban kevés. Itt újra meg kell fogalmaznunk, és a nagy elődök kívánságához csatlakoznunk: mennyire fontos lenne egy jól működő építészeti bizottság a református egyházban. Nem előírások, szabályok és rendeletek kiadásáról van itt szó, hanem „hogy mindennek ékesen és szépen” történjenek még a templomépítészetben is. A gyülekezetek szuverenitását, önállóságát nem csorbítaná, ha szakemberekből álló testület zsűrizni a tervpályázatokat. A templom – különösen a református egyházban – és annak építése egy közösség önkifejezése, valamint széles alapokon álló közügy. Úgy gondolom, tanácsadó jelleggel gyümölcsöző lenne a „szakma” hangját is bekomponálni. Ne csak fuvolaszólók – a megrendelő az egyik oldalon, az építészet a másik oldalon – adják a művet, hanem létrejöjjön az összhang is (consonancia).

A kartográfiai módszer segítségével hívásával az alábbi konklúziókat vonhatjuk le. Megfigyelhető, hogy a társadalmi mobilizációban a hagyományos vallási összetétel hogyan strukturálódik át. Felmérésünk alapján a következő megállapításokat tehetjük. A felépült 48 templomból a reformátusnak deklarált Alföldön 23 helyen építkeztek (Ballószög, Csemő, Cserkeszőlő, Debrecen-Bánk, Debrecen-Széchenyi kert, Délegy-

háza, Ebes, Fülöpháza, Gara, Gyál, Kocsord, Martfű, Mátészalka, Nagyhegyes, Nyírcsászári, Pátyod, Pilis, Tiszaújváros, Törtel, Újszalonta, Újszász, Újszilvás, Vasad). Huszonöt gyülekezet tehát nem tartozik ehhez a csoporthoz, és mutatja azt az átalakulást, amelynek következtében százalékosan nézve az építkezések súlypontja áthelyeződött. Egyházi statisztikák szerint a Dunántúl lakosainak kb. öt százaléka református, s itt tárgyalt időszakunkban 18 templom épült (Barcs, Biatorbágy, Boly, Drávaszabolcs, Érd, Inke, Kőszeg, Leányfalu, Pécs, Sárvár, Siófok, Százhalombatta, Szentgotthárd, Székesfehérvár, Tahi, Tatabánya, Törökbálint, Veszprém). A dunántúliak nagyobb mérvű aktivitása a fejlődés ütemének másságában (az Alföldről a Dunántúltra költözés) és más kényszerítő erők (diaszpóra, filiák önálló egyházközösséggé alakulnak) összességében keresendő.

Vizsgálódásainkat tovább folytatva három fő vonulat, kényszerítő erő, építkezési ok figyelhető meg. Az első csoportot jelentik azok az épületek, amelyek olyan helyen épültek, ahol korábban nem volt templom, a tanyaközpont falu lett, kialakult a település központja, megnövekedett a reformátusok létszáma. Ebbe a csoportba 15 templom tartozik (Ballószög, Csemő, Cserkeszölő, Délegyháza, Ebes, Fót-Kisalag, Fülöpháza, Gara, Göd, Martfű, Nagyhegyes, Tiszaújváros, Törtel, Újszalonta, Újszilvás).

A második csoportot jelentik azok a templomok, amelyek egy imaház helyén (vagy helyett) épültek. Az előző épület kicsinek bizonyult, életveszélyessé vált vagy leégett, lebombázták az épületet. Nevezhetjük talán külső kényszerítő erőnek az építkezést (Biatorbágy, Budakeszi, Budapest-Rózsa tér, Csurgó, Debrecen-Bánk, Debrecen-Széchenyi-kert, Drávaszabolcs, Kocsord, Kőszeg, Nyírcsászári, Szigetszentmiklós, Újszász, Vasad).

A harmadik egységbe sorolhatók azok az építkezések, amelyeknél az eredeti lakosság vallási aránya megváltozott, és az adott településre ilyen vagy olyan okból bevándorolt reformátusok önálló templomot szerettek volna (Barcs, Boly, Érd-Parkváros, Gyál, Halásztelek, Inke, Leányfalu, Mátészalka, Pécs, Pátyod, Sárvár, Pilis, Százhalombatta, Siófok, Szentgotthárd, Székesfehérvár, Tatabánya, Tahi, Törökbálint, Veszprém). Ebbe a csoportba húsz építkezés tartozik. Természetesen vegytiszta állapotról nem beszélhetünk, az okok és folyamatok több szálon is megragadhatók, de képletszerűen ez a kategorizálás tűnik a legvalószínűbbnek. Ez utóbbi egységhez tartoznak a Budapest vonzáskörébe tartozó gyülekezetek építkezései. A háború utáni változások, a nagyipari üzemek (Csepel, Százhalombatta) telepítése, a főváros nyújtotta munkahely vonzása olyan tényezők, amelyek megerősítettek gyülekezeteket, s ezt követően azok templomot építettek. Addig, míg Budapesten egy templom épült (Kispest-Rózsa tér), a főváros környékén tizennégy (Biatorbágy, Délegyháza, Érd, Fót, Göd, Gyál, Leányfalu, Pilis, Százhalombatta, Szigetcsép, Szigetszentmiklós, Tahi, Törökbálint, Vasad).

Összegezve tehát a legaktívabbak a főváros környéki gyülekezetek, kevésbé a dunántúliak, s a sort az alföldiek zárják.

AZ ÉPÍTÉSZET

Az eddigiekből kitűnik, hogy a református liturgia számára a centrális tér tűnik a legmegfelelőbbnek, ez egyben a katolikus templomoktól (bár tudjuk, sok katolikus centrális épület készült) való egyértelmű elhatárolódást is jelentené. A transzszub-

sztenciáció által kívánt hosszanti liturgikus térrel szemben az úrasztala köré, mint Krisztus köré települ a gyülekezet. A centrális tér által megkívánt logika alapján centrális padelrendezés Budapest-Rózsa tér, Siófok, Százhalombatta, Mátészalka, Debrecen-Széchenyi kert, Barcs, Szigetszentmiklós, Kőszeg, Székesfehérvár, a centrális tér ellenére hosszanti padbeépítés Halásztelek, Délegyháza, Martfű esetében található. A hagyományos templomalaprajzhoz történő ragaszkodás vagy bizonyos kényszerítő erők (Budakeszi) esetében marad a hosszanti hajós templom építése (27 épület). Az ökumenikus templomokról most ne beszéljünk. A longitudinális tér esetében két megoldás jelentkezik a belsőt illetően, marad a hagyományos katolicizmusra emlékeztető elrendezés. Falusi templomaink többsége ezt a változatot képviseli (Bánk, Drávaszabolcs, Gyál, Fülöpháza, Nyírcsászári, Törtel, Pátyod, Pilis, Göd, Újszalonta), de ide sorolható Pécs, Törökbálint, Leányfalu, Csurgó temploma is. Másik típusát képviseli a reformáció korára emlékeztető, ma már standardizálódott, hagyományos református templombelsőként ismert megoldás, mely szerint a szószék az egyik, általában az északi hosszanti oldal közepére kerül, előtte az úrasztalával, melyet hosszanti és keresztirányban a padok ölelnek. Levárdy⁸ szerint ez a megoldás és elrendezés az 1564-ben épült lyoni hugenották „Paradis”-templomára vezethető vissza, és a magyar emlékanyag a reformációban ezt az átalakítást követi. Ezt a megoldást választja Budakeszi, Ebes, Kocsord, Tiszaújváros temploma. Ezt a középkori reminiscenciát következetesen Ebes továbbítja, hiszen a szószék az északi falra kerül, oda – és itt sincs nyílászáró –, ahol a középkori hiedelem alapján a sötétség lakozik, ahonnan soha nem jön fény. A szép arányú, harmonikus épületbe kelet felől léphetünk be (fényélet), majd a szószék felett induló diadalív (a szentély és templomtest elválasztása annak idején, ezen alkalomból a hirdetett ige elválasztó és döntésre kényszerítő ereje) alatt átmenve, a karzatot tartó két életfára emlékeztető elemen keresztül továbbindulhatunk. Ez a két égisz érő fa (életfa, tudás fája) mintegy kapuként is működik. Az életfa-kapuzat ugyanakkor Jézus szavára, megváltói tetteire utal: „Én vagyok az ajtó, ha valaki rajtam át megy be, megtartatik” (Jn 10,9). A magyar emlékanyag egyik legszebb, sajnos elpusztult példája az esztergomi Szt. Adalbert-székesegyház nyugati kapuja, a Porta Speciosa. Szemöldökének felirata ma is aktuális jelentéssel bír: Porta patet vitae sponsus vocat intro venite (Nyitva az élet kapuja, hív a vőlegény, jöjjetek be). Az életfa-kapuzat-székállás alul két vastag fehér kő oszloppal indul, majd a karzatnál fa oszloppá alakul át, fentebb elkarcsúsodik, és szétágazik. Felfelé szétterjedő növekvő és felül szétágazó szerkezet, mint egy élő fa. A karzat alatt elvonulva érünk a kijáráshoz, a nyugati oldalhoz. A templomot lezáró nyugati fal homorú, öblösebb hely, ahol van tér az istentisztelet után a megállásra. Mint egy homorú lencse magába gyűjti a fényt, meleget, derűt, a keresztyén ember örömet sugárzó erejét adja. Az alaprajzi megoldásokban szimbólumok közvetlen leképzésével is találkozhatunk: a nyolcágú református csillag jelenik meg Szigetszentmiklósnál, halat idéz Cserkeszölő, Gara alaprajza, hajót idéz Gyál templomának fedélszéke. A belső architektúra liturgikus centrumát illetően: a szószék, az úrasztala, a Mózes-szék, a harmónium egymáshoz viszonyított térbeli elrendezése nem sokban változik. A templom axisának végpontjában a szószék, előtte az úrasztala, és nem messze oldalt a Mózes-szék illetve a harmónium. Az orgona a hagyományos karza-

ton történő elhelyezéssel szemben áttelepül. Pécssett a szószerék mellett a játszóasztal (praktikus, hiszen így közvetlenebb a kapcsolat mind az igehirdetővel, mind a gyülekezettel), a hossz tengely végpontját a szószerék mögött és fölött az orgona sípjai zárják le, ezzel látványban is megtörik a zárófal fehér tömegét. A Debrecen-Széchenyi kerti templom centrális terében a bejárattal szemben tervezik az új orgonát, amelytől jobbra 30°-ban fordították el a szószeréket. Ez azért érdekes, mert a bejárattal és a padok elrendezésével kijelölendő fő tengely zárópontját majd az orgona jelenti. A szellemi tengely a szószerék eltolásával nem egyezik meg a geometriai axissal. Ebben a nyugati falon álló karzatra tervezik az orgonát. Az égisz erő fa ács szerkezete és a nagyméretű orgonasípok játéka feltételezhetően kellemes látványt nyújtanak majd. Az ebesi templom tetőgerince és fedélszéke nyugatról, az égisz erő fa világából a diadalíven át kelet felé csökken, azaz érkezik el a földi szférába. Az orgona számára épített karzat (legalább 5 m magasnak kell lennie) a boltív után emberléptékű intim térré alakul át.

Tárgyalt emlékganyagunknál fontos szerepet kapnak a belső ács munkák, fedélszékek szerepeltetése. Egyik vonulatát jelenti egy atraktívabb belső tér megkomponálása, a hagyományhoz kapcsolódó, de új utakon járó térlefedés: Budakeszi, Gyál, Martfű, Mátészalka, Pilis, Szigetszentmiklós, Tatabánya, ahol a fa és a beton játéka ad esztétikai élményt. A másik csoportot képviseli a hagyományhoz történő szorosabb kapcsolódás, a kézműves ács szerkezet konzekvensebb átvétele: Boly, Tiszaújváros, Vasad. A fa fokozott szerepeltetésének és a reformátusság művészetszemléletének jó példája a szigetszentmiklói szószerék mögötti kazettafal. A 48 kazettából álló 52×64 cm nagyságú „ikonosztáz” bibliai szimbólumokat jelenít meg. Szigetszentmiklós etimológiai jelentése feltételezi, hogy a helység lakói eredetileg a keleti egyház szertartásai szerint tisztelhettek Istent, hiszen Szent Miklós a keleti egyház kedvelt szentje volt. Erre utaló jelzésként jelenik meg mintegy ikonosztázként a kazettás felfelület. A kazetták egy-egy személy adományaként kerültek – sokszor az adományozó személyes élethelyzetére vagy aktuális gondolatára való utalással – a képmezőbe. Az e tényben rejlő sokféleséget érzékelteti; hogy a faragványok nem egységes stílusban készültek, és több kéz munkáját mutatják.

Hasonló megoldással találkozunk a tatabánya-óvárosi épület bejárati kapuján. A 40×40 centiméter nagyságú 18 darab fafaragású kazetta református szimbólumokat és helyi, a bányászattal kapcsolatos jelképeket vonultat fel. Kupolás megoldás jelentkezik Kőszegen, Székesfehérváron.

Vámossy az építészet és társadalom kapcsán részletesen kifejti, hogy a hagyomány miként jelenthet köteléket és visszahúzó erőt, miként válhat a kibontakozás gátjává. A hagyomány túlértékelése akadályozhatja a továbblépést, aminek eredménye lehet a becsempészett eklektizálás, a hagyományelemek túlbujánzása. Különösen érvényes ez az egyházi építészetre, hiszen – mint az „éginek” letéteményese – a változóban a konstansot képviselte történelme során, de mint e világban élő az égiekre tekint, amit értékrendszerében is megnyilvánít. Majd így folytatja a szerző: „A folytonosság vagy elszakadás kettősségében keressük a feloldást, a megőrzés és újat teremtés egységét.” Különösen elgondolkodtató ez a kérdésfelvetés a kortárs református szakrális építészet kapcsán.

NÉHÁNY ÉPÍTÉS MEGKÖZELÍTÉSMÓDJA

Ebben a fejezetben megpróbáltunk maguktól az építészekről választ kapni arra a kérdésre, milyen feladatot jelentett nekik református templomot építeni. A megrendelő gondolatait, elvárásait a mellékletekből ismerhetjük. Kérdéseink arra vonatkoztak, hogy konkrétan miként, milyen építészeti formába önthető ma a mecénás általános elveket megfogalmazó elvárása. Építészetiileg hogyan fogalmazható meg a református liturgiára szabott térszervezés, legalábbis ők hogyan fogalmazták meg mindezt.

Beszélgetés Basa Péter építész úrral, a budakeszi templom tervezőjével
1999. január 10-én

– Első kérdésem: mi volt a református gyülekezet igénye a templomépítéssel kapcsolatban? Másodszor: mi volt az építész elképzelése a templomépítésnél, mi volt az építész elképzelése a feladatot látván? Két oldalról, a mecénás, a megrendelő, valamint az építész felől nézzük ezt a viszonyt.

– A templom két pályázati lépcsőben terveződött. Nevezetesen az építész Mesteriskola XII. ciklusának volt ez a felvételi pályázata, ahol a jelentkező lányok és fiúk mint frissen, pár éve végzett építészek megmutathatták, hogy mit tudnak. Túl komoly megkötéseket a gyülekezet nem tett, lehetséges építési helyszín gyanánt is három terület volt kijelölve, ezekből lehetett választani. Ez egy elég szabad pályázat volt. Ezek után eltelt majdnem két év, melyet a gyülekezet nem töltött tétlenül, ennek eredménye egy újabb tervpályázati forduló lett. Ez már egy szűkebb körben lebonyolított pályázat volt, ide azokat hívták meg, akiknek terve valami miatt elnyerte a gyülekezet tetszését, és első tervük helyszínül a jelenlegi új templom helyét választották. Itt sem volt a kezünk nagyon megkötve. Adott volt a helyszín, a férőhelyszám, tudtuk, hogy a református liturgia- és téréngények egyértelműen betartandóak. Ez is olyan felszabadításokkal, hogy ez egy nagyon keskeny, nagyon furcsa terület, ide egy szokványos templomot nehéz lett volna elképzelni, és ezt a gyülekezet is tudta. Részben bölcsesség, részben itteni építészek „sűgása” alapján. Szabad és jó szellemű pályázat lehetett ez is, amelynek eredményeképpen az én tervem lett kiválasztva, ez tetszett legjobban az igen megtisztelő összetételű zsűrinek (helyi világi és egyházi vezetők, képviselők mellett Szendrői Jenő, Török Ferenc, Finta József építészek).

– A gyülekezet részéről konkrét igény nem merült fel?

– Tornyos templomot szerettek volna, ...ugyanis torony nélkül is tud lenni templom. Ez egy toronnyal rendelkező templom. Ennyi volt az összes igényük. Könnyedén és jól tudtunk dolgozni. Utána az én igényeim: rendkívül diffunzívak és sokfélék voltak. Ez az első templom, amit csinálok. Nagyon vonzott a feladat, de egyetemi tanulmányaim alatt sem akartam ilyenbe fogni meg később sem, mert úgy éreztem, hogy ezt csak éretten, bölcsen szabad. Aztán mégsem voltam elég szerény ahhoz, hogy a pályázati felkérés elől kitérjek. Itt volt tehát ez a feladat, és bennem építészeti tanulmányaim, vonzalmaim a történeti, népi, modern építészetből egyaránt kavargtak, mindenféle térbeli víziók, tények és egyebek, mennyi mindent lehetne ebbe a

templomba beletenni. A furcsa helyszín, a nagyon hosszú és keskeny telek sok mindent kiszűrt, amit meg lehetett volna csinálni. Mindeközben nagyon komolyan ragaszkodtam ahhoz, hogy ez valamiképpen egy centrális tér legyen. Így láttam kifejezhetőnek, hogy ez egy református templom. Addig gyűrtem, amíg ki nem alakult ez a centrális tér, ez a központos hosszház. Ezentúl valami miatt úgy gondoltam, hogy ezt a templomot lehetőleg fából kellene építeni, utalván a határainkon túli magyarokra. A modern építészetből a tényekkel való játék gyönyörű lehetőségét igyekeztem alkalmazni. Nem biztos, hogy a végeredmény kellően egyszerűnek mondható, de a lényeg az, hogy a főút forgalmától, zajától egy nagy fehér fal választ el, mely egy kicsit hajlított is ezer okból, és ennek a falnak dől a faszerkezet. Ez a kettő hozza létre ezt a szakrális teret.

– *Köszönöm. A falfelület mintegy eszünkbe juttatja a reformátusságra jellemző falfelületeket. Másfelől ott van egy fedélszékszerű modern megoldás, öskeresztyénség, illetve a Felső-Tisza-vidék népi építésze is eszünkbe juthat. Tudatosan akart-e Ön egy ilyenfajta tradícióvállalást továbbvinni vagy ezt hogyan gondolta? Nagyon sok templom esetében azt láttam, hogy a hagyományhoz, a tradícióhoz való ragaszkodás fantasztikus, szörnyű megoldásokat eredményez. Van egyfajta templomkép, melyet meg kell valósítani, ugyanakkor a másik oldalon biányzik a modern anyagok használata, a modern formaképzés. Ön hogyan értelmezte mindezt?*

– Én a hagyományokat és a tradíciókat igyekszem a bartóki értelemben használni és vállalni. Nem akarnám magamat Bartók Bélahoz hasonlítani, mert már régen kiderült volna, ha én is akkora tehetség volnék, de az ő munkája, ahogy ő a népzenet gyűjtötte, kutatta, az példaértékű, és a zenéje emellett egy olyan modern 20. századi zene, amelyben gyönyörűen benne van a magyar népzene is. Így kell építészként is a hagyományokat kezelni. Nagyon szeretem a fát, szeretek is vele dolgozni, imádom a felső-Tisza-vidéki templomokat, végigmásztam haranglábaikat, megcsodáltam festett mennyezeteiket. Szeretek ezt az építészeti világot, ezt a tájat. Erdély is – bár ott nem annyira jellemző a fa a templomépítészetben, mint azt az ember gondolná –, az ottani emberek is nagyon kedvesek nekem. Ezenkívül igyekszem a szakmámat minél jobban művelni, az anyagokat minél jobban megismerni stb., egyszerűen teszem a dolgomat. Teszem a dolgom azzal a lélekkel, mely eközben vonzódik a Felső-Tisza-vidék zsindeletetős tornyaihoz. Ezeket az emlékeket a tudatalattimban őrizve, jelentősen átírva igyekszem használni. Nyilvánvaló, hogyha például úgy döntök, hogy fát használok, ez egyfajta utalás a régiekre, és innentől kezdve én úgy dolgozom a fával, ahogy azt a mai kor és szerkesztés megkívánja, ahogy ezt a mestereimtől tanultam.

– *Ez a kérdés arra vonatkozott, hogy a 49 templomból, amit én megnéztem, 40 nem csinál mást, mint múlt századi eklektikus épületet varázsol az építető gyülekezet elé. Anyagbeli kavalkád, virágzó eklektika – ez gyönyörű kifejezés lenne –, s úgy gondolom, hogy egy rosszul értelmezett tradíció és tisztelet áll e mögött.*

– Ezzel egyetértek, sajnos ez így van. A megrendelők részéről sem túl szerencsés, hogy ilyen szellemi félhomályban él az ország. Az építészek részéről pedig kifejezetten bűn. Pedig nekünk ezt tudnunk kell, finoman vezetnünk, nevelnünk kellene az embereket, megnyitni a szemüket az igazi dolgok irányába. Itt van például a gótika vagy bármelyik történeti kor. Csinálta a magáét a lehető legmagasabb színvonalon, és ezt

olyan szent elmélyedéssel és minőségben tette, hogy szemrebbenés nélkül odatehető volt produktumuk az előző, szintén mives kor termékei mellé. Szerintem ugyanez vonatkozik a mi modern korunkra is, mert a modern építészetnek van olyan gazdag eszköztára, amivel mindent el tud mondani, el tud játszani, el tud érnei, és minden igényt ki tud elégíteni, talán jobban is, mint ahogyan azt a történeti, sokkal merevebb, kötöttebb stílusoknak a formanyelvén tehetnénk. Csak ezt a modern építészetet úgy kellene tudni művelni, ahogyan az azt megkívánja.

– *Vajon miért félnek a gyülekezetek korunk modern anyagaitól, a korszerű megoldásoktól a szakrális építészet területén? Milyen tapasztalatai vannak Önnek ezen a területen?*

– Nem kell ezt elválasztani akár a családiház-építészettől sem, hiszen ugyanazok az emberek a megrendelők. Ebben az országban – tisztelet a kivételnek – nem volt igazán jó építészet illetve volt, de az utóbbi 40–50 esztendőben ennek nem túl sok jó példájával lehetett találkozni. Ez csak részben az építészek bűne, azt hiszem, másrészt az egész rendszer felelős ezért, amiben a házaink létrejönnek. Az emberek nem nagyon látnak jó modern házakat, ezért ők ettől elfordulnak, idegenkednek, és inkább a régi, megszokott, bájosabb és mivesebb dolgok felé tekingetnek. Nem veszik észre, hogy amikor ezeket mímelni akarják, akkor az már messze nem ugyanaz, mert hajdan a párkány kőből volt kifaragva, ma hungarocellből van fölragasztva és vékony vakolatréteggel lekenve, a régi ablakok finom, 2 cm vékony osztását (melyet az akkori kezdetleges üvegtechnika tett szükségessé) ma 8 cm vastag bordákkal majmolják, mert a mai thermoplan üveget csak ez tudja befogadni, még rosszabb esetekben rézálosztókkal bíbelődnek. Az ezernyi buta formai megoldás pedig az építészek műveletlenségét jelzi, akik a történeti tagozatokat, elemeket teljesen tudatlanul, gátlás nélkül szórják fel házaikra. Azt hiszem, hogy ez a felszínesség, ostobaság, ez kortünet. A kérdéshez visszakanyarodva nekem mégis jók a tapasztalataim e templom kapcsán, munkámat ugyanis lekötelező bizalom övezi, melyben nyilván döntő szerepe van a gyülekezet lelkipásztorának, Merétey Sándor Nagytiszteletű Úrnak.

– *Nem akart-e ennél a templomnál valamiféle szimbólumrendszert, református szimbolikát alkalmazni? Nem gondolt arra, hogy az erdélyi kazetták világát becsempészi?*

– Túlzottan nem igyekeztem ehhez kötni magam, volt itt sokféle szempont és belső igény. Ezekkel a szimbólumokkal én óvatosan bánok máskor is és itt is. Úgy gondoltam, nem akarok ilyenekhez mereven ragaszkodni, a tervezés során ugyanis meg lesz annak a szimbólumnak a maga helye, ezek a dolgok jó esetekben egészségesen kialakulnak, megtalálják a maguk formáját. A torony például egy elég erős utalás a református tornyokra, a Felső-Tisza-vidék vagy Erdély csúcsos tornyaira. Ez egy komoly jel, melyet én nem is akartam volna ilyen direkt formai utalásként megfogalmazni, de a gyülekezet részéről ezen az egy ponton volt egy határozott szándék. Egy kicsit keményebb, modernebb tornyot gondoltam, de most már ezt is szeretem. Tudom, hogy ez tetszik a gyülekezet tagjainak, és jó érzés, hogy nem egymagam harcolok valamiért, hanem társként mellém tudnak szegődni a többiek is. Ez egyfajta idetartozástudattal tölt el. Úgyhogy, amikor a templomot terveztem, tudtam, hogy ez az a torony, ahol ad abszurdum bármit el tudok képzelni, ha mögötte a templomot békén hagyják. A torony egy hangsúly, egy felkiáltójel, mellette a ház egésze még ugyanolyan mo-

derm tud lenni, mint akartam, így különösebb kockázat nélkül lehettem egy kicsit lazább ebben a kérdésben. Meg tudtuk találni azt a megoldást, ami nekik is jó, és nekem is elfogadható. Egyéb kazetta vagy ehhez hasonló szimbólum pedig egész egyszerűen nem adta magát sehol sem. A kazetták a mennyezeten szoktak lenni, itt pedig nem olyan a födém és a tető. Maga az épület viszont jelentős részben fából van, itt ennek fontos szerepe van. Egy itteni kiváló grafikusművész, Keresztes Dóra apró jelekkel, ábrákkal díszíti majd a padokat, ő fog olyan utalásokat tenni munkájában, melyek történeti, népművészeti elemeket is felvillantanak, egyéni, mai ízű átiratok formájában.

Csete György: A Világ Világossága (1999. május. Kérdéseimre válaszul az építész az alábbi cikket küldte.)

A Megváltó születését, tanító életét és halálát egyaránt kozmikus jelenségek s a természetadta csodálatos földi díszletek keretezik. Életét a leírások s az evangéliumok szerint is Isten szabad ege alatt éli, kevésszer tér be házba – *hajlékba* – Károli Gáspár szép szavával élve, hogy ott is tanítson vagy csodát tegyen.

A jászol felett a betlehem csillag ragyog az égbolton (üstökös vagy különös bolygó-együttállás?), vezetve a pusztai pásztorokat és a napkeleti bölcseket, máguscsillagászokat hódolatra az éjszakában, talán éppen a Tigris és Eufrátesz völgyéből: Babilonból; keresztség a Jordán folyó vizében; kísértés a pusztában; imádság a hegyen; kalászszedés a gabonaföldön; a kenyér megsaporítása; tanítás a tóparton tanítványokkal a Genezáreti-tónál; Jézus lecsendesíti a hullámokat, a vízen jár; számárháton vonul Jeruzsálembe; elárulják a Gecsemáné-kertben, az Olajfák hegyén; keresztre feszítik a Golgotán, halálát sötétség (napfogyatkozás?), földrengés kísérik; feltámad és fénybe öltözött meg a mennybe, hogy itt maradjon.

Földi jelenléte a legnagyobb hajlékban telik el, a sötétségtől a világosságig.

Feje fölött az égi mennyezet a Nappal, a Holddal, a bolygókkal és csillagokkal, fényel vagy árnyékkal, személye fölé e kozmikus kupola borul. Ő éppen áll vagy ül, esetleg elhever a fűben maga is, mint a tanítványok és a sokaság, amely körülveszi és figyeli szavát, jobbra természetközeli példabeszédeit. Egy-egy felhő fut át a mennyebolton, elhalad felettük, finoman árnyékolva, simogatva arcukat.

Az együttlét, nagyon durva építészeti hasonlatot keresve, olyan, mint egy görög színház a hegyoldalban, ahol Ő van a középpontban, és hallgatósága patkó alakban körülveszi, körülöleli Őt. De ők valamennyien együtt vannak így, hogy „mindannyian egyek legyenek”. Talán mind átértük már ezt a percet valahol egy virágokkal hintett mezőn, hegyoldalon, ahol együtt voltunk azokkal, akiket szeretünk. „A templomban.” Lehet, hogy e kép panteisztikus, de a való. Templomeszmény? Református, katolikus? Nem. Nem csak. Azt a „templomot”, amely 2000 évvel ezelőtt körülötte állt, mi megépíteni gyarló technikai eszközeinkkel nem tudjuk. Csak közelítő hasonlatokban gondolkodunk, hogy közelebb kerüljünk az eszményeihez, de nem az illúziókhoz.

Nem a barlangokhoz, menedéket adó katakombákhoz, ahol a fény a fáklyák füstös

fénye; nem a román kor homályához; s nem a gótika – bár csodálatos – égis erő ívei fölé festett csillagokhoz; a reneszánsz csak földi szépségeihez; a barokk mennyezetet nyitogató festett égi világához; a klasszicizmus kriptahidegéhez; vagy az első magyar keresztény templomcskák jurtakupoláihoz, s utánuk a vesszőből font, agyaggal tapasztott falú, majd téglából, kőből falazott Árpád-kori körtemplomainkhoz; bár talán, szívünk szerint, leginkább mégis azokhoz lépve közelebb, hiszen azok mi voltunk, s maradtunk is: szabadon élni szerető lovas nép utódai, akiknek hajlított szerkezetű hajlékai máig itt élnek tudatunkban vagy tudat alatt. Kimondani elég: hajlék, s látjuk magunk előtt égre nyitott, bennünket óvó, védő kupoláját, őseink házat-templomát-panteonját. Középpont besüt a napfény, félgömb sátorban körbejár, mint egy a mindenségbe tájolt, épült templomban, házban, napórában, ahol a csillagidő méri az örök időt, majd az áldozati oltár állott, ma pedig az úrasztala a Bibliával. Az Ige, a szószerék mögötte, fölötte, a gyülekezet körbeveszi, körülfogja, elhelyezkedésével le is írja a templom alaprajzát, amely kör vagy ellipszis, sokszög vagy négyzet, a mindenség vagy a Föld geometriai jelképe, amely fölé a középpontot is meghatározó égre nyíló kupolacsillag borul. Gondoljunk Krisztus életének helyszíneire, amikor templomot építünk, „hajlékot Istennek, hajlékot embernek”, mert ez mindig ugyanaz kell legyen a csodálatos Föld-úrhajón.

Ne feledjük: még hatszáz napunk van hátra az ünnepig: a 2000. év karácsonyáig, a Megváltó kétezredik és a Szent Korona Magyarországá ezredik születésnapjái!

A körtemplomokról (rotundákról)

Legelső templomaink a keresztség felvétele után a 9–10. században körbesáncolt, így helyhez kötött, elmozdíthatatlan 4–6–8 méter átmérőjű, faszerkezetű, nemezborítású hajlékaink: a jurták lehettek. Ezeket a nagyobb méretű, hajlított szerkezetű, fenn, középpont nyitott, fonott vessző falú, agyagtapasztású félgömb kupolák követhették, s csak ezek után épültek a kőből, égetett téglából falazott, így maradandóbb anyagú kör- illetve kerektemplomaink, kápolnáink, a rotundák, ezek emlékéért számos helységnevünk „Kerekgyházánk” őrzi, a dúlásokat követően nagyrészt csak alapfalaik maradtak fenn ezeknek is, a szerves anyagokból hajlított, fonott, borított templomkupoláinknak legfeljebb csak az árnyéka maradt meg a földben, semmi más. Emlékük azonban ezer év elmúltával is tovább él mai új református, katolikus vagy ökumenikus kápolnáinkban, templomainkban. Magam is igyekeztem gyarapítani az ősi alapvetésű körtemplomok számát. Munkatársam majd minden esetben Dulánszky Jenő szerkezettervező építész volt, a templomokat díszítő zászlók, oltár- és úrasztali terítők alkotója pedig Csete Ildikó textiltervező iparművész.

Templomaim, 1970–2000

1970 *Szamoskér*, református templom.

Halra emlékeztető alaprajzzal, négy fiatornyos haranglábbal. Egyetemi tanítványaim tervezték: Bachman Zoltán és Kistelegdi István, D. dr. Farkas Ignác szervezésében. A tervezők és az egyház szakértője voltam.

- 1976–1980 *Halásztelek*, Árpád-házi Szent Erzsébet-templom.
Szenderffy Ferenc plébános szervezésében épült meg. A tetőtéri, 18 méter átmérőjű félgömbkupolás templom alatt a plébánia, a pincében pedig hittan- és játéktér helyezkednek el.
- 1980–1984 *Füzér*, Ravatalozó kápolna.
A várhegy alatt épült, négyzet alaprajzú, csonka torony. Az építkezést Ács István plébános vezette.
- 1983–1984 *Pécs*, Zöld templom. Református gyülekezet számára készült.
Négyzet alaprajzon óriási négyfiatornyos harangláb, zöld Zsolnay cserépfedéssel. Tervpályázati csalás miatt nem épült meg.
- 1985 *Hortobágy*, emlékkápolna az elpusztult települések és a nagyváradi debreceni páncéloscsata emlékére. Diákok építették téglából, kicsiny méretű.
- 1989 *Budapest*, '56-os emlékkápolna a 301-es parcellában. Romtemplom, feketére égetett betonfalakkal, négyzet alaprajzon. Pályázati terv, még nem épült meg.
- 1990–1997 *Ópusztaszer*, Ökumenikus templom és az Erdők múzeuma, a Mamutfenyő házzal és a Világmagyság hajlékával.
Tizenhárom nyolcszög alaprajzú, egyenként 8 méter átmérővel épült, egyes kétszintes hajlított szerkezetű kupola. Építői Barátossy Gábor és Göbölös Antal erdómérnökök voltak. Mindenik hajlék egyben templommodell is lehetne.
- 1992–1996 *Kőszeg*, Református (csillag-) templom.
Hajlított szerkezetű hajlék 12 méter átmérővel, a tetőtéri templom alatt a földszinten gyülekezeti és kiállítóteremmel. Az épület dr. Lőrincz Zoltán és Veres János lelkészek szervezésével készült.
- 1992–1997 *Beremend*, Megbékélés kápolna, ökumenikus tér.
Az ópusztaszeri fatemplommal majd azonos vasbeton héjszerkezetű épület, altemplomában kiállítóterem. Heindl József polgármester szervezésével épült a délvidéki háború és a kitelepítés áldozatai emlékére.
- 1996–1999 Emléktornyok Pomázra, Dobogókőre és Debrecenbe.
- 1999–2000 Budapest és Debrecen: Református templomok
Ellipszis alaprajzú kupolák. Tervezés alatt.

Tanulságok, tanácsok egy emberöltőnyi tervezési, építési munka után

A centrális: kör vagy sokszög alaprajzú kupolás terek a leggazdaságosabbak, geometriai szabályaiból következően (legkisebb kerülethez, felülethez tartozó legoptimálisabb térmérettel).

A templom soha ne legyen üres, hangverseny- és odaillő kiállítóteremként is funkcionáljon, legyen egyházi közösségi ház (lásd: Kőszeg és Halásztelek, Beremend).

Ha a templomtér a tetőtérben van, alatta gyülekezeti vagy kiállítóterem, parókia is elhelyezhető, egy alapozással, újabb tetőket és lehülő falfelületeket, költséget takaríthatunk meg ezzel a móddal (lásd az előbbi példákat).

A körtemplomok a középpontba helyezett úrasztalával, s mögötte a szószékkel, az

azokat két oldalról vagy patkó alakban körbeölelő gyülekezettel, az úrasztalára, a középpontra sugárzó függőleges fénytengellyel az együttlét legbensőségesebb szinterei az igehirdetés és az igehallgatás, a közös éneklés és ima, valamint az úrvacsora vétele számára. Az ilyen templomokra rímelnek a 90. zsoltár sorai: „Tebenned bízunk eleitől fogva, Uram, téged tartottunk *hajlékunknak*.” (1551. Isten az örökkévaló hajlék.)

Hajlék szavunk, amely mostanára úgyszólván csak költőink ajkán él és használatos, mindennél ékeesebben fejezi ki az Isten háza képét és fogalmát, a magához fogadó, védelmet nyújtó tér költői szépségű meghatározását. Hétköznapi szóhasználatunkból ez az óvó szeretetet jelentő szó, nyilván nem véletlenül, szinte kiveszett. A Károli Gáspár fordította Biblia és néhány szép énekünk, zsoltárunk a 16. századból azonban elevenen őrzi emlékét. A szavak tovább élnek az épületeknél. (Íj – hajó – hajlik – hajlék – hiú – héj – haj – hajó. Lásd a Bibliát, a Konkordanciákat és A magyar nyelv történeti etimológiai szótárát.)

Beszélgetés Finta József építész úrral (1999. március 17.)

– *Önt elsősorban szállodaépítészként ismeri az építészeti szakma. Nem tűnt most egy kicsit nagy kalandnak egy templomnak az építése?*

– Azt, hogy szállodaépítőnek tartott számon a szakma, már régen nem igazság, hiszen jó pár éve nem tervezek szállodát. Talán azért tartanak szállodatervezőnek, mert volt egy meglehetősen hosszú periódusa az életemnek, akkor, amikor teljesen véletlenül a szállodákból voltak a legnagyobb megbízásaim, elsősorban a korábbi Intercontinental, mint első (a mai Marriott), a Volga, Pozsonyban és Brnóban 2 szálloda, aztán az osztrák hitelkonstrukció miatt a Novotel, a Penta, a Taverna, a Liget, a Hungaria Bécsben, vagy a legutóbbi – pesti Kempinski Hotel –, szóval meglehetősen sok hotel jött össze, de emellett én nagyon sok minden mást is terveztem. Lakóháztól kezdve a Salgótarjáni Kereskedelmi Központon át egy csomó irodaházat, könyvtárat. Úgy hiszem, nagyon nagy a választék. Mármost azonkívül, hogy nagyapám kalotaszegi református esperes volt, és a családnak „rendesebb” része is pap lett, számomra maga a templom vagy a templom közelsége evidencia volt, főleg, amikor Kalotaszegen nyaraltam. Két nagynéném férje is, unokaöcsém is Kalotaszegen voltak református papok. Én kilencéves koromig minden nyaramat falun töltöttem, és ott mindig templom mellett álltak a parókiák.

– *Ez azt jelenti, hogy Ön is református?*

– Természetesen. Gyermekkori nyaraimon, azaz '56 után minden évben hazatértem Erdélybe, szintén mindig parókiára. Kolozsvárott a Farkas utcában laktunk a református templom mellett – édesapám a kollégiumban tanított. Aztán Pesten a Medgyaszay által tervezett templom mellett laktunk, a mostani Október 23. utcában. Úgyhogy a templom, a templom közelsége – akár még építészeti szempontból is – meghatározója volt életemnek – bár akkor még nem foglalkozhattak az építészek a templomokkal, templomtervezés szinte nem is létezett. Nem ez az első templomom, amit terveztem, ez a bizonyos százhalombattai templom. Két másikat is terveztem, az egyik Kolozsvárott meg is épült (de tökéletesen eltorzított formában), mert a Ceausescu-érában tervező-

dött, és nem lehetett tornyot csinálni az utca felé, meg kellett fordítani a bejáratot. Egy helyi építész intézte a honosítást, és én azóta sem néztem meg, annyira eltorzult az egész, mégis ez volt az első templomtervem. Horvátországban Csáktornyára nemrég terveztem egy baptista központot, ez egy nagy volumenű dolog volt, de hogy mi lett belőle, nem tudom. Félig készen – fotón – még láttam, de azóta eltűntek a horvát partnereink, és nem tudom, mi van vele. Ez egy elég nagy volumenű baptista teológia és templom volt. Most azért kedves számomra ez a százhalombattai, mert ez úgy épül meg, ahogy terveztem, remélem, rövidesen látni is fogom a megvalósulást.

– *Örülök, hogy centrális templomot tervezett, Építész Úr! Erről Fülep Lajos is beszélt annak idején, hogy a protestánsokban, ezen belül a reformátusokban is „egy kép” él, egy katolikus templomkép. Milyen igénnyel lépett fel a gyülekezet, s mit javasolt Ön? Hogy sikerült ez a centrális tér?*

– Valójában az, hogy egy centrális tér jöjjön létre, erre én vágytam. Bár az én templomképeimben is olyanok élnek, mint a Medgyaszay-templom. Az ott egy kicsit átmeneti állapotot képvisel, mert hagyományos elrendezése mellett meglehetősen széles templom. A Szilágyi Dezső téri templom centrális jellegű. A Farkas utcai, kolozsvári gótikus templom valaha katolikus volt, és egyértelműen hossz tengelyes csarnoktemplom, vagy a számomra oly kedves magyarbikali templom szintén gótikus alapokra és szentélyre épült. Ez a bizonyos tipikus kalotaszegi templomtípus szintén hosszanti elrendezésű, ahol elég furcsán jelenik meg, mindig az oldalfalon van a szószék, és előtte az úrasztala, tehát egy bizonyos centrális funkcióra törekszik a hosszahajós elrendezés. Itt, Százhalombattán a telek nagyon szűkös volt, és abba az irányba vezetett, hogy ez a templom centrális legyen. Az elképzelés a rendezési tervben is az volt, hogy Százhalombattán egy katolikus és egy református templom, a főtérrel egymással szemben épüljön fel, ahogy ez illik, ahogy ez szokás. A város – nem akarom kommentálni – úgy döntött: két templom a platón, a százhalombattai akropoliszon sok. Makovecz Imre katolikus templomát így hátratólták ötven méterrel. A református templomnak a kultúrház, a könyvtár mellett, lejjebb a dombon adtak helyet. Szerencsére ez a hely sem rossz. A város kapcsolata a templomépítéssel jó értelemben változott, nem csupán tetszik nekik, amit csináltunk, de nagyon sok pénzt is adtak rá. Ugyanaz a városi vezetés, amelyik a két templomot eltolta a tértől, most példásan tisztességes volt. A templom megépítéséhez szükséges 80–90 milliónak szinte a felét, 40%-át ők adták. Nagyon szép dolog ez Százhalombatta vezetése részéről. A telek viszont nagyon kicsi lett. A ház most egy centrális, oktagonális épület, még így is rálóg egy kicsit a mai gyalogútra. Kényszerűségből még azt is meg kellett tennünk, hogy a lelkészlakást, a gyülekezeti termet, a vendégszobát le kellett tegyük a földszintre, és erre rá kellett helyeznünk a szakrális részt, tehát a templomot. Ám én örültem ennek a kényszernek, többek között azért is, mert meg tudtam emelni a templomot, követve a számomra is kedves emlékéül kolozsvári Bethlen bástya arányát. Frázisnak hat, de tiszteletben tartva Makovecz építészetét – az ő épületével kissé „perelve” – a megemelt templom arányai-val „az erős vár a mi Istenünk” elvét szerettem volna visszaadni. Telekkényszerből és egy építészeti inspirációból együtt kialakítani az épületet – ez vezérelt.

– *Hitvallásképpen más jelet, más protestáns vagy református szimbólumot nem akart-e alkalmazni?*

– Maga a centralitás és a tömegelrendezés meglehetősen puritán épületet eredményezett. Az egyszerű, szolid épületet, amellelt, hogy a léptékéből és az oktagonális rendezéséből következően elég cizellált lesz azzal, hogy egységes téglaburkolatot kap, megpróbáltuk még súlyosabbá és egyneműbbé tenni. Sőt, megint kényszerből, hogy olcsóbb legyen, olyan lefedést kap, egy vörhenyes rozsdás színt, ami összeolvad a téglával. Úgy nézhet ki, mintha egy kubus lenne az egész. A belső centrális világot a tetőszerkezet gerendái is aláhúzzák, meg azok az alul íves, kicsit függőnyszerűen jelentkező ablakok, amelyeket rátettünk a házra. A nyitott fedélszék tartógerendái látszanak. Magát a szerkezetet lefedtük gipszkartonnal, a faburkolat drága lett volna, de hóféhérben gondoljuk tartani a teret. Ez az egyszerűség és egyneműség a centralitása mellett a protestantizmusnak a deklarációja is lehet.

– *49 templomot néztem meg. A lelkészek és a gyülekezetek a legtöbb helyen nagyon ódzkodnak a centrális tértől, inkább bosszanti térben gondolkodnak. Hogy fogadták ezt itt Százhalombattán?*

– A gyülekezet és a tiszteletes úr nagyon megértő volt. Nem kaptunk programot, inkább csak az alsó részekre. Nagyon kicsi gyülekezet ez, és az a templom is, amely azonban némi regionális funkciót is betölt. Az oktagonális elrendezésben bizonyos ellentmondás mutatkozik, mintha a padok egy hosszahajós templomot mutatnának. Az egyik végében a nyolcszögű tér lezáró motívumaként áll a szószék, egy kicsit karéjosan elrendezve néznek felé a padok. Optimálisan és sűrűn sok embert tudunk elhelyezni így. Megértették, hogy ez egy jó elrendezés. Karzat is épül, így a templom hosszú ideig el tudja látni a gyülekezet igényét, még akkor is, ha több lesz a vallásos ember és megnő a gyülekezet.

– *Akarta-e visszanyúlni a református, protestáns hagyományhoz, és mennyiben akart esetleg teljesen újat hozni ezzel az épülettel?*

– Nem hiszem, hogy egy templom kísérlet tárgya kellene legyen. Százhalombattán és sok református templom építésénél hagyományosan kevés a pénz. Itt abból indultam ki, amit a telek inspirált. Az épületet minden esetben igen keményen meghatározza önnön környezete és az építész saját templomképe. Azt gondoltam, hogy itt sok kísérleteznivaló nincs. Képletszerűen kell működjön ez az épület. Egy probléma adódott: a torony. Ez egy kicsit campanile-szerű. Ebből az oktagonális tömegeből nem tud kinyúlni vertikális motívum. A tetejével is bíbelődtem elég sokat, mert nem nagyon kívánczolt a házra, nem volt szüksége toronyra. Vertikális hangsúly pedig kellett, el kell helyezni a harangokat, de magához a térhez is hozzátartozik egy torony. A torony jelezni képes messziről, hogy a ház kissé lecsúszott a platóról; mindenképpen szűkség volt valami jelre. Én nem tudom elképzelni a templomokat torony nélkül. Amit viszont sajnálok, hogy nem tudtam egy eredeti elképzelésemet megvalósítani. A templomba menetelt és eljövotelt egy ünnepélyes vonulásnak gondolom, és mivel a templomtér, a szakrális tér az első emeletre került, egy hosszú, olasz lépcsős rámpát képzeltem el, amivel föl lehetett volna vonulni a templomba. Valamilyen számomra elég érthetetlen okból és indokolatlan spórolásból ezt a rámpát elhagyatták. Most csak egy egykarú lépcső vezet a templom és a torony közötti főbejárathoz. Valóban nagyon sajnálok, hogy ez a hosszú, elnyújtott rámpa elmaradt, mert ez hozzátartozott az épület formájához és a templomba menetel ünnepéhez. Az az érv, amivel a gyülekezet élt,

hogy itt majd az öregek felmennek a liften, számomra nem működik. Én a templomba nem liften mennék, ez számomra idegen. Ám szerencsére ez az egy dolog eddig, ami olyan beavatkozás volt a gyülekezet vagy a presbitérium részéről, amit nem szeretek. De hát liftet mindenhogy akartak a toronyba, és több pénzük sem volt, ezt akceptálnom kellett. Sajnálom.

Nagy Béla István Elemér (Interjú 1999. május)

– *Építész Úr, hogyan fogalmazná meg református templomképét?*

– Úgy gondolom, érdemes lenne egyszer templomaink születési körülményeit, indító, meghatározó mozzanatait tanulmányozni: hiszen a tervező építész elképzelésein túl a megrendelő gyülekezet, annak presbitériuma és lelkésze jelentős befolyással lehet a leendő épület formájára, hangulatára, miliójére, alaprajzi elrendezésére, használhatóságára. Minden véleményező, programadó, közreműködő a saját magával hozott templomképét szeretné megépíteni. Ez a templomkép gyermekkori emlékekből, az ifjú- és felnőttkorban látottakból, tanultakból épül fel, s színezi az egyén lelki alkatának, érzelmi beállítottságának a sajátosságai. A lelkészeknél hatással van az elképzelésekre a teológiai látásmód s az ebből eredő hitéleti irányzatok hangsúlyai.

Az építész számára, így számomra is sok összetevő hatására áll össze a templomkép, s még azt sem lehet mondani, hogy ez a kép időben állandó. Budapest egyik legszebb templomát születésem évében szentelték fel. Ebben kereszteltek, ide jártam vasárnapi iskolába, itt konfirmáltam, és középiskolás koromban, Jézus Krisztussal történt személyes találkozásom, megtérésem után itt épülhettem bele az (akkor ugyan tiltott, de mégis létező) ifjúsági, s ezáltal a református egyházi közösségbe. Itt kaptam egy életre szóló elkötelezettséget lelkipásztorom, György László igehirdetésein és a vele folytatott, éjfélékbe nyúló beszélgetéseken keresztül. Itt kötöttünk házasságot, itt kereszteltek első gyermekünket is. Egyetemista koromban külön kulcsot kaptam, s órák hosszat lehettem egyedül, csendben az Úrra figyelve ebben az egyszerűségében is csodálatos térben. Belém ivódott... Az első válaszom a kérdésre tehát: A református templom olyan, mint az *akkori* Pestszentlőrinc-Kossuth téri templom.

Az 1950-es évek végén és az 1960-as években minden lehetséges helyet megragadtunk, hogy Evangéliumot hallhassunk. Házaknál, lakásokban vagy más célra épített épületekből kialakított igen egyszerű, sokszor szegényes összejövetelei helyiségekben hallgattuk az Igét, a bizonyágtételeket, az előttünk járó nemzedék hitbeli megtapasztalásait, igei útmutatásait. Ezek az egyszerű, alkalmi szobák, termek, volt üzemi épületek hallatlan találkozási lehetőséget nyújtottak Isten népének. A második válaszom: Templommá szentelt hely lehet minden cella, szoba, az erdő, a mező... A templomot nem az építészet és a művészet teszi templommá, hanem az Isten jelenléte.

A műegyetemi felvételin (1959-ben!) vállaltam hitbeli meggyőződésemet. Mikor emiatt a család nekem esett, úgy gondoltam, teljesülni fog egy másik álmom: ha nem vesznek fel az építész karra, akkor mehetek a Teológiára. Felvettek... Öt év alatt megtanulhattam, hogy egy „világi” szakma is lehet olyan hivatás, mint a lelkipásztori szolgálat. Szerettem volna fél éves vagy diplomatervként templomot tervezni, de a Középület-

tervezési Tanszék vezetője, a korábban több jelentős templomot tervező Weichinger Károly professzor úr – érthető okokból – nem merete vállalni. Az egyetemi évek alatt csak az Építészettörténeti Tanszék keretén belül írhattam egy tanulmányt a modern templomépítészetről. A végzés óta eltelt évtizedek alatt tudatosan kerestem minden fellelhető szakirodalmat, mely a kortárs templomépítészettel foglalkozik, és vártam az alkalmat, hogy szakmai tudásomat e téren is kamatoztathassam... Tanulmányaim, építészeti munkásságom meghatározta szakmai irányultságom, melynek alapján az istentiszteleti hely megformálásánál döntő szerepet kap az igehirdető és a gyülekezet minél szorosabb, bensőségebb kapcsolata, az úrasztala láthatósága, az úrvacsoravétel alatti mozgás zökkenőmentes biztosítása, a kiemelkedő alkalmak (esküvő, konfirmáció stb.) ünnepélyességének biztosítása, a templomter szakrális jellegének egyszerű szerkezeti, építészeti eszközökkel való kiemelése, az építési anyagok, szerkezetek őszinte felvállalása és megmutatása, valamint az egész épületnek a települési környezetbe való illesztése. Lehet ezt funkcionalista és konstruktivista szemléletnek nevezni, de egy-egy konkrét templomépület tervezési programja sem teszi lehetővé a formák öncélú tobzódását: építeni szeretnénk egy templomot, gyülekezeti házat, de anyagi erőforrásaink igen szűkösek. „Csak reménységünk van, hogy az ÚR megsegít. Nem tudjuk megmondani, hogy mennyi az a kiviteli összeg, amivel a tervezéskor számolni lehet...” (Amikor egy vázlaterv alapján azt mondtam a lelkésznek, hogy ez az épület 40–45 millióba fog kerülni, azt a választ kaptam, hogy csak 20-ba fog kerülni. Ezt szavazta meg a presbitérium. Megépült a templom és a gyülekezeti otthon: 50 millióba került. Ez a hit csodája. De egy Európa felé tartó országban ez a gazdasági szemlélet elképzelhetetlen.)

A református templom puritán. A modern építészet elveihez közel álló formát és belső teret, szerkesztési elvet ma is fel lehet vállalni. A miszticizmus, az organikus építészetre sokszor jellemző funkcionális túlbujánzó formák és szerkezetek tőlem távol állnak.

– *Ön több templomot tervezett, sikerült-e minden alkalommal eredeti elképzelését kivitelezni?*

– Minden alkalommal biztosan nem. Hallatlan energia kell ahhoz, hogy hazánkban egy-egy épület – legyen az családi ház, iskola, irodaház, kollégium, ipari épület vagy történetesen szakrális épület – az eredeti elképzelések szerint valósuljon meg. Ennek a hallatlan fegyelmetlenségnek több oka lehet!

Nem becsülik a szellemi munkát. Az elmúlt kommunista rendszer leértékelt minden szellemi tevékenységet, így az épülettervezési munkát is. Az igen alacsony tervezési díjak a megrendelő szemében is alacsony értékűvé degradálták az alkotó tevékenységet. Nem becsülték meg. Egy gyülekezeti közösségbe jártam egy statikus-szerkezettervező kollégával, aki ingyen készítette el egy parókia szerkezetterveit. Arról panaszkodott, hogy a gyülekezeti kalákával készülő épületnél semmit nem vettek figyelembe tervéből, s hogy ebből még komoly baleset is lehet. Többé senkinek sem tervezek ingyen – mondta –, mert nem becsülik a könnyen szerzett munkát. Igaza volt. 15 évvel később engem keresett fel az új lelkész, hogy repedések vannak a parókián. Megnéztem. Komoly alapozási és kiviteli hiányosságok miatt fal- és alapszakaszokat kellett elbontani, majd újraépíteni.

A református templomot általában a közösség építi, és nem egy generál vállalkozó kulcsra készen. Sok a társadalmi munka, a felajánlás. Mít lehet mondani annak az

asztalosnak, aki ingyen elkészíti és váratlanul, kérdés nélkül beépíti a templomablakot anélkül, hogy megnézte volna a tervet vagy megkérdezte volna a tervezőt, és az épülettől idegen formavilág jelenik meg? (Lásd: Halásztelek.) És mit lehet akkor mondani, ha egy csapat ingyen elvégzi a templom külső vakolását, de az elképesztően girbegurba lesz? Kit lehet felelősségre vonni? Ki vállal érte garanciát?

Előfordult, hogy közösségi összefogással elkészítették a templom előlépcsőjét és az akadálymentes közlekedést (a mozgáskorlátozottak közlekedését) biztosító rámpát, csakhogy sem a tervet, sem az előírásokat nem vették figyelembe: nem használhatja a tolókcosis a rámpát, kényelmetlen a lépcső és nem építhető meg a templomtér előtere.

És mégis: azt a templomot, melyért a közösség sokszor vért izzadott, azt magáénak érzi, szereti. Ilyenkor a kőház mellett épül a sokkal fontosabb lelki ház is. S ez a lelki ház őrzi, tartja meg, tartja fenn, szépíti és teljesíti ki a kőtemplomot. Vannak templomok, amelyek a gyülekezet aktív közreműködése nélkül születtek. Nem érzik magukénak a gyülekezet tagjai. Bárcsak elkezdené építeni itt is az Úr Isten a lelki házat. Hogy megmaradjon a kőház is...

A délegyházi templom láthatóra tervezett, gyalult fából kivitelezett szép térrácsszerkezetét a presbitérium álmennyezettel takartatta le a tervező minden tiltakozása ellenére. Az épület átadásakor a karzaton szorongó holland énekkar tagjai közül többen rosszul lettek a fejük feletti kis légterbe szorult elhasználdott levegő miatt...

Elkészül a több tízmilliós épületszerkezet. Kész a vakolás. Eddig teljes a bizalom a tervező iránt. Jön a burkolás, a festés, a színezés: ehhez már mindenki ért. Több hónapos viták arról, hogy milyen legyen az ablakok, ajtók, padok színe. Senki nem látja egyben a tereket, a színezés tervezői logikáját, csak fújja a magáét. A heterogén megoldásokba nem megy bele a tervező: reméli, megszeretik végül az épületet anélkül, hogy valaki megsértődne vagy más gyülekezetbe menne. A saját gyülekezetének templomot tervező építész is maradhat otthon...

Vannak kényszerű anyagválasztások: egy-egy burkolat színével az olcsósága miatt vagy adomány volta miatt kell a tervezőnek megbarátkoznia. De ez kihatással van más szerkezetek, felületek színére: össze kell hangolni úgy, hogy az építészeti koncepció megmaradjon. A tető kényszerből választott színe pl. visszahat a homlokzat és a faszerkezetek (ereszek, ablakok, ajtók) színére is.

Sok építkezésnél tapasztaltam, hogy a kezdeti pénzhiány miatt a tartószerkezeteknél akarnak spórolni: minek ez a sok betonacél, nem sok a cement a betonba? A befejező munkáknál pedig tobzódnak a drágábbnál drágább, de az épülethez nem illő padló- és falburkolatok. Ekkorra eltűnik a református puritánság, a fehér, meszelt falak, téglapadlók világa...

A pénzhiány is elveheti az építész kedvét. Épülete hosszú évek alatt sem készül el. Használatba veszik vakolatlan falakkal vagy festés, mázolás nélkül, nem készül el a homlokzatkakolat vagy -burkolat, sem a padlóburkolat. Évtizedekig ideiglenes a szőszék, a padok helyett szedett-vedett székeken ülnek a hívek. Más helyről kiselejtezett, stílusában oda nem illő padokat tesznek be adományként a templomtérbe. Mit lehet erre mondani? Hálát kell adni, hogy van templom, és van benne élő gyülekezet! – még akkor is, ha a szakember lelke sír.

Egy-egy épület megjelenését sokszor a hozzá nem értő, primitív gondolkodás rontja le. Hiába küzd az építész a tervben hosszú vajúadások során átgondolt terve maradéktalan vagy legalább a fő vonalakban a koncepcióhoz hű megvalósításáért, a megrendelő mindent jobban tud: ő választja ki a tetőfedő anyagot, még akkor is, ha az se nem szép, se nem beázásbiztos, s még csak nem is olcsó (pedig nincs pénz!).

Hiába küzdötte ki a hatóságoknál – épp a pénzhiányra hivatkozva – a tervező, hogy csak a minimális vagy még annál is kevesebb WC épüljön a templomépületben (hiszen a betegek és öregek szükségleteire is gondolni kell!), az építkezés folytán még ezt is meg akarják felezni: női WC kell, férfi WC minek? Rájuk nincs is szükség a gyülekezetben. (Ha mégis vannak, menjenek az udvari rötyire. Ha megengedi a környezetvédelem a talajvíz szennyezését.) Annál nagyobb a szükség a 118 m²-es, 5 szobás, gardróbos, étkezőkonyhás lelkészlakáshoz még egy gardróbos csatolni. Lelkészi hivatal (iroda) még ezen felül van!... Az épület átadásakor kapnak-e használatbavételi engedélyt? Kit érdekel? Magának építi a lelkész a parókiát vagy esetleg évszázadokra, az utána következő nemzedéknek?

Van pénzhiány, van építés közben felmerülő új ötlet, megváltozhatnak alapvető szempontok: jó együttműködés esetén, egymás tiszteletben tartásával meg lehet találni az ésszerű, a szakmai és építetők oldal kompromisszumait. Lehet, hogy termódosításra van szükség, lehet, hogy a szakmai hatóságokkal kell egyezkedni, megtalálni a megoldást, lehet, hogy az anyagok, színek meghatározása, összehangolása a probléma. A szakmai bizalom és egymás megbecsülése elengedhetetlen a templomépítés folyamatában, ha nemcsak egy tákolmányt szeretnénk létrehozni, hanem egy műalkotást, az Isten népének hajlékát.

Könnyű úgy építeni templomot, ha van gazdag mecénás. Ha felismerik, hogy egy-egy felekezet törekvése a templom megépítésére a települést is gazdagítja, szépíti. Ha ezt az igényt például az önkormányzat kedvező fekvésű telekadománnyal támogatja. Könnyű úgy építeni templomot, ha nem a lelkésznek kell összekoldulnia a pénzt, hanem a város, a helybéli üzemek, gyárak, bankok vagy éppen a kormány érzik magukénak a helybéli gyülekezetek gondját, és ha az építést rá lehet bízni egy generál vállalkozóra, s nem kell hétről hétre szervezni a társadalmi munkát, rohanni építőanyagért, kutakodni, hogy hol olcsóbb a téglá, a burkolóanyag vagy más építőanyag. Jelentős alkotások születhetnek így, de bennem ott a kérdés: a gyülekezet igazán otthonának érzi-e azt, amiért nem tett semmit vagy csak nagyon keveset.

– *Mint gyakorló egyháztag (presbiter, egyházmegyei tanácsos) milyen tanácsokat tudna adni az építetők gyülekezeteknek?*

• Mérjék fel az igényeket, fogalmazzanak meg programot. Végig kell gondolni – a tervezővel közösen – a gyülekezet szükségleteit, a templomtér férőhelyigényét, az építkezés anyagi erőforrásait és az ezzel összefüggő ütemezhetőség lehetőségét. Ebben a kezdeti stádiumba már célszerű bevonni az építészt.

• Bizalom a kiválasztott építészhez. Nem hátrány a hitben elkötelezett szakember.

• A kiválasztás referenciaépületek, elbeszélgetés, más építész ajánlása alapján történjen.

• Merjenek eltérni a sablonoktól. Korszerű és rendeltetésének megfelelő épületben gondolkozzanak. Legyen szempont a környezethez való alkalmazkodás.

• Együtt alakítsák az épület terveit az építésszel és a hatósággal. A szülés időigényes dolog. Ne sajnálják rá az időt. Egy átgondolt terv behozza az árát a kisebb kiviteli költségekben.

• Ne sajnálják a tervezésre a pénzt. Egy jól kidolgozott kiviteli terv gazdaságos, és rengeteg fölös kiadástól kíméli meg az építtetőt.

• Nem javaslom a pályázatot, ha mégis emellett döntenének, figyelembe kell venni a tervpályázatokról szóló rendeletet, biztosítani kell a pályázatra a szükséges (nem kevés) pénzösszeget és az Építész Kamara által kijelölendő zsűritag bevonását. Érdeemes idézni Medgyaszay István építész, egyetemi tanár, egyházmegyei tanácsbíró (a kelenföldi református templom tervezője) 1942-ben írt sorait: „A sikeres pályázathoz jó tervek és jó bírálókat kell. A pályázati eljárás ismeretlen háttéré és kockázata éppen a legtekintélyesebb építészeket szokta elidegeníteni, azokat, akik közvetlen felkérésre valószínűleg megterveznék – éspedig jól – a kisebb templomot is. Az érdeemes pályázók részvételének biztosításánál még nehezebb a bírálókat helyességének biztosítása. A bírálók – szakértők és építtetők egyaránt – földi emberek, és amikor ennyire forrongó művészi korszakban élünk, akkor azok többsége is tévedhet. Ebben az esetben pedig hiába fáradnak a tervezők, mert a legjobb terv is Csipkerózsika-álmát alussza – fölébredés nélkül” (Magyar Református Templomok, Atheneum Budapest, 1942, szerkesztette dr. Kovács J. István teol. prof. e.k. főjegyző). Tudom, hogy több templomépítés kapott gellert, rosszul bonyolított, etikátlan pályázatok eredményeképpen.

• Az elfogadott engedélyezett terv és az annak alapján készített kiviteli terv szentírás. Nincs helye a demokráciának. Módosítani csak a tervező bevonásával és a jogszabályokban meghatározott esetekben, kizárólag módosított építési engedély alapján lehet! Különböző szétesik, heterogénné válik minden az épületben, s ez öntudattalanul visszahathat a gyülekezet hangulatára.

• A kivitelezés során intenzív tervezői művezetésre tartanak igényt.

• Az építész nem teológus, de van egyetemes papság; a lelkész nem mérnök, de lehet együttgondolkodó társa a mérnöknek. Volt olyan lelkésztestvérem, aki tanácsomra megvásárolt néhány egyetemi épületszerkezettani könyvet, hogy szót értsen velem és a kivitelezőkkel. Nem képzelte magát mérnöknek, de tudott közös szakmai nyelven beszélni és érteni.

• Az érdekek összefonódásának elkerülésére lehetőleg ne legyen a tervező és a kivitelező egy vállalkozás.

• Fogadjanak műszaki ellenőrt, aki esetleg a tervező is lehet.

• Lehetőleg ne csak templomban, hanem gyülekezeti komplexumban gondolkodjanak.

Engedtessek meg néhány gondolat a református templomépítészetéről.

Hadd idézzek néhány gondolatot egyházunk nagy gondolkodóitól, akik megfogalmaztak valamilyen elképzelést, igényt a református istentiszteleti helyről. Először dr. Ravasz László néhány gondolatát a már említett Magyar Református Templomok című könyvből, majd dr. Csikesz Sándor 1934-es dékáni értekezésének gondolatait:

„...a református templomra nézve: nincs benne látható oltár, ...mert láthatatlan benne az áldozat. Ó emberünket áldozzuk meg, hogy új emberünket nyerjük vissza, tehát

az oltár maga a gyülekezet. Ez a nagy áldozat az igehirdetés által megy végbe a Szent Lélek újjászülő munkájában. Ezért a református templom középpontjában áll a szószék: képe a magát kijelentő Isten jelenvaló hatalmának és dicsőségének... Nem lehet túlságosan magasan,... helyes, ha a középpontban olyan magasan áll, amilyen magasságot a közérthetőség, a láthatóság és a családiasság megkíván. Legyen a templom úgy megépítve, hogy mindenki lássa és hallja az igehirdetőt, ...alaprajza patkó alakhoz hasonlít, amelynek fókuszában áll a szószék, közvetlenül előtte legyen az úrasztala és a keresztelőmedence, körülöttük tágasabb térség, ...a padok sugárszerű közökkel félkörívben fussanak.”

Krisztus azt mondta magáról: „Én vagyok a világ világossága.” Máskor ezt a hivatást írta elénk: „Ti vagytok a világ világossága.” Ennélfogva a református templomot éppúgy, mint az egész istentiszteletet, a nagy belső és külső világosság jellemzi. Semmi sem idegenebb a református ember számára, mint a félhomályosra épített templom, amelyből mesterségesen kizárták az Isten napjának világosságát... Elérhetik vele, hogy szorongó, titokzatos érzéseket keltenek a hívőben, aki hajlandó az értelem fényforrásától elszakadni és áhítatos, ködös hangulatok rabjává lenni...

Istentiszteletünk evangéliumi tisztaságából következik, hogy templomaink fala fehér, semmi kép vagy ábrázolás benne nincs „...azért, mert őseink egy nagy harcot állottak: tüntettek egy evangéliumi elv mellett, s egy igazságnak levonták végső következményeit” (dr. Ravasz László).

„...Minden istentisztelet legvégső lényegében párbeszéd, a könyörülő Isten és a könyörületre utalt ember között, a kijelentés és imádság dialógusa... Ennek a dialógusnak a református egyházban a lelkipásztor lelkében kell végbemenni, ...hogy az élő gyülekezetben Isten Igéje és a gyülekezet engedelmes szócsöve lehessen... Ez a dialogikus forma három építészeti megoldást követel: akusztikát, horasztikát, dynamikát.” (Legyen jól érthető az igehirdetés minden szava, legyen vizuális, szemtől szemben kapcsolat az igehirdető és a hallgatóság között, és legyen megfelelő mozgástere, helye az igehirdetőnek és az igehallgatónak ergonomiailag megfelelő ülőhelye.)

Mindezek azt segítik elő, hogy az istentisztelet igazán lélekben és igazságban folyhasson le. De ennek építészeti vonatkozásai is vannak: Az istentiszteleti hely építőanyagában, berendezésében éppúgy a léleknek és igazságnak kell uralkodnia, mint azokban, akik egybesereglenek. Az égi boldogabb világot kell lelki értelemben szimbolizálnia, és nem lehet egyetlen díszítése sem, ami hazudjék. Éppen ezért a református istentiszteleti hely minden porcikájával mondjon igazat. „A fa ne hazudja magát vasnak, a malter ne akarja a kő és faragott márvány illúzióját kelteni, a gipsz, a stukkó, a rabc s megannyi potemkin építészeti fogás számára tilos legyen az Isten háza. A keményfára erezett és festett puhafa a bútorok farizeusa marad...” (dr. Csikesz Sándor).

E gondolatok fényében érthető Pamer Nóra művészettörténész értetlensége:

„Ismerve a magyar református templomok puritán belső kiképzését, fehérre meszelt falait, oltár nélküli, egyszerű berendezését, várható lett volna, hogy ez az egyház örömmel üdvözölje az új (modern) építészet dísz nélküli sima formáit.”

Nem ez történt. Sajnos igen kevés a korszerű építészeti eszközökkel világos, áttekinthető funkcióval, tiszta, világos szerkezetekkel őszinte, konstruktív szemlélettel megformált templom, gyülekezeti ház. Az 1989 után született alkotások zöme nosztal-

gikus, eklektikus, sokszor zavaros ideológiákat és építészeti elemeket hordoz: mintegy tükrözi református egyházi életünk jelenlegi problémavilágát.

Mindig örömmel és érdeklődéssel, Isten iránti hálával néztem meg új épületeinket, templomainkat. Ennek kapcsán merült fel bennem, hogy épületeink használhatóságával (liturgiai szempontból, az igehirdető és a gyülekezet kapcsolata szempontjából [szószékelhelyezés, -magasság] akusztikai szempontból stb.), belső lelki tartalmával sokszor baj van: a keresztyén szellemiségtől idegen filozófiák, okkult technikák formálják néha épületeink külső és belső arcát. Úgy gondolom, hogy sem teológiailag, sem művészileg nem helyes, ha ezeket a gondolatokat engedjük elhatalmasodni, és ezáltal református keresztyén hitünket elegyítjük a new age misztikus világával! Ha elfogadjuk, hogy a modern zene világában romboló lehet a primitív népek mágikus zenéjéből építkezni, akkor ez áll az építészetre is: az építészet megfagyott muzsika. Ha elfogadjuk, hogy a természetgyógyászat nem mindig tudomány, hanem okkult erővel is manipulálható, akkor az ősi sámáni technikákhoz és szellemiséghez viszonyuló, magát organikusnak, ősi magyarnak, népiesnek nevező építészet is hordozhat megrontó erőket (szimbolikájában, mágikus, szinkretista gondolatiságában és abban, hogy az ezeket képviselő művészek e [sokszor tetszetős, de megtévesztő] gondolataikat lelkészeink, gyülekezeteink és presbitériumaink előtt ki is fejthetik!). Én úgy vélem, hogy Urunk hatalmasabb e megrontó erőknél, de az Ige egyszerű és tiszta fényében és reformátoraink hagyományaiban gyökerezve kellene a jövőben lelki, egyházi rendeltetésű épületeinket megterveztetni.

Ha az Úr nem építi a házat, hiába dolgoznak annak építői. Egy-egy templom, gyülekezeti ház vagy más egyházi épület elkészülte mind arról tanúskodik, hogy az építő közösség munkatársa lehetett Istennek (és ez csodálatos megtapasztalás!), hogy épült a ház és az Egyház. Az igazi csoda az, ha épül a lelki ház, a gyülekezet, ha ezek az alkotások betöltik hivatásukat: az evangélium hirdetésének szerény eszközeivé válnak.

ÚT VAGY ZSÁKUTCA?

Fejezetünkben tárgyalt anyagunk európai összefüggéseit próbáljuk felmutatni, s arra a kérdésre választ adni, mennyiben sikerült történelmi mércével mérve kvalitásos műveket létrehozni. Brentini az egyházi építészetben az ötvenes évektől „Ronchamp forradalmá”-ról beszél.¹⁰ Jelentősége nyilvánvaló, és nagy hatással volt nemcsak az ötvenes, hanem a hatvanas évek építészetére is. A hetvenes években a funkcionalizmus üdvözítő voltát egyre többen vitatták.¹¹

A funkcionalizmussal szemben az első kételyek már a CIAM otterlói konferenciáján megfogalmazódtak 1959-ben.¹² A „brutalizmus” atyja, Peter Smithson, aki jelen volt a rendezvényen, visszautasította a funkcionalizmus bármilyen megkérdőjelezését. A modern építészet „revizionistái”¹³ nem akartak mást, mint a modernnek kikiáltott funkcionalizmus hittételeit, dogmáit felülvizsgálni. Gondolatmenetük hátterében nem állt más, mint az az elgondolás, hogy a funkció egyedül nem jelent építészetet (Sullivans híres mondása, a „Form follows function” alapján), ehhez szükséges még egy poétikus fikció térbeli megjelenítése is. A hetvenes éveket illetően Günter Rombold az egyházi

építészet kapcsán a neoexpresszionizmus és brutalizmus végéről beszélt.¹⁴ A magyarországi templomépítészetre egyfajta kettősség jellemző. Az ötvenes évek „szocreál” köztéta után a nyugati fejlődés mámorító voltát fokozottan keresték az építészetben. S mivel a folyamatos fejlődés megszakadt, a tiltott gyümölcs még édesebbnek bizonyult. A modern építészet szinte dogmává merevedett elveit már a CIAM X. Kongresszusán sok bíráló érte. Az ún. „harmadik generáció”-nak (Aldo van Eyck, James Stirling, Christopher Alexander, élükön Robert Venturival) a gondolatai hazánkban csak a hetvenes évek elején éreztették hatásukat. A modern építészet majdnem jellegtelen és egyfajta kozmopolita jellege két irányba tolta a magyar építészetet. Egyfelől beszélhetünk egy népi-nemzeti igény jelentkezéséről, amely a református egyház történelmi hagyományához is kapcsolódott. S ennek a két szálon futó fejlődésnek az eredménye a múltat idéző formavilág, a népies hagyomány tudatos vállalása. Másfelől pedig ebben a fejlődésben benne van a funkcionalizmus kritikája, s fontossá vált az épület és környezet kapcsolata, a település és épület viszonya, a terek és utcák szerepének vizsgálata.

A modern magyar protestáns templomépítészet folytonosságának hiánya automatikusan teszi fel a kérdést: lehet-e egy belső, immanens fejlődésről beszélni, lehet-e egy európai irányzatokhoz kapcsolódó megoldást észlelni vagy pedig egy külön utat kijelölő, semmihez sem hasonlíthatót megragadni. S tekintettel arra, hogy valamilyen formában kategóriákat és típusokat kell csokorba szedni, megpróbáljuk a feldolgozott anyagot így rendszerezni. Tudjuk, az ilyen csoportosítás újabb és újabb buktatókat rejt magában, s tudjuk, egy mű nem sorolható csak ide vagy oda, illetve több fejlődés és jelenség szövetébe éppúgy beilleszthető. Kutatásaink alapján talán az alábbi kategóriák tűnnek leginkább optimálisnak:

1. *Racionalista-funkcionalista*
2. *Posztmodern*
3. *Organikus*¹⁵

Racionalista-funkcionalista megoldások

Ha az európai párhuzamokat tekintjük, a neoexpresszionizmus túlsúlyában (Le Corbusier Ronchamptól Wotruba Szentháromság-templomáig, Georgenberg-Wien, 1974–1976), ennek antitendenciájaként megjelenik egy olyan szemlélet, amely a gyülekezet tudatos egyszerűségét (in bewusster Einfachheit der Gemeinde)¹⁶ akarja szolgálni. Paradigmaszerűen ehhez az attitűdhez sorolható Emil Steffann német építész munkássága (Dominikánus Kolostoregyüttes, Argenmund, 1967–1969), Jean Cosse belga építész műve (Bencés apátság, Ottignies), a svéd Sigurd Lewerentz alkotásai (Márk-templom, Stockholm-Björkhagen, 1965), Ottokar Uhl osztrák alkotó (Konviktskapelle, Melk, 1965–1966; Heilig-Kreuz-Kirche, Wien, 1965–1967).

A fenti művekkel történő összehasonlításban a magyar emlékműgazon belül a szigorú racionális megoldást elsősorban a falusi templomok képviselik (Ballószög, Biatorbágy, Csemő, Cserkeszőlő, Debrecen-Bánk, Délegyháza, Érd-Parkváros, Fót-Kisalag, Fülöpháza, Halásztelek, Martfű, Nyírcsászári, Nagyhegyes, Pátyod, Pilis, Szigetcsép,

Tahi, Tatabánya-Óváros, Törtel, Újszalonta, Újszász, Újszilvás, Veszprém). Ezen alkotások viszont a posztmodern múltat idéző művei közé éppúgy besorolhatók. Tulajdonképpen a más, stiláris rokonságot felmutató Kőszeg, Gara, Siófok is ide sorolható lenne alaprajzi megoldását, térszervezésének puritánságát, anyaghasználatának következetességét illetően. Legkövetkezetesebben ebbe a csoportba sorolható Finta József százhalombattai alkotása. A funkcionalista gondolkodásmód maximális továbbvitele jellemzi; a centrális tér az egyik legolcsóbb, leggazdaságosabb építési mód. A kiszolgálóhelyiségek, a gyülekezeti ház a földszinten található, maga a szakrális tér a következő szinten. A telek adottságai is nyilvánvalóan egy centrális tér megkomponálására ösztönözték az építést, ez egyben felelet is volt a protestáns, ezen belül a református liturgia igényeire. A centrális elrendezés az épület, a kompozíció domináns eleme. A centralitás egyik nagy előnye, hogy konstans nyugalmat, erőt sugározhat – bár méretei inkább kicsinyek –, „ERŐS VÁR” jellegű. Ezt a deklarált „statikusságot”, tömörséget hivatott szolgálni a külső téglaburkolat, illetve a templom testének „egyeműsége” a toronnyal. A skandináv építészet hoz hasonló megoldásokat, például Lewerentz művei.

Református templomaink települési pozíciói nagyon változatosak, jól átgondolt elhelyezéstől esetleges odabiggyesztésig terjed a skála. Százhalombatta építészeti szempontból – mind stiláris, mind minőségi értelemben – nem a legszerencsésebb időszakban épült valójában, de zöld környezetével, parkjaival, beépítési szellősségével másfelől egy jól értelmezett „purizmussal” az adott kor egyik jól sikerült épületegyüttese, lakókörnyezete. Ezek a megállapítások érvényesek a település Fő terére is, amely ugyanakkor – véleményem szerint – túlzottan szellőse, tágasra és befejezetlenre sikerült. A tér objektumai, a Művelődési Ház, a Városháza visszafogottságukkal korunkban is értékelhető architektúrát képviselnek. A korábbi elképzelés szerint a térre két – katolikus és református – templomot terveztek, amelyből a Makovecz által tervezett katolikus – némi eltolással – megvalósult. Nyilvánvaló cél volt ezzel a tér nemkívánatos tágasságának a megszüntetése, kitöltve, mintegy betömörítve a központot. Egy újabb határozat értelmében a református templom a Művelődési Ház és a szépen ívelő-kanyarodó belső főút által határolt telekre épülhetett. Bár így az épület a Fő tér peremére került, s az építész szerint is kifejezetten jobb pozíciót eredményezett számára, mint az eredeti elgondolás.

Többfunkciós épület igénye jelentkezett Kőszegen, Pécsen, Újszászon. Pécsen mobil falak elmozdításával újabb téregységet kapcsoltak a szakrális térhez, Budapest-Kispest-Rózsa téren, Kőszegen, Százhalombattán a funkciókat szintenként választották szét, és külön voltak ezáltal is hangsúlyozták. A falusi templomok egyterű (egyhajós) megjelenésükkel képviselik ezt a racionális megközelítésmódot.

A modern szakrális építészet egyik indítóművének Wright 1906-os, az Illinois (USA) állambeli Oak Parkban épült temploma, a Unity Church tekinthető. Az építésznek akkor 45 000 dollár állt a rendelkezésére, és mintegy készítette az akkor olcsó építőanyagoknak számító vasbeton felhasználásával új geometriai, racionális építésmód alkalmazására. Wright elképzelése mögött Paul Cézanne festő elmélete állt, aki a kúp, a henger és a gömb mint geometriai elemek felhasználásával kívánta a természetet megjeleníteni. Siófok temploma az épülettést egészét determináló négyzetes alaprajzi sé-

mára épült – a Wright által megálmodott térrendszerhez hasonlóan –, s ebből adódóan egy háromdimenziós egységes egészt sikerült formálniuk.

Martfű tervezője is hasonlóan gondolkodott. Id. Kálmán Ernő debreceni templomával korábban (1975) következetesebben, wrighti értelemben alkotott. Az építész a városháza, a korábban épült katolikus templommal szemben egy tengelyre komponálta a centrális szakrális teret és az azt kísérő téregységeket.

A posztmodern szemlélet

Egy amerikai építész, Robert Venturi 1966-ban vette magának a bátorságot, hogy egyik elméleti munkájában¹⁷ szarkasztikusan visszajára fordítja az addig szinte mottószerűen idézett mondást Mies van der Rohától: „Less is more” (A kevesebb több). Venturi szerint az ellentéte igaz, s így fogalmaz: „Less is bore” (A kevesebb unalmas). Az építész az ellen a modernista felfogás ellen küzd, miszerint az építészet kvalitását a forma kapcsán a szükséges minimumra történő redukálással, az ellentmondások maximális kiszűrésével lehetne biztosítani. „Az építészek nem hagyhatják magukat az ortodox-modern építészek puritán-morális formanyelvétől megfélemlíteni. Én a hibrid építészeti elemeket többre becsülöm a »tisztaéknál«, jobban szeretem a kompromisszumot hordozót a »világosnál«, a torzultat a »nyílegyenesnél«, a sokrétűt az »artikulálnál«. A jelentések sokféleségét többre tartom a jelentések világosságánál; a látens jelentések ugyanolyan fontosak, mint a kinyilvánítottak.”¹⁸ A magyar építészetelmélet vizsgálatánál Németh Lajos: Az építészet dilemmája című tanulmánya¹⁹ kapcsán próbálja a posztmodern fogalmát tisztázni. A XII. párizsi építészeti seregszemle nemzetközi bizottsága „szakmai jó ízlése és teoretikus igénye elvetette a »posztmodern« divat szavát, a konzervativizmus új hullámának e csalókan hangzatos fedőnevét”.²⁰ Feldolgozott templomaink ugyanazt a széles skálát nyújtják, mint amit Venturi valamint Németh fejtegetései sejtetnek, és a két pólus között számtalan variánssal találkozhatunk. A posztmodern fogalmán belül további finomításokat kell elvégeznünk. Az első csoportot jelenti egyfajta stílusreprodukálás. Szigetvári György munkáit tudnám elsősorban idesorolni: Boly, Csurgó, Drávaszabolcs, Inke. Művei a poszthistorizálás romanizáló, gótizáló változatai. Csurgó óriási méreteivel is kitűnik, s mivel az épület még nincs kész, nem mondhatunk ki végső konklúziókat. Az viszont már előre látható, hogy a neogótizáló templom a házsorok közé beékel, az egyik oldalon egy négyemeletes szalagházal szűkre szabott térben idegenül hathat. Külön figyelmet érdemel Kocsord temploma, ahol a múlt századi egytornyos variánst hárommal cserélték fel. Szerencsésebb lett volna az eredeti épületet visszaépíteni – esetleg újat terveztetni –, mintsem a 19. századi eklektikát még két toronnyal megtoldani. Következtelenségüket az is mutatja, hogy az eredeti fakarzatot most vasszerkezettel próbálják meg felidézni. Pecz Samu a múlt század végén ugyancsak historizál, hiszen a fasori evangélikus templomnál a párizsi Saint Chapelle gótikus világát idézi, analógiaként szóba jöhetnek még Lübeck, Chorin, Lehnin templomai. Ami magyarázható volt annak idején, ma nagyon is anakronisztikusnak hat. Egy más kategóriát jelenthet a stilizálás. Ebbe a csoportba 24 templomot sorolnék (Barcs, Ballószög, Csemő, Cserkeszölő, Debrecen-Bánk, Fót-

Kisalag, Fülöpháza, Gyál, Leányfalu, Nagyhegyes, Nyírcsászári, Pátyod, Pécs, Pilis, Sárvár, Siófok, Székesfehérvár, Tiszaújváros, Törökbálint, Törtel, Újszalonta, Újszilvás, Vasad). Az idetartozó művek a historizálás hatására kisebb vagy nagyobb mértékben próbálnak történelmi korokhoz, a népi építészethez visszanyúlni és mindezeket több-kevesebb sikerrel modernista modorban felidézni. Néhány kritikai megjegyzés az idesorolható művekhez. Barcs alaprajza átgondolt, de kevesebb motívum többet mondana. A relatíve kisméretű templomon nem szerencsés ennyi elem és motívum felvonultatása. Szerencsés a fehér fal és a piros cserép megválasztása.

Ballószög templomát talán összefogottabban kellett volna megfogalmazni, talán az oromfal fölötti harangtornyocskát elhagyván jobban össze lehetett volna fogni az egész egy egységgé. Debrecen-Bánk temploma egy katolikus templomképet fogalmaz meg, és úgymond semmi köze egy kívánt református templomhoz. Hosszházás megoldása neogótikus szeretne lenni, de az eredmény alulmarad a szándékhoz képest.

A Cserkeszölő főterét kijelölő óriási nagy park közepén áll az új templom. Kis mérete és a tér szellős, szinte áttekinthetetlenül nagy mérete okoz némi feszültséget. A térben álló ún. sátortemplom és környezete – más objektum nincs – indokolta, hogy egy aszimmetrikus formát választott az építész. Az épületnél szinte rácsüng a tető és a torony a földre, ezáltal fokozván a sátortemplom-karaktert. Próbálja kijelölni a település centrumát, de elmaradnak az ezt kísérő architektúra objektumai. Az épület tömege jó arányú, sziluettje szép, a torony megjelenése megkapó. Egyedül a főbejáratot kijelölő előtető alacsony volta zavarja a szép külső megjelenést. Az építész a szabadon álló jelleget a két oldalbejárat egyforma hangsúlyozásával is érzékeltette. Kicsit erőszakoltnak és zavarónak tűnik a toronyban elhelyezett óra. Olyan benyomásunk van az épületről, mintha Észak-Amerika települt volna az alföldi síkságra, időleges ízt adván az amúgy jól megoldott feladatnak. A lilás-rózsaszínes téglát utánzó burkolat idegenül hat. Eredetileg a tervező mészhomok téglából készült, törtfehér színű, szép téglaburkolatot tervezett. (Az építész közlése.) Hasonló benyomásunk van Gyál templomáról. Tömegformálása is idegenül hat. Külső burkolása hasonló a cserkeszölőihez. Leányfalu templománál érthetetlen okokból szinte háromszor indítják a homlokzatot. Pécs temploma egy „falanszter” lakótelep szélén, egy domboldalon társtalanul áll. Az a benyomásunk, mintha csak reprezentációs célból épült volna, s a város katolikus építészeti hagyományát szeretné öregbíteni. Rossz arányok jellemzik az épületet, s a harangtornyocska is idegenül hat. Nem hiszem, hogy a történelmi hagyományhoz való szívós ragaszkodásnak ez lenne a kiútja. A reprezentáció iránti vágy létrehoz egy bonyolultabb tömegformálást, bonyolultabb alaprajzot, de ennek ellentéte is jelentkezik a végtelenül egyszerű térszervezéssel. Ha Pécs alaprajzára tekintünk, egy latinkereszt jelenik meg, amely nem a református liturgia szolgálatában áll. Érthetetlen okból még szentélyszerűen is kibővítették, mint ahogyan ez Törökbálinton is megtörtént. Hiányzik tehát a református liturgiára szabott egyértelmű kortárs építészeti válasz. A hosszanti terek újra és újra történő reprodukálása kísértetiesen visszaköszön a református templomépítészetben.

A posztmodernen belül harmadik csoportként emeljük ki Nagy Béla István Elemér munkásságát. Alaprajzismái a következők: oktagonális (Biatorbágy, Halásztelek, Szigetszentmiklós), ehhez kapcsolódóan nyújtott oktagonális jelentkezik Tahiban; nyúj-

tott négyzet: Budapest-Kispest-Rózsa tér, Délegyháza. Vasadon a toronyhoz illeszkedő, az előző templomtetet követő hosszanti tér található. Érd inkább egy gyülekezeti központ szerepét tölti be. Az építész teoretikusan próbálja megközelíteni a református templomépítészetet. Annak idején, 1963-ban egyik műegyetemi dolgozatát is „Mai templomépítész” címmel írta. Térszervezése elsősorban centrális, amit viszont a liturgikus berendezések elhelyezésével hosszantivá rendez, s így az építészeti tér centruma nem azonos a liturgiai központtal. Szinte újra és újra visszaköszönő elem építészetében a csűrűs megoldású lefedés. A romantikában szívesen alkalmazott megoldás ma is olcsónak és jól kivitelezhetőnek tűnik, amire az építész terveinél megpróbál tekintettel lenni. Ha megvalósult munkáit és a terveket összevetjük, akkor sajnálatos módon megállapítható, hogy a megrendelő vagy a kivitelező miként és milyen módon nem tartotta be az eredeti tervezői elgondolást. Ez viszont már nem az építész felelőssége. Szigetcsépen Saarinen egyik templommegoldása köszön vissza Nagy opusában (Concordia Senior College, Missouri Synod Fort Wayne, 1957). Budapest-Kispest-Rózsa téri templomára erősen hatott a magyar szecesszió, ezen belül Kós Károly, Zrubovczki Dezső építészete. Délegyháza akár az előbbi előképe is lehetne, nemcsak azért, mert korábban készült (1992), hanem elindul abba az irányba, amit Rózsa téri épülete tisztábban képvisel. Délegyháza, Halásztelek aránytévészése kicsit zavaró. Nagy Béla István Elemér munkásságának középpontjában egy olcsó, könnyen kivitelezhető, liturgiai igényeket maximálisan kiszolgáló modern református templomépítészeti megteremtése áll. Az már az építészeti kritika feladata lesz megállapítani, mennyiben a tervező és mennyiben a megrendelő-kivitelező tehető felelőssé a művek eredeti, tervezői elképzelés szerinti kvalitását illetően.

A posztmodern törekvések negyedik egységét jelenthetik a korszerű törekvések. Ide sorolhatók: Budakeszi, Debrecen-Széchenyi kert, Ebes, Mátészalka, Tatabánya templomai. Budakeszi temploma nagyon egyszerűen, keresetlen eszközökkel, elegánsan sokat hozott. A beton mint a modern építészet egyik jellemzője szerencsésen találkozott a fával mint ősi anyaggal. A főút felé épített fehér fal hajlított, ezáltal nem olyan merev, elválaszt, szinte háttal áll a főforgalomnak, a világnak. Erre a falra támaszkodik a faszerkezet, amely ugyanakkor megnyílik a település főtengelye felé. Kinyílik ez a fakonstrukció dél, a fény felé. Ahogyan az építész mondja, a fényekkel való játék gyönyörű lehetőségét próbálja a modern építészetből átvenni. Ebes templomáról már korábban beszélünk, most csak annyit, hogy Rácz Zoltánnak sikerült egy olyan modern művet létrehozni, amely egészében mégis a múltba gyökerezik. A bartóki értelemben sikerült a forrást megtalálnia. Az építész a rendelkezésére álló környezetet is jól használja. A szellős főtérben nemcsak központot akart képezni, hanem teret is formálni. Szép, visszafogott, jó arányú temploma településformáló elemként is jelentkezik.

Lengyel István mindkét temploma (Debrecen-Széchenyi kert, Mátészalka) korszerű megoldásokat tükröz. Debreceni templománál figyelembe veszi a magas házas lakótelepi környezetet. Ami viszont külső tömegmegjelenésben kívánatos volt, belsőleg egy irreálisan magas architektúrát takar. Mátészalkai temploma szerencsésebb, jó tömegarány, az anyagok következetes használata, népi ihletésű hang emeli e kis templomot a nagy művek közé.

Gara kis kápolnája egy erdő mélyén a maga egyszerűségével, eleganciájával a katedrálisok méltóságát adja. Egyszerű térszervezés, formaképzés jellemzi az épületet. A vályogból készült fal is hagyományos megoldásokat idéz. Az organikus építészet ún. szelíd változatát képviseli Ebes és Kőszeg. S mivel Kőszegről még esik szó, most csak annyit, hogy egy városképileg is értékelhető épület, jó arány, gyönyörű szakipari munka kíséri. Ebes és Kőszeg egyúttal a posztmodern irányzat képviselője is lehetne.

Nyilvánvalóan itt nem definiálható, mit értünk organikus építészet alatt. Adattárunk és korábbi fejtegetéseink bizonyítják e csoport elkülönítését.

Fejezetünk végén néhány szót a belsőépítészetről is kell ejtenünk. Tudomásom szerint belsőépítészt (Fekete György) csak Csurgón és Százhalombattán szeretnének foglalkoztatni. A tervezése ennek folyamatban, így nincs lehetőségünk ezt vizsgálni. Budapest-Rózsa téren Horváth Gyulának sikerült egy színezésben, formavilágban puritán belsőt terveznie. Más esetben (Kőszeg) maga az építész tartotta fenn magának a jogot a belső architektúra megtervezésére. A legtöbb templom esetében az esetlegesség, az improvizáció, a népiesség imitálása a meghatározó. Martfű szép belső terébe bekerült egy teljesen más karaktert és színvilágot képviselő karzat, a padozatok megoldása megint más, a látogatásomkor ott elhelyezett székek sokfélesége csökkenti a tervezői elképzelések kvalitását. A szószek pedig még tovább fokozza ezt a sokszínűséget. Minden tervezői elgondolás ellenére egy rosszul értelmezett költségcsökkentés áll a háttérben.

Nikolaus Pevsner a neves építészettörténész beszél arról, hogy a Sugerek, Mediciek, a XIV. Lajosok hajdani szerepét a huszadik században, és különösen érvényes ez a református egyházra, a testületek – ezen alkalomból a presbitériumok – foglalják el, aminek következtében „az esztétikai eredmény szükségképpen a bizottság legalacsonyabb közös nevezőjére zuhan, és még ahol nincs is így, ott sem lesz egyéni. Az egyéni műpártoló valószínűleg bátrabb, és jobban bízik az építészen, mint egy bizottság.”²¹ A református egyház zsinat-presbiteri szervezetének megfelelően elképzelhetetlen, hogy ne egy szervezet döntsön templomépítését illetően. Ezeket a terveket azonban véleményeztetni kellene. Ravasz László már 1942-ben sürgette egy szakértő műszaki és teológiai szempontokat figyelembe vevő bizottság felállítását. Ez mindenféleképpen üdvözlendő, de az egyházközségek szintjén másként jelentkezik a kérdés. (Egy történet ehhez: A kőszegi templom kivitelezésekor a presbitériumban óráig vitatkoztunk az építés által leadott tervekről. Egy bizonyos idő után észrevettem, hogy az egyik nagyon aktív hozzászóló valamit nem ért. Elé tettem a rajzokat, és akkor vettem észre, hogy nem tudja a kiviteli rajzot olvasni. De minderről már órák óta vitatkoztak.) Hosszú töprengés után kénytelen vagyok kimondani, az építészetben, a művészetben, az esztétikában nem lehet demokráciát játszani. A szeretet hangjával talán egy igazi műértőnek (lehet az lelkész vagy a gyülekezet gondnoka) sikerül magával ragadnia az egyházközség vezető testületét, a presbitériumot, és az egyénit mint közösségit megvalósíttatni.

Ezen fejezetünk címében „Út vagy zsákutca?” tettük fel a kérdést. Jelenlegi tudásunk és a rendelkezésünkre álló adatok alapján inkább egyirányú ez az utca. A tradícióhoz, hagyományhoz való szívós ragaszkodás olyan visszahúzó erőt jelent, aminek leküzdé-

séhez még több évtizedre lesz szükség. Ha a 18. századi, korábban bemutatott Sturm-
alaprajzokkal összehasonlítjuk tárgyalt templomainkét, konstatálható, hogy néhány
alapsémára szűkült: téglány, oblongon, négyzet, oktagonális. Sturm pedig olcsó, széles
választékot nyújtó geometriai megoldásokat hozott. A probléma szociológiai aspektu-
sairól már előbbi fejezetünkben beszéltünk.

A modern építészet nagy nevű atyja, Mies van der Rohának híres mondása: „Less is
more” (A kevesebb több) megfontolandó tanács a mai magyar református templom-
építészetben.

EGY LEHETSÉGES PÉLDA

Fejezetünkben a kőszegi templomot mutatjuk be, mint lehetséges megoldást a mo-
dern református templom egyik variánsaként.

A református templom a magyarlakta területek kultúrájának, művészetének szerves
részét jelenti, gondoljunk itt az elszakított területek emlékenyagától a tengerentúliak –
sokszor az adott közegben idegenül ható – megjelenéséig. A többi vallástól eltérően a
református templom léte egyértelműen a magyarság jelenlétére utal.

Az épület a magyar honfoglalás kori jurtát (lakósátor) idézi, így tipikusan magyar
forma jött létre. Ugyanakkor az ószövetségi Szent Sátorra utaló szerkezettel számolha-
tunk. A vallástörténészek szerint tudniillik két sátorról beszélhetünk.

Az Ószövetség hagyományozása szerint a Szent Sátor lehet a találkozás sátra (’ohel
mó’éd), a kijelentés sátra (’ohel há ’édút), de lehet a bizonyosság lakhelye, egyszerű-
en sátor (miskan há ’édút). Mózes könyvei különböző leírásokat adnak a sátorról. Van
egy sátor, amelyet Mózes készített (2Móz 33,7–11), és egy sűrű felhőoszlop különböz-
tetett meg a többitől. De azt is tudjuk, hogy itt „az Úr pedig színről színre beszélt
Mózesel”. Feltételezések szerint ez a sátor centrális terű volt, és a kánaáni honfoglalásig
elkísérte a zsidóságot. Az Izraelbe látogató turista ma is láthat hasonló sátrakat
mint az ott élő pásztorok lakóhelyét. Az ószövetségi papi irat hagyományozása szerint
ismerünk egy másik sátrat, amit Mózes mint szent sátor készíttetett el (2Móz 35–37).
Ennek pontos leírása egy hosszanti teret sejtet. Az épület formailag mindenképpen
ószövetségi előzményekre is visszavezethető.

Az épület két nagy egységre bontható, a földszint a gyülekezeti ház szerepét tölti be,
míg az első emelet a tulajdonképpeni szakrális tér. A feljáró alatti kiszolgálóhelyiségek
a közösségi funkció szolgálatában állnak. Maga a templomtérbe vezető feljáró forma-
ilag az egyház mindenkit magához ölelő ikonográfiai utalásával bír. Klasszikus példája
ennek a Bernini által tervezett Szent Péter tér Rómában. A kitárt kar, a befogadás, a
magához ölelés gesztusa bibliai idézetre vezethető vissza: „Jöjjetek énhozzám mind-
nyájan, akik megfáradtatok, és meg vagytok terhelve, és én megnyugvást adok nek-
tek” (Mt 11,28). Az Ószövetség számtalan esetben beszél Isten karjáról, mint az erő, a
védelem, a hatalom eszközéről. Hálaénekében Mária is így magasztalja Urát: „Hatal-
mas dolgokat cselekedett karjával, szétszórta a szívük szándékában felfuvalkodotta-
kat” (Lk 1,51). Ezzel azonosítja is Isten karját Krisztussal, s mint ilyennel, ezzel az Ő
hatalmát és erejét is kiábrázolja.

Formailag az építész a föld, a kő fokozott szerepeltetésével az ősidők építészetére emlékeztet. A természetből induló és oda visszabukó, belesimuló, az enyészet által újra alapelemmé transzformáló természeti törvényekre utal. Az organikus építészet sajátja ez, a magyar paraszti kultúra paticsfalú, vályogból készült épületei simultak be hasonló módon a természetbe. A természetből, a földből, a tápláló Magna Materből nő ki az épület, erre utal a hullámzó vonal a földszinti oldalfalak ornamensében. Egy mű születik a semmiből, átalakul, formálódik.

A helyi jelleget idéző kő a maga durva megformálásával simul át kőfallá, falazott rendszerré, hogy helyet adjon a műnek – a szakrális térnek!

A nyílászárók (ajtók, ablakok) beosztása, robusztus kivitelezése a kváderezés hanglejtését adja vissza. Natúr színezésük harmonizál az anyagok eredeti karakterének a megtartásával, hiszen a kő és a fa fokozott szerepeltetése a templom ikonográfiai programjának szerves része.

A templom egy nyolcszögletű centrális tér. A nyolcas szám a Bibliában az új kezdet, a megújulás szimbóluma. Krisztus feltámadását mint nyolcadik teremtési napot vették figyelembe az ókeresztyén teológiában. A hét nap után következik a nyolcadik nap, azaz Krisztus feltámadása révén az örök élet kezdete, így az új teremtés, a megújulás száma a nyolc. János evangélista is nyolcszor jelenti ki magáról egő eimi (én vagyok): 1. az élet kenyere; 2. a világ világgossága; 3. aki önmagáról tesz bizonyosságot; 4. a jó pásztor; 5. az ajtó; 6. a feltámadás és az élet; 7. az út, az igazság és az élet; 8. az igazi szőlőtő. A Szentírás különböző módon és különböző helyeken beszél a nyolcas számról: nyolc különböző feltámasztási történetről tudunk, de a papi szolgálat kezdete is a nyolcadik nap, a zsidó hagyományban a fiúgyermek körülmetélése a nyolcadik napon történt, különösen az itáliai középkori anyagból jól ismertek a nyolcszögletű baptisztériumok (Firenze, Pavia, mint a megkeresztelés utáni új élet szimbólumai).

A húsvéti feltámadás tükrében beszél János evangélista a Krisztushoz tartozásról, hiszen a baptisztériumok ennek szimbolikus hírnökei: „Nyolc nap múlva ismét benn voltak a tanítványai, és Tamás is velük. Bár az ajtók zárva voltak, bement Jézus, megállt középen, és ezt mondta: Békesség néktek!” A református szóhasználatban a keresztyén szó jelentése: krisztusi, Krisztushoz tartozó, róla elnevezett, azaz a benne megújuló, így lett a nyolcágú csillag a református egyházművészet egyik legjelentősebb szimbóluma.

A földszint beosztása is erre – a nyolcszögű tér által megkívánt – logikára épült. A falak az átlók vonalát követik, és szerkezetileg visszaadják a befelé szűkülő tér lehetőségeit. Az így kialakult trapéz formájú téregységek is érzékeltetik a szokásostól eltérő alaprajzi sémát. A centrális tér közepén található a nyolcágú életfát stilizáló tartószerkezet. Szerepeltetése kettős értelmű: egyfelől szigorúan funkcionális, azaz tartóelem, ezáltal lehetővé tévén a válaszfalak bármikori mobilizálását és a terek igény szerinti mindenkori átalakítását, hiszen középen van, de ugyanakkor köré csoportosítható minden, mert ez a tartóelem egyben életfa is; az „életfa” tartóoszlop másfelől ikonográfiai jelentéssel bír. A bibliai teremtéstörténetben említik először: „Ültetett az Úristen egy kertet Édenben, keleten, és ott helyezte el az embert, akit formált. Sarjastott az Úristen a termőföldből mindenféle fát, szemre kívánatosat és eledelre jót; az élet fáját is a kert közepén, meg a jó és a rossz tudásának fáját” (1Móz 2,8–9). Az élet fája

(arbor vitae) vallástörténeti, művészettörténeti, ikonográfiai szerepéről könyvtárnyi irodalom jelent meg. A református egyházművészetben is kedvelt szimbólum, kazettákon, címerekben, klenódiумokon, de pecsétnyomókon is, de első, amikor funkcionálisan tartó szerepe is van. Az életfa köré komponált tér, amely egyben a nagyterem bővületét is jelenti, visszaadja a nyolcszögű alaprajzi szerkezetét. A földszint (talapzat) formailag kapcsolható tehát az Ószövetséghez, amelynek közepén áll az Ószövetség életfája. Az alap, a tartóelem így szimbolizálja a Biblia első részét, az Ószövetséget, amelyre épül az Újszövetség. Az életfa ágai a földémszerkezetet áttörő csillag motívumot is tartják. Az újszövetség betlehemi csillaga továbbítja a kupolából, az égből, az Istentől jövő fényt. A földszint centrumában, a csillagon áttörő, az életfa ágain beszűrődő fény Istenről beszél, aki invisibilis (láthatatlan), aki incomprehensibilis (összehasonlíthatatlan), aki incorporeus (testetlen). Csak utalás történik rá, mégis többet mond minden antropomorf elképzelésnél.

Az épület második szintje a tulajdonképpeni templom, a szakrális tér. A feljáró szimbolizmusára előzőleg már utaltunk, most csak annyit, hogy kőfala visszaadja a templomtest megoldását. Két gótizáló kapuzat zárja közre a torony alatti teret, amely egyben előtérként is funkcionál, és vezet a templomtérbe.

A kapuzatok formavilága a gótika köréhez csatlakozhat. A bejárati kapuzatot hangsúlyozza a robusztus toklezárás, amely ugyanakkor a torony törésvonalát ismétli. A felső mezőben a gótikus bordákra emlékeztető ornamensek szövik hálószerkezetűvé a felületet. A kapuzat fő szimbóluma a kereszt, amely itt egyben szerkezeti funkciókat is ellát, hiszen a nyitható ajtószárnyak ezt igénylik is, másfelől ott a keresztyénség legfontosabb attribútuma. A kereszt az Újszövetség jelképe is itt, a földszinti életfa (ÓSz), majd a csillag motívum után megjelenik a kereszt. A kereszt-kapuzat ugyanakkor Jézus szavára, megváltói tetteire utal: „Én vagyok az ajtó, ha valaki rajtam át megy be, megtartatik” (Jn 10,9). A magyar emlékmű egyik legszebb, sajnos elpusztult példája az esztergomi Szt. Adalbert székesegyház nyugati kapuja, a Porta speciosa. Szemöldökfájának felirata ma is aktuális jelentéssel bír: Porta patet vitae sponsus vocat intro venite (Nyitva az élet kapuja, hív a Vőlegény, jöjjetek be). Ezen a kereszten, ezen a kapuzaton át jutunk a liturgikus térbe, hiszen Krisztus nélkül az egész keresztyén dogmatikai tanítás, hit fővenyre épített. A templom belső kapuzata a torony alatti elemeit adja vissza azzal a kiegészítéssel, hogy tokszerkezete újabb gótizáló faelemeket indít. Ezzel is visszaadva a falazat hangulatát: a semmiből valami, a megnyugvás után újabb kitérés, a ciklikusság önmagából induló és önmagába visszatérő törvénye.

A vörösfenyőből készült ragasztott bordák, a belső faburkolat előkészítik a szemlélőt a templomtér látványához.

A toronysisak részben üvegből készült, melynek funkciója a természetes fény beengedése, így világosabbá válik az előtér. De ugyanakkor láthatóbbá válik a beépítendő harang, látványilag is attraktívabbá válik a felfelé szűkülő tér. A négy gerenda gótikus bordává történő összeillesztése a torony felső harmadában klasszikus példákat idéz. Esetleges megvilágítása a toronynak belülről tovább fokozhatja a belső élményt, illetve a templom külső megjelenését esténként. Világító ékköként koronázza alulról történő megvilágítás esetén az üvegszerkezet mind a torony, mind a templomtest kupoláját.

A református istentiszteleti hely, tér szempontjait, liturgiai kritériumait három elem határozza meg: a Szentírás, a református hitvallási iratok és a reformátorok dogmatikai tanításai. Gyakorlatból tudjuk, hogy ezen szempontokat a református templomépítés a legkevésbé vette figyelembe, inkább alkalmazkodott a szokás kánonizálta építészeti megoldásokhoz. Ez az oka annak, hogy a Türelmi Rendelet után is hosszanti tereket építettek, és a 16. században birtokba vett középkori templomok centrálissá tétele – azaz a szószéket meghagyták a főhajó vagy a teremtemplom északi hosszanti oldalán, és a padokat e köré telepítették – megoldásához folyamodtak. A centralitás felé törekvés megtalálható több épületnél is (Szeged-Kálvin téri, Debrecen-Kossuth utcai templom), de kifejezetten ezt a szándékot csak néhány képviseli (Budapest-Szilágyi Dezső téri). A templom mint istentiszteleti hely a látható egyház megjelenésének helye. Jézus határozza meg legtökéletesebben az istentisztelet lényegét: „Az Isten Lélek, és akik imádják őt, azoknak lélekben és igazságban kell imádniuk” (Jn 4,24). Az istentiszteleti helyet hitelesíti az ott lévők viszonya Istenhez, és nem a templom művészettörténeti kvalitásai. De mégis, a templom egyben műalkotás is! Csikesz Sándor három elemét határozza meg az istentiszteleti helynek: akusztika, horasztika, dinamika. Tárgyalt épületünk ezeket a liturgiai szempontokat figyelembe vette.

A templomtér, az építészeti és liturgikus tér közepét az üvegből készült úrasztala foglalja el, ott, ahol a földémszerkezetet egy csillag szimbólum töri át, és továbbítja a kupolából érkező fényt a földszinti helyiségbe. De ez a fény az úrasztalán keresztül érkezik. Az úrasztala körül gyülekezett annak idején az Újszövetség népe: „Napról napra állhatatosan, egy szívvel, egy lélekkel voltak a templomban, és amikor házaneként megtörték a kenyeret, örömmel és tiszta szívvel részesültek az ételben” (ApCsel 2,46), és itt részesültek Krisztus megváltó áldozatának javaiból (Zsid 9,28), de itt megtapasztalhatták dicsőséges visszajövetelének első zsengeit is (Lk 13,29; 2Tim 2,12). Az úrasztala tehát a teremtő Úr és teremtményei gyülekezeti közösségének szimbóluma. Az Úr jelen van éltető sugarai, fénye által. Az üveg úrasztala ennek szimbolikus valósága, amely körül ott az egyház, a gyülekezet, középen pedig maga az Úr. Az úrasztala tartóelemei honfoglalás kori díszítést idéznek (turulmadár), de a szakrális tér elvárásainak megfelelően ugyancsak biblikus szimbólumokat formál. János evangélista – jele a sas – már az Ószövetségben mint a vigasztalás példája jelenik meg: „De akik az Úrban bíznak, erejük megújul, szárnyra kelnek, mint a sasok, futnak és nem lankadnak meg, járnak, és nem fáradnak el” (Ézs 40,31). A Jelenések könyvében is „A trónus előtt mintha üvegtenger lett volna, kristályhoz hasonló, és a trónusnál középen négy élőlény, elöl és hátul szemekkel tele. Az első élőlény oroszlánhoz, a második bikához volt hasonló, a harmadik élőlénynek olyan arca volt, mint egy embernek, a negyedik élőlény pedig repülő sashoz hasonlított” (Jel 4,6–7).

A tér főaxisában, a bejáratnál szemben, a geometriai és szellemi centrumot adó úrasztala mögött, a nyolcszögű tér oldalfalával párhuzamosan, a földszintet és az emeletet összekötő lépcsőnyílás lezárásaként terveznek egy három elemből álló széksort, az ún. Mózes-széket. A hármasság beosztás a Szentháromság ikonográfiai jelentésével bír, formailag pedig visszaadja az úrasztala ornamentális megközelítéseit. A szék teológiai és művészettörténeti jelentése széles skálán mozog, a tróntól kezdődően az ítélszék felidézéséig. Református felfogás szerint a Mózes-szék a tanítók, az írástudók, a pap, a

püspök kiemelt helye a gyülekezetben (Mt 23,2). A szószék két oldalán elhelyezkedő 1/8–1/8 téregység az elkövetkezendőkben a kórus és a leendő orgona helyét jelölik.

A padok szerkezete, a hajópadló vonala a nyolcszög és a csillag szimbolikus jelentését emeli ki. Az épület ikonográfiai programjában újra és újra visszatérő elem a csillag szimbólumának fokozott alkalmazása. A reformátusok csillaga nyolcágú, és már a hitújítás kora óta használták toronydíszként, oromzati elemként, házakon, parókia-épületeken, de pecsétnyomókon is, úrasztali terítők ornamenseként. A csillag szimbolikus jelentése sokat foglalkoztatta a művészettörténetet, szinte minden nép kultúrájában és művészetében jelen van. Számuk most csak olyan összefüggésben érdekes, amely az épület ikonográfiai jelentését kiemeli. A földszint meghatározó eleme az életfa, amely az Ószövetség egyik legkarakterisztikusabb szimbóluma, erre épül, mármint a földszintre, az emeleti tér, azaz az életfára a csillag, más megközelítésben az Ószövetségre az Újszövetség. Már az Ószövetségben, Bálám próféta jövendölésében ott szerepel a csillag, mint Jézus születésének hírnöke: „Látom őt, de nem most, szemlélem, de nem közel. Csillag jön fel Jákóbból, királyi pálca támad Izráelből” (4Móz 24,17). A Máté 2,1–12 története szerint a napkeleti bölcseket csillag vezette Jézus születésének városába, Betlehembe. A csillag motívum a padlószerkezet megkomponálásában éppúgy érvényre jut, mint az üvegkupola vas tartóelemeinek a leképzésében. A csillag motívum a térben még megjelenik harmadik felidezésben is, mégpedig a belső burkolat faszerkezeténél a síkok elmozdításával. A padlószerkezet felől indulva (maga a szerkezet hajlított-ragasztott faszerkezet, a tojás-héj fizikai törvényszerűségeivel) az üvegkupola irányában a nyolccikkelyes burkolat a rokokó gyakorlatát idézve lentől felfelé egyre gazdagabbá válik. Nemcsak gyakorlati, esztétikai magyarázata van ennek, azaz az egyhangú faburkolat megtörése, hanem a nyíló rózsára történő utalással szimbolikus tartalmat is hordoz. A rózsa az ókori művészetben, szépsége és illata miatt, a szépség és a szerelem istennőjének (Aphrodité-Venus) attribútuma volt. A keresztyénség átvette a virág földöntúlira történő utalását, és paradicsomi növénynek tekintette. A rózsában a szentek mártíromságát, Krisztus sebeit ábrázolták. Dante is a mennyországot egy szép fehér rózsa közepén pillantotta meg, ami összefügg a középkori misztika felfogásával, amikor a rózsát Máriára, a mennyek királynőjére vonatkoztatta. A rózsa nagy Árpád-házi szentünk, Erzsébet attribútuma is. A rózsa, illetve annak stilizált változata, a rozetta (Szt. István szarkofág), az épületplasztika, heraldika egyik legkedveltebb motívuma.

A kőszegi református templom szerény, visszafogott megjelenésével a honfoglalás 1100 éves fordulóján felszentelve idézi a magyar múltat, de méreteivel, magasságával, arányaival alkalmazkodik a város intim építészeti hagyományához. Piros hódfarkú cseréppel lefedett tetőszerkezete visszaadja a városra annyira jellemző tetőmegoldások világát. Csete György Kossuth-díjas építész ezzel a munkájával kitörölhetetlenül beírta nevét a magyar organikus építészet történetébe, olyan művet hozott létre, amely méltó a város építészeti hagyományaihoz, és ezzel sikerült az ikonográfiailag átgondolt modern-szakraális-református építészet alapkövét is elhelyeznie.

GÖDÖRHÁZI GONDOLATOK

Amikor e gondolatok mint befejező összegzések Gödörházán (Vas megye déli peremén a majdnem tisztán református Órségben 1999 nyarán) papírra kerülnek, a genius locinak megfelelően érdemes tisztán és őszintén megfogalmazni azokat a tanulságokat, amelyek a feltárt és feldolgozott műalkotások számbavételével számunkra fontosak, amelyek a jövő református templomépítészete szempontjából talán irányadó konkrét megfogalmazásokat tartalmaznak.

E munka vége felé szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni, és ezzel egy közös együttgondolkodásra hívni mindazokat, akik e téma iránt érdeklődnek. Fülep Lajos¹ a művészettörténész és református lelkész 1917-ben az „unum necessarium” (az egy szükséges) kapcsán felteszi a kérdést, milyen legyen a református templom. Válasza meglepően rövid: kálvinista. Mielőtt valamiféle definíciót adnánk a „református templom” mint építészeti műfaj kapcsán, érdemes Fülep gondolatmenetét segítségül hívni. Kuyper holland teológus szerint azért nem alakult ki kálvinista stílus – és ezen túl kálvinista templomépítészeti stílus –, mivel tisztán szellemi vallásról van szó, s így „a kálvinizmusnak... a maga magasabb rendű alapelve folytán nem volt szabad... saját külön művészi stílust kifejlesztenie... Ha ezt tette volna, alacsonyabb álláspontra süllyedt volna vissza... Valamely saját külön művészeti stílus hiánya nem a kálvinizmus ellen, hanem egyenesen annak magasabb fejlődési fokozata mellett szól.”² Fülep ezzel szemben a következőket állítja: „Ha az ideológiából kilépünk a valóságba, azt látjuk, hogy nem. A kálvinizmus átvette a művészetet történeti elődjétől, először passzíve, azután aktíve.”³ Az oly nagy nevű tudós, és mind az építészetben, mind a művészettörténetben óriási szaktekintélynek számító Fülep okfejtéseit ma is érdemes alaposan végiggondolnunk, hiszen ma sincs másról szó, mint arról, hogy valamiféle túlburjánzó eklektika, valamiféle erős ragaszkodás a hagyományos megoldásokhoz az uralkodó. „A réginek másolása csak a művészi tehetség hiánya.”⁴ Kutatómunkám során újra és újra hallottam a református lelkészekről, hogy a centrális tér nem megfelelő, mert... és jöttek az érvek: a látószög túl nagy, a fejét kell mozgatnia a lelkésznek; az akusztika nem megfelelő; a bevonulás nem elég ünnepélyes, ha az úrasztala és szószék előtt található a padok. A legtöbb helyen a hosszanti teret tartják elfogadhatónak. S újra Fülepet idézve: „A századok alatt meggyökerezett gyakorlat végső eredményeképpen a kálvinista ember ma már más templomot el sem tud képzelni, mint katolikus.”⁵ Az elmarasztaló és lesújtó vélemény sajnálatos módon ma is érvényes.

Milyen legyen tehát akkor a modern református templom? A hosszú építési szünet, a harmincas évek erős történelem felé fordulása után korunkban elérkezett az idő, hogy a múlttól független, önálló református templom jöjjön létre. A modern építészet erre a maga eszköztárával minden lehetőséget megad, csak élni kell vele. Nem extra-

vagáns megoldásokra gondolok, nem múlt századi eklektikára, hanem modern magyar református templomra. Szép példája lehet ennek a Basa Péter által tervezett budakeszi épület. A beton, fa, üveg olyan harmóniát teremt, amiről annak idején Csikesz is álmodott. Tornya arányaiban más, de idézi a múltat, jelzésszerűen visszatekint, mégis új és modern. Az anyagok őszinte és következetes használata példaadó. Jó lenne végiggondolni, mi az, hogy református, mi az, hogy magyar, mi az, hogy modern. Nehéz erre konkrét választ adni, csupán megkísérelni lehet. A kálvinista templom az a hely, ahol az ígét hirdetik, és a sákramentumokkal él a gyülekezet. Legyen egy olyan hely, ahol zavartalanul lehet prédikálni, hallani az igehirdetést. Az úrasztala, a szószék, a padok úgy vannak elhelyezve, hogy mindez szép rendben fejezze ki az építetők hitét. Hosszú töprengés után centrális teret javaslok alaprajzul, jó példák lehetnek erre Nagy Béla István Elemér tervei. A tervező próbálja a praktikusát, az olcsót, a szépet ötvözni. A centrális tér alkalmas arra, hogy leginkább kifejezze az együvé tartozás élményét, mint Krisztus köré, települhet a gyülekezet az úrasztala köré. Csete György kőszegi templomának a közepén van az úrasztala, ezt ülik körbe a gyülekezet tagjai. Az a törekvés, hogy az architektonikus központ legyen a liturgikus központ is, jól megfigyelhető az európai és az észak-amerikai protestáns templomépítéssel fejlődésében.⁶ A szószék, az úrasztala, a padok az egyetemes papság tanításának megfelelően egy szinten vannak, és mégsem sérültek a horasztikai követelmények. Szép megoldás Hajdu István sárvári temploma, ahol családi ház méretével, várszerű megjelenésével a kis gyülekezetre tervezte az épületet. Ma már nem kell katedrálisokat tervezni, a monumentalitás jelenjen meg hitben, társadalmi felelősségben, diakóniában, és lehet a sort tovább folytatni.

Pamer Nóra a harmincas évek építészete kapcsán a következőket mondja: „Ismerve a magyar református templomok puritán belső kiképzését, fehérre meszelt falait, oltár nélküli egyszerű berendezését, várható lett volna, hogy ez az egyház valóban örömmel üdvözölje az új építészet dísz nélküli, sima formáit.”⁷ Elgondolkodtató az állítás, különösen akkor, ha a tárgyalt időszak munkánk szempontjából közvetlen előzménynek tekinthető. A modern építészet lényegét tekintve szakít a múlttal, új anyagokat használ, funkcionálisan gondolkodik. Olyan szempontok ezek, amelyek a református templomépítéssel szemlelő szemlelő tenni akarásának hajnalát jelenthetné. A múltba tekintés nem lenne baj, ha emögött nem az a klasszikus templomkép állna, amely nem a reformátusság szellemi terméke. A szándékolt archaizálás mögött az emancipálódási törekvések állnak, amelynek viszont semmi köze a református szellemiséghez. Ruskin híres mondását idézve: „Saxa loquuntur” (Köveknek beszéde) átvitt értelemben az anyagok szavának az őszinte vállalása. Gyönyörű példa erre egy erdő közepén megbúvó, Garától nem messze lévő paticsfalú kápolna. Végtelenül letisztult, egyszerű formák, intim arányok emelik a kis templomot a katedrálisokat idéző belső lenyűgöző hatásúvá. Gara folytatja ugyanakkor azt a falusi tradíciót, amely Erdély-Partiumon át Szabolcs-Szatmár-Bereg közvetítésével megjelenik.

A modern építészet megteremthetné a stílusoktól, a hagyománytól történő elszakadást. Nem a hagyomány a probléma, hanem a hagyomány milyensége. Ezért gondolom, hogy a modern református templom forrása a magyar népi építészet lehetne. A Felső-Tisza-vidék templomai szép példákat tudnak e téren felmutatni, egyszerű anya-

gok, egyszerű térszervezés. Nyilvánvalóan mindezt modern hangszerelésben kell a huszadik század végén interpretálni. Így válhatnak a református templomok ma modernné, magyarrá és kálvinistává. A hagyományhoz történő ragaszkodás nyilvánvalóan visszahúzó erő is lehet, köteléket alkothat, és gátja lehet az új kibontakozásának. A tradíció túlértékelése a továbblépés, a modernitás akadályává is válhat. A hagyományos templomkép által becsempészett eklektizálás, a hagyományelemek túlbujánzása nem modern templomot eredményez. A folytonosság iránti vágy vagy az elszakadás szándékának kettősségében kereshető a feloldás, amely a megőrzés és az újjáteremtés egységét hozza létre. S itt kell végiggondolni, hogy a megőrzésben mi a református, és az újjáteremtésben mi a kálvinista. A református énekek egyik legszebbike: „Erős vár a mi Istenünk”, s tudjuk, Erdélyben annak idején milyen fontos szerepet játszottak az erődtemplomok. Lehet erre modern variánst is találni. Ebes alaprajza középkori erődítmény világát hozza, Kőszeg faltagolása, küklöpszfala idézi ezt az archaizálást, s mégis mindkettő kortárs, modern műalkotás. Az építésekkel készült interjúban konkrét javaslatokat, megfontolandó tanácsokat hallhatunk. Minden építési szándékozó gyülekezetnek szívesen ajánlom végiggondolásra az ott leírtakat.

S még egy sajátos jelenséget kellene végiggondolni, a dedikáció vagy tituláris elnevezés kérdését. Az Adattárból egyértelműen látszik, mely templomok kaptak külön elnevezést. A művészet- és építészettörténet ismeri azt a folyamatot, amely egy névadástól annak kultuszáig vezet. Augustinus (354–430) az ógyház egyik legnagyobb gondolkodója már annak idején felhívta a figyelmet, hogy a szemlélő a művészet által vallásilag befolyásolt lesz.⁸ Az adott név kapcsán ünnepséget szerveznék, emléknapot tartanak, és tovább lehetne folytatni a sort. Találkoztam olyan templommal, ahol koszorúk, virágok tömege fogadott. Félreértések elkerülése végett, nem ezt tartom problematikusnak, hanem azt, hogy ez hova vezethet. Augustinus egyházatyja is mintegy előre látta, mindez mivé válhat.⁹ Csendben, ebbéli aggodalmamnak szerettem volna csak hangot adni. A kultusz és annak tisztelete ettől már nem áll messze.

S végül felvetődik a kérdés, hogy az összességében szerény eredményeket hozó új református templomépítészeti vállalat vagy kényszerül ilyen nagyfokú építőtevékenységbe? A kérdésre több sikon és több összefüggésben találhatjuk meg a választ. A református egyház éppúgy része volt annak a társadalmi mobilizációnak, amelyről több szociológiai munka és tanulmány alaposan szól. Maga az egyház is átstrukturálódott. Nagy gyülekezetek néptelenedtek el, és újak keletkeztek. A faluból a városba vándorolt a munkaerő – így az egyháztagok is –, és jöttek létre, úgymond, lakótelepi gyülekezetek (Debrecen-Széchenyi kert, Pécs-Kertváros). Kis gyülekezetek felduzzadtak, kinőtték a volt imaházat (Szentgotthárd), vagy új templomot akartak. Újonnan alapított települések is (Csemő, Cserkeszölő) szerettek volna templomot vagy tanya-központok váltak kistelepüléssé. Erre a mobilizációra rányomta bélyegét még a németek kitelepítése, a csehszlovák–magyar lakosságcsere, majd a 80-as évek végén, 90-es évek elején az erdélyiek kivándorlása. Így az eredeti lakosság vallási aránya megváltozott (Budakeszi). Gara elűzött sváb lakossága helyébe sok református érkezett, akiknek imaháza és lelkészlakása ma is egy módosabb sváb házban található. Külön kell szólni Boly templomáról illetve gyülekezetéről. Maga a település sváb falu volt, ahol korábban nem volt református gyülekezet. A második világháborút követően a törté-

nelmi Magyarország minden elszakított területéről érkeztek reformátusok és alapították meg az ekléziát. S ahogyan a lelkészi hivatal falán függő, a templomukról készült fotón olvasható: „Erre vártunk ötven évet”, s így válik érthetővé erdélyi, felvidéki elemeket hordozó templomképük. S itt számon kérni az egyetemességet éppúgy frivol, mint magának a gondolatnak a felvetése. Szigetszentmiklóson a háborúban semmisült meg a templom, Kőszegen az életveszélyessé vált imaház kényszerítette a gyülekezetet templomépítésre.

A művészet- és építészettörténet egyetemes. Már Marosi Ernő¹⁰ felteszi a kérdést, hogy van-e értelme egy vallásfelekezet építészetéről beszélni. A feldolgozott anyag ismeretében a válaszuk: nem. Mégis, művészet-történet-írásunkban ma már helyet kapott a külön tradíciók és azok kortárs változatainak a bemutatása. A reformátusság „templomképe” abba a középkorba és klasszikus korokba gyökerezik, amikor a liturgia által megkívánt építészeti térszervezés még nem kristályosodott ki. Joggal teszi fel tehát a kérdést Fekete Csaba¹¹ a református templomépítészet elvszerűsége kapcsán: Következmény vagy szempont? Sajnálatos, hogy korunkban ez az elszakadás néhány példától eltekintve még nem következett be. Térszervezés szempontjából az új református templomokat sokkal inkább a „következmény” standardizálása és reprodukálása jellemzi, mint az elvszerűség.

Református templomaink külön-külön történetek – sorsok –, melyen az egyetemességet számon kérni éppen sajátos helyzetéből adódóan nagyon nehéz.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

BEVEZETÉS

1. Márkus Mihály: A templomépítés református szempontjai. In: A szakrális építészet ma hazánkban. Szerk.: Lőrincz Zoltán, Szombathely, 1995. 36.
2. Takács Béla: A református templom. In: Református templomok Magyarországon. Szerk.: Dercsényi Balázs, Bp., 1992.
3. Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Bp., 1987.
4. Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Bp., 1982
5. Lásd ehhez például Csaba László: Templomok és templomszerkezetek. „A külső körülmények – az egyház és az állam éppen aznapi viszonya –, a világ folytonos változása döntő módon befolyásolták és meghatározták templomaim választott szerkezetét...” In: Magyar Építőipar, 1990. 5. szám 193.
6. Jelentősebbek: Szamoskér, Bachmann Zoltán, 1974; Budapest-Kelenföld (Ildikó tér) Szabó István, 1981; Dunaújváros, Szabó István, 1985; Debrecen-Nagyverdő, Kálmán Ernő, 1975.
7. Idézi Szentkirályi Zoltán: A térművészet történeti kategóriái. In: Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967. 2. szám. 268.
8. Germann, Georg: Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz. Zürich, 1963. 5.

A PROTESTÁNS TEMPLOMÉPÍTÉSZET KÉRDÉSEI

1. Martin Luthers Werke, Weimarer Ausgabe, 1833. (mint legteljesebb corpus újra és újra kiadják)
Kunst der Reformationszeit (Katalógus). Szerk.: Katharina Flügel..., Berlin, 1983.
Martin Luther und die Reformation in Deutschland (Katalógus). Szerk.: Gerhard Bott, Frankfurt, 1983.
Luther und die Folgen für die Kunst. Szerk.: Werner Hofmann. München, 1983.
2. Bilderstreit, Kulturwandel in Zwinglis Reformation. Szerk.: Hans-Dietrich Altendorf, Peter Jezler, Zürich, 1984.
Huldreich Zwinglis sämtliche Werke, Leipzig, 1915.
3. Corpus Reformatorum. Calvini Opera, Genf, 1869.
Lőrincz Zoltán: A képrombolások avagy a képzőművészet és a vallások sajátos viszonya (Doktori disszertáció). Debrecen, 1986. Kézirat. Kálvin a 154–176. oldalig.
4. A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. Szerk.: Victor János, Bp., 1989.
A Heidelbergi Káté 96., 97., 98. kérdése 67–68.
5. I. m. XXII. 3. 183 p. és XXII. 4. 183–184 p. Lásd: Melléklet IV.
6. Bullinger, Heinrich: Reformationsgeschichte. Szerk.: J. J. Hottinger, H H. Vögeli, Frauenfeld, 1838/40. 368.
7. Germann, Georg: Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz, Zürich, 1963. 11.
8. Uo.
9. Lásd. 4. jegyzet, 183. Németül: Germann i. m. 11–14. „Die Stätten, an denen die Gläubigen zusammen Kommen, sollen aber würdig und der Kirche Gottes in jeder Hinsicht angemessen sein. Dafür sind geräumige Gebäude oder Kirchen zu wählen.”

10. Hospinian, Rudolphus: De Templis; hoc est de origine, progressu, usu et abusu templorum ac communio rerum omnium ad Templa pertinentium, Libri V., Turicum, 1587.
11. Germann i. m. Tradition als Kriterium című fejezet 24. p.
12. Bullinger i. m. 368.
13. Wyss, Bernhard: Chronik. In: Quellenschriften zur Reformationgeschichte. Szerk.: G. Finsler, Basel, 1901. 70.
14. Chronik des Chorherrn Johannes Wick zum Jahre. 1572. második és bővített kiadás 1586. (Zürich, Zentralbibliothek Ms F 35 (Wickiana) 154–155.
15. Református egyházi szóhasználat szerint.
16. Senn, Otto: Entwicklungslinien im authentischen reformierten Kirchbau. In: Kirchen Handbuch für den Kirchenbau. Szerk.: Willy Weyres, Otto Bartning, München, 1959. 261–264.
17. Fietz, Hermann: Die Kunstdenkmäler des Kantons Zürich Bd. II. Basel, 1943. 71–74.
18. Siegrist, J.: Zur 350. Jubiläumsfeier der Kirche Rafz, Bülach, 1935.
19. A legfontosabb irodalom ehhez:
 Waldenmaier, Hermann: Die Entstehung der Evangelischen Gottesdienstordnungen Süddeutschlands im Zeit alter der Reformation. Leipzig, 1916.
 Schmidt-Clausing, Fritz: Zwingli als Liturg. Berlin, 1952.
 Schweizer, Julius: Reformierte Abendmahlsgestaltung in der Schau Zwinglis. Basel, 1954.
20. Senn i. m. 261. Lásd még: Jean Perrissin Temple de Lyon Nomme Paradis című képét (1564) a Genfi Egyetemi és Városi Könyvtárban. (olaj, vászon).
21. Lásd a következő illusztrációkat: 1. kép. Senn. i. m. 261. p. 1. ábra. 2. kép. lásd 20. jegyzet. 3. kép. Jean Perrissin (1536/38–1611) metszete (Lyon Levéltár) In: Germann i. m. 27. p. 3. ábra.
22. Germann i. m. 31.
 Senn i. m. 262.
 Geschichte des protestantischen Kirchenbaues (Festschrift für Peter Poscharsky zum 60. Geburtstag). Szerk.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries. Erlangen, 1994. 17.
23. Germann i. m. 30–31.
24. Senn i. m. 261. p. 3. ábra és 262. p. 5. ábra.
25. Germann i. m. 35.
26. Pannier, Jacques: L'Eglise réformée de Paris sous Louis XIII de 1621 à 1629 environ Paris, 1932. I. kötet. 133–213.
 Hamberg, Per Gustaf: Tempelbygge för Protestanter. Architecturhistoriska studier i äldre reformert och evangelisk-Luthersk miljø. Stockholm, 1955.
27. Gantner, Joseph; Reinle, Adolf: Kunstgeschichte der Schweiz. III. kötet. 1500–1820. Frauenfeld, 1956.
28. Uo. (A kötet számtalan alaprajzot, ábrát, illusztrációt közöl)
 Germann i. m.; Senn i. m.; Hamberg i. m.
29. Germann i. m. 31. A mű eredeti címe: Perret, Jacques: De fortifications et artifices. Frankfurt a. M. 1602.
30. Germann i. m. 32–33. oldalon lévő ábrázolások (7–9. ábra).
31. Leonardo da Vinci: I manoscritti e i disegni pubblicati dalla Reale Commissione Vinciana sotto gli auspici del Ministero dell' Educazionale Nazionale. Volumene V. Il codice B (2173) fol. 52. Róma, 1941.
 Biéler, André: Liturgie et architecture. Genève, 1961. 63.
 Germann i. m. 159.
32. Religionis christianae Basileae, M.D. XXXVI.
33. Kálvin János Institutiója 1536. Bp., 1936. 106.
34. Lásd 22. pont (Geschichte des protestantischen Kirchenbaues) i. m. 12.
35. Arnoldi, Philipp: Ceremoniae Lutheranae. Königsberg, 1616. 259–261. Idézi Geschichte des protestantischen Kirchenbaues i. m. 13–15.
36. Furttenbach, Josef: Kirchengebäw. Augspurg, 1649. Idézi Krähling János: A hazai evangélikus templomépítészeti kutatásának feladatairól. In: Építés-Építészettudomány. 1996–97. 165–173.

37. Hamberg i. m.
Ozinga, Murk Daniel: De Protestantsche Kerkenbauw in Nederland van Hervorming tot Franschen Tijd. Amsterdam, 1929.
38. Germann i. m. 161.
39. Uo. 162.
40. Hamberg i. m.
41. Krähling i. m. 165.
42. Sturm-bibliográfia
Zedler, Johann Heinrich: Großes vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste ... Halle, Leipzig, 1732–1754. XL. kötet, 1424–1427.
Thieme-Becker: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Szerk.: Thieme, Ulrich; Becker, Felix 1–37. kötet, Leipzig, 1907–1950.
Allgemeine Deutsche Biographie. Szerk.: Durch die Historische Kommission beider Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1–56. kötet, Leipzig, 1875–1912. rövidítése ADB (Reprint Berlin 1967-től).
43. Wex, Reinhold áruházi katalógusnak nevezi: „man könnte sogar fast von einem Warenhaus Katalog reden!” In: uő.: Ordnung und Unfriede, Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus im. 17. und 18. Jahrhundert in Deutschland. Marburg, 1984. 139.
44. Sturm, Leonhard Christoph: Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung (An Eine Durchläuchtige Person über einem gewissen Casu gestellet) und als eine oftmahls vorkommende Suche zu gemeinen Nutzen im Druck gegeben (Mit dazu gehörigen Rissen). Hamburg, 1712.
45. Sturm, Leonhard Christoph: Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl auszugeben. Augsburg, 1718.
46. Wex i. m. 140.
47. Schädlich, Christian: Die Grundzüge der klassischen Architekturtheorie. Versuch einer Wertung an Hand der Schriften des L. C. Sturm (1669–1719). Weimar, 1957. 76.
48. Krähling i. m. 166.
49. Horn, Curt: Entwicklung der Leitbilder. In: KIRCHEN Handbuch für den Kirchenbau. Szerk.: Willy Weyres, Otto Bartning. München, 1959. 251–256.
50. Horn i. m. 252.
51. „Eisenacher Regulativ” Horn: i. m. 253.
Magyarul: Katona György: A protestáns templomépítészeti stil. In: Sárospataki Lapok, 1895. 491–493.
52. Horn i. m. 256.
53. 1984-ben a 2. számban „Blickpunkt Ungarn – Művészet és egyház Magyarországon” címmel különszámot szentelt hazánknak.
54. A legutóbbi Denkmal Kirche? Erbe-Zeichen-Vision. Szerk.: Rainer Volp, Magdeburg/Zerbst, 1996.
55. Bartning, Otto: Vom neuen Kirchenbau. Berlin, 1919.
56. Idézi Friedhelm Grudmann: Wie Bauwerke zu Bedeutung kamen. In: Kunst und Kirche. 1986/2 88.
57. Kirchen Handbuch für den Kirchenbau. Szerk.: Willy Weyres, Otto Bartning. München, 1959. 258.
58. Schwarz, Rudolf: Vom Bau der Kirche. Heidelberg, 1947.
59. Schwarz, Rudolf: Kirchenbau, Welt vor der Schwelle. Heidelberg, 1960.
60. A Kunst und Kirche különszámot szentelt az építésznek 1983/1. számában. Ebből két legfontosabb tanulmány: Rosiny, Nikolaus: Die Aktualität des Werkes von Rudolf Schwarz und Emil Steffann. uo. 11–17.
Muck, Herbert: Rudolf Schwarz uo. 18–21.
61. Az eredeti szöveg így hangzik: „Am Äußeren eines Gotteshauses ist längst nicht mehr abzulesen, welche Konfession oder Sekte dahintersteckt.” In: Norman, Edward: Das Haus Gottes, Die Geschichte der christlichen Kirchen. Stuttgart, 1990. 304.

A MAGYAR REFORMÁTUS TEMPLOMÉPÍTÉSZET KUTATÁSÁNAK EDDIGI TÖRTÉNETE

1. Magyar Vilmos: A kálvinista templom. In: Építő Ipar, 1909. 1. 20. 31. sz.
Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok. Bp., é. n.
2. Schulek Frigyes: „A református templom”. In: Az Építési Ipar, IX. 1885. 1–2., 11–12., 21–22., 30.
3. In: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közleménye, XXXII. 1888. 193–205., 241–251
4. Sedlmayer, Hans: Die Zeitalter der abendländischen Kunst Epochen und Werke. Wien, 1960. 342–352.
5. Magyarország építészetének története. Szerk.: Sisa József, Dora Wiebenson. Bp., 1998. 215.
6. Róka Enikő: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáció templomépítészeti hagyomány. In: Ars Hungarica, XXIV. 1996. 117–175.
7. Katona György: A protestáns templomépítészeti stil. In: Sárospataki Lapok, 1894. 944., 966–967., 1022–1024., 1038–1042.
8. Katona i. m. 944.
9. Réz László: Vallás és művészet. Rimaszombat, 1909.
10. Szeged, Debrecen-Kossuth u., Budapest-Szilágyi Dezső tér, Szolnok.
11. Réz i. m. 143.
12. Erdélyi Géza: A protestáns templomépítészet jellegzetes vonásai. In: Confessio, 1997/1. 117.
13. Csikesz Sándor: A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei. In: Egyetemi Évkönyv, Debrecen, 1933–34. 125–141.
14. Csikesz i. m.
15. Zsinat 1933. május 3. 39. sz. határozat Ráday Levéltár 1933. évi Egyetemes Konvent iratai.
16. Ravasz László: A református templom. In: Kováts J. István: Magyar református templomok. Bp., 1942. 1–4.
17. I. m. 3.
18. Doumergue Emil: Művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban. Bp., 1922.
Komjáthy Attila: Felső-Tisza vidéki templomok. Bp., 1983. (Csaroda, Csenger, Szamostatárfalva, Tákos).
Koós Judit: Református templomok Budapesten. Bp., 1996.
Bende János: Reformáció és képzőművészet. In: Protestáns Szemle 1942. október havi szám 295–304.
Bobrovszky Ida: A XVI. századi magyar református zsinatok végzéseinek művészeti vonatkozásai. In: Ars Hungarica, 1976/1. 67.
Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. In: Építés-és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967. 3–4. szám 525–564.
Bibó István: Egy sajátos későbarokk építészeti emlékcsoport az Alföldön. In: Az Építés-Építészettudomány, V. kötet 3–4. szám, 1974. 509–515.
Takács Béla: „Uram hajlékodat, szeretem házadat...” Bp., 1991. (angolul és németül is).
Olasz Sándor: A kálvini művészetfölfogásról és a magyarországi kisugárzásáról. In: Irodalomtörténeti Dolgozatok 96 Szeged, 1973. 43–52.
19. Padányi Gulyás Jenő: Az építő egyház. Bp., 1944.
20. I. m. 2.
21. I. m. 7.
22. I. m. 8.
23. HB (Horváth Barna): Református teológiai tájékozódás az egyházi műemlékvédelem kérdéseiben. In: Egyházi épületek és műtárgyak gondozása. Főszerk.: Cserháti József. Bp., 1971. 111–115.
24. I. m. 115.
25. Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Bp., 1975.
26. Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Bp., 1982. 171. 261–262.

27. Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Bp., 1987.
28. I. m. 7.
29. Várady József: Tiszáninnen református templomai. Debrecen, 1989.
uő.: Tiszántúl református templomai I. Debrecen, 1991.
uő.: Tiszántúl református templomai II. Debrecen, 1991.
30. Magyar Építőipar, Az Építőipari Tudományos Egyesület Folyóirata. Főszerk.: Lux László. Bp., 1990. 5.
31. Guzsik Tamás: Szakrális építészeti terek funkcióelemzése, III. Egyetemi jegyzet. Budapesti Műszaki Egyetem, Bp., 1988.
32. Református templomok Magyarországon. Szerk.: Dercsényi Balázs. Bp., 1992.
33. Marosi Ernő: Magyar református templomok – művészettörténeti áttekintés. In: lásd 32. pont, XXVII.
34. Magyar Építőművészet, 1991. 4. szám.
35. Koós Judith: A magyarországi református templomok stílusváltozásai. In: Magyar Építőművészet, 1991/4. 4–5.
36. Márkus Mihály: A templomépítés református szempontjai. In: A szakrális építészet ma hazánkban. Szerk.: Lőrincz Zoltán. Szombathely, 1995. 33–36.
37. Márkus Mihály: A templomépítés református szempontjai. In: Confessio, 1996. 3. 111–114.
38. Fekete Csaba: Következmény vagy szempont? (Református templomépítészetünk elvszerűsége). In: Református Egyház, 1996. 7–8. 183–186.
39. Pásztor János: Liturgia – A református keresztyén egyház istentisztelete. Debrecen, 1985.
40. I. m. 71.
41. Szőnyi György: Liturgia – felkészülés az istentiszteletre. Sárospatak–Miskolc–Diósgyőr, 1993. 17.
42. Czeglédy Sándor: Liturgia. Debrecen, 1996.
43. ApCsel 17; 24 lásd még Jn 4.
44. Czeglédy i. m. 29.
45. Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára. Sajtó alá rendezték: Adorján József, Bolyki János, Tarr Kálmán. Bp., 1985. 51–53.
Lásd még V. sz. melléklet.
46. I. m. 51.

AZ ÚJ TEMPLOMOK

1. Marosi Ernő: Magyar református templomok. In: Református Templomok. Szerk.: Dercsényi Balázs. Bp., 1992. XXVII. p.
2. Pamer Nóra: Magyar építészet a két világháború között. Bp., 1986. 132.
3. Magyarország építészetének története. Szerk.: Sisa József, Dora Wiebenson. Bp., 1998. 162.
4. Idézi Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Bp., 1982. 215.
5. Sznási János református lelkész szíves közlése.
6. Nagy Béla István Elemérnek, a tervvezetőjének szíves közlése.
7. Vámosy Ferenc: Korunk építésze. Bp., 1974. 56.
8. Levárdy i. m. 197.
9. Vámosy i. m. 72.
10. Brentini, Fabrizio: Bauen für die Kirche. Luzern, 1994. 137.
11. Kallmeyer, Lothar: Funktionalismus und Widerspruch. In: Kunst und Kirche. 1979/3. 113–122.
12. Vö. Newmann, Oscar: New Frontiers in Architecture CIAM '59 in Otterlo. New York, 1961.
13. Revision der Moderne. Postmoderne Architektur, 1960–80. Szerk.: Heinrich Klotz. München, 1984.
14. Rombold, Günter: Das Ende des Neoexpressionismus und Brutalismus im Kirchenbau. In: Kunst und Kirche, 1980/1. 2–10.

15. Az európai fejlődés Jencks szerinti kategóriái:
 1. Historizálás
 2. Direkt stílusreprodukálás
 3. Az ősi építészet felidézése (Neo-Vernacular)
 4. „Ad hoc”-tervezés (Kontextusban)
 5. „Metafora és metafizika”
 6. Postmodern. In: Jencks, Charles: Die Sprache der postmodernen Architektur. Stuttgart, 1978.
16. Rumbold i. m. 7.
17. Venturi, Robert: Complexity and Contradiction in Architecture. New York, 1966.
18. Venturi i. m. 16.
19. Németh Lajos: Az építészet dilemmája. In: Magyar Építőművészet, 1983/1. 20–23.
20. Uo. 21.
21. Pevsner, Nikolaus: Az európai építészet története. Bp., 1995. 433.

GÖDÖRHÁZI GONDOLATOK

1. Fülep Lajos: A református templom reformja (Protestáns egyházi és iskolai lap, 1917. dec. 9.). In: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Bp., 1974. 596.
2. Kuyper, Abraham: A kálvinizmus lényege. Idézi Fülep i. m. 599.
3. Fülep i. m. 599.
4. Somogyi Antalt idézi Levárdy Ferenc. In: Magyar templomok művészete. Bp., 1982. 241.
5. Fülep i. m. 601.
6. Számtalan példa erre. In: J. P. White: Protestant Worship and Church Architecture. New York, 1964.
7. Pamer Nóra: Magyar építészet a két világháború között. Bp., 1986. 136.
8. Lőrincz Zoltán: Az ógyház spiritualizmusa – Adatok az ókeresztény művészetéhez. In: Vallás és képzőművészet. Szerk.: Lőrincz Zoltán. Szombathely, 1995. 23.
9. Elliger, Walter: De Stellung der alten Christen zu den Bildern in den ersten vier Jahrhunderten. Leipzig, 1930. 90.
10. Marosi Ernő: Magyar református templomok. In: Református Templomok. Szerk.: Dercsényi Balázs. Bp. 1992. XXVI. p.
11. Fekete Csaba: Következmény vagy szempont? (Református templomépítészetünk elvszerűsége). In: Református Egyház, 1999. 7–8. 183–186.

ÚJ TEMPLOMAINK RÖVID BEMUTATÁSA

A mellékelt alap- és metszetrajzokban a szószéket O-val, az úrasztalát □-tel jelöltük. Az építés alatt álló templomokban, mivel még a végleges megoldás nem alakult ki, ha a terv egyértelműen jelezte, akkor bejelöltük a helyeket, amennyiben nem, akkor szaggatott vonal jelzi a belső architektúra tervezett elemeit. Az egyes épületeket megpróbáltuk azonos szempontok szerint ismertetni: városképi elhelyezés, külső megjelenés, belső térszervezés, belsőépítészeti kialakítás, s ahol erre példát találtunk, az egyéb figyelemre méltó kialakítást kiemelni. Lehetőség szerint próbáltuk irányzathoz, építészeti stílushoz sorolni az épületet. Következetességünket az anyag sokszínűsége azonban nem minden esetben tette lehetővé.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

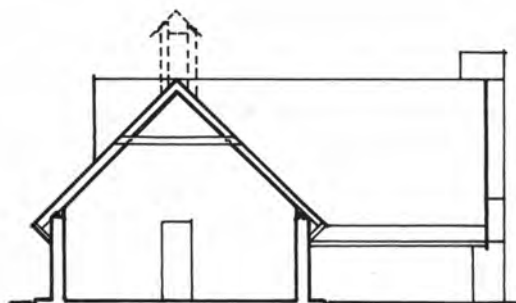
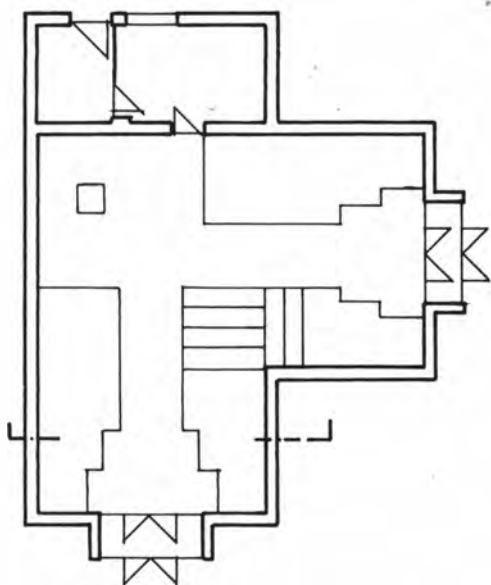
BALLÓSZÖG

Tervező: Neuhauser László

Felszentelve: 1990.

A családi házas beépítésű övezetben a község szélén helyezkedik el a „T” alaprajzú épület, és két egyenlő szárú, L idomú templomtestet rejt. Elhelyezése a Kecskemét irányából érkező forgalom tengelyében egy derékszögű útkanyarulatban hangsúlyozza a szerény arányú és méretű középületet, ugyanakkor méltóképpen hívja fel a figyelmet templom mivoltára. A telek elhelyezéséből adódóan maga a templom is a saroktelek kívánalmainak megfelelően a saroktemplom sajátos megjelenését követi. Maga a templom a saroktelek karakteréből adódóan mindkét utcára komponálva majdnem azonos külső formai megoldást mutat. Az L szárának metszéspontjába helyezett úrasztala (egyben szószék is) kellő hangsúlyt ad a liturgiai elveknek (igehirdetés, úrvacsora, esküvő stb.), de kissé elszakítja a gyülekezetet. A T kisebbik szárában egy gyülekezeti terem került kialakításra. A környező beépítési adottságot követi a magassági elhelyezkedés, azaz a jelenlegi terepszinthez, a szomszédos lakóépületekhez igazodva 50–60 cm-rel történő feltöltés és így a portalanított burkolathoz viszonyítva a különben nem magas épület hangsúlyozása. A nyeregtetős megoldás a környező házakat idézi, de a bejárat kiemelésével hangsúlyozódik középület jellege. A szomszéd épülettől valamint az utcától megtartott tíz-tíz méteres távolság és előkert kiemeli az épület szabadon álló jellegét.

Országos Széchényi Könyvtár

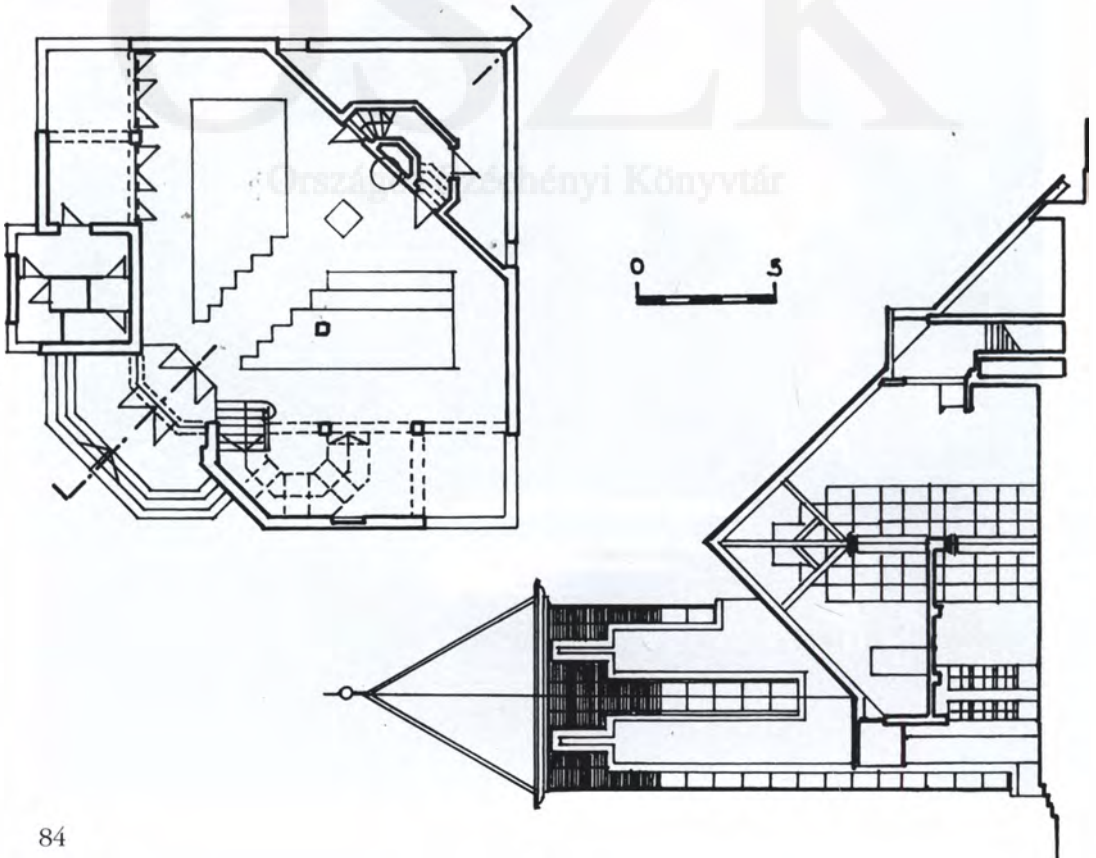

BARCS

Tervező: Széles István

Felszentelve: 1994. október 29.

A templom északról és nyugatról egy középmagas 4-5 emeletes beépítési lakótelep peremén található, míg keletről és nyugatról családi házas környezet határolja. Külső megjelenésében a hagyományos templomformát követi, anyagkezelése is erre a tervezői elgondolásra utal. A centrális tér és a torony falazását ugyanaz a beosztású, kazettára emlékeztető ablakrendszer oldja, ezzel kellő világosságot is biztosítva a szakrális térnek. A belső térben az oszlopok fa ácsszerkezetet hordanak, melyek életfaszerűen ágaznak szét a térben. A karzatok ugyancsak hagyományos megoldást tükröznek. A szószék magassága kicsit zavarólag hat, és színkezelésében is eltér az épület többi faanyagának, nyílászáró szerkezeteinek a színezésétől.

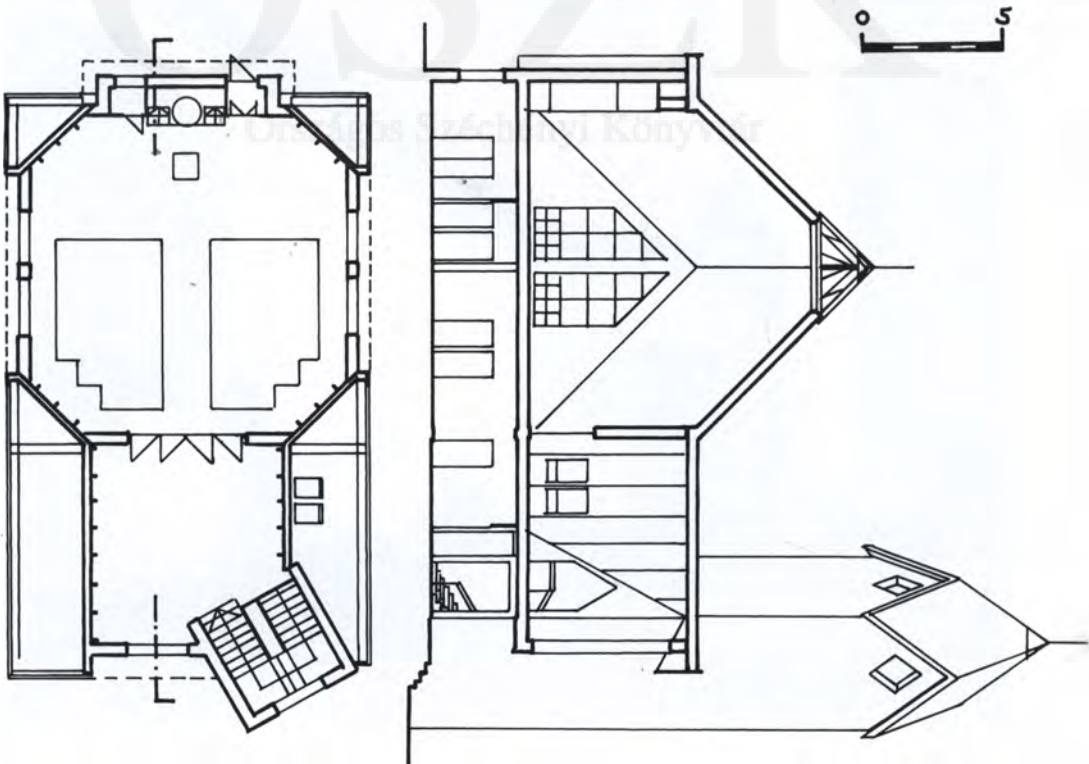
BIATORBÁGY (TORBÁGY)

Tervező: Nagy Béla István Elemér

Építés alatt.

A terület szűkös volta miatt a szakrális tér és a parókia egymás felett helyezkedik el. Az épület külső megjelenésével, homlokzati kiképzésével, ereszmagasságával alkalmazkodik a szomszédos épületekhez. A torony és a templomtér csürlős megoldása is ezt biztosítja. Az északi oldalon álló óvoda nagyobb tömege mellé most egy kisebb, de karakterisztikusabb épület jelent átmenetet a hagyományos falusias utcakép felé. A toronynak a templom főbejáratához viszonyított 28° -kal történő elmozdítása megmozgatja a felületet, és mintegy hívogatja a templomba látogató híveket.

Az épület egységes megjelenését biztosító fémlemez fedés csak a toronyon készült el. Az építető a tervező minden tiltakozása ellenére a templomteret cserepet hazudó fémlemez fedéssel látja el.

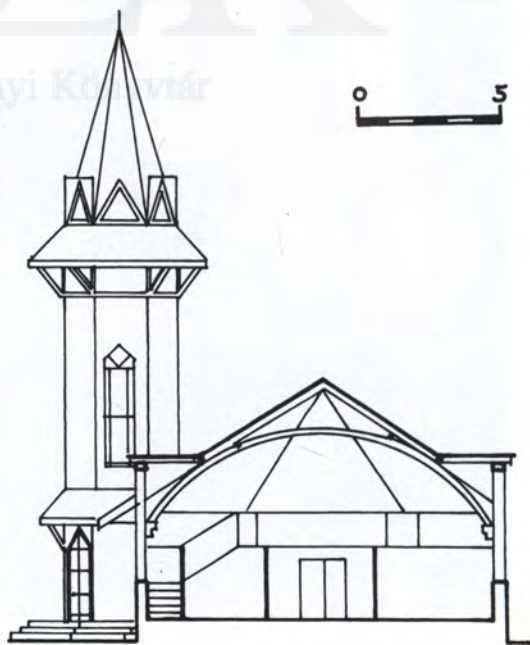
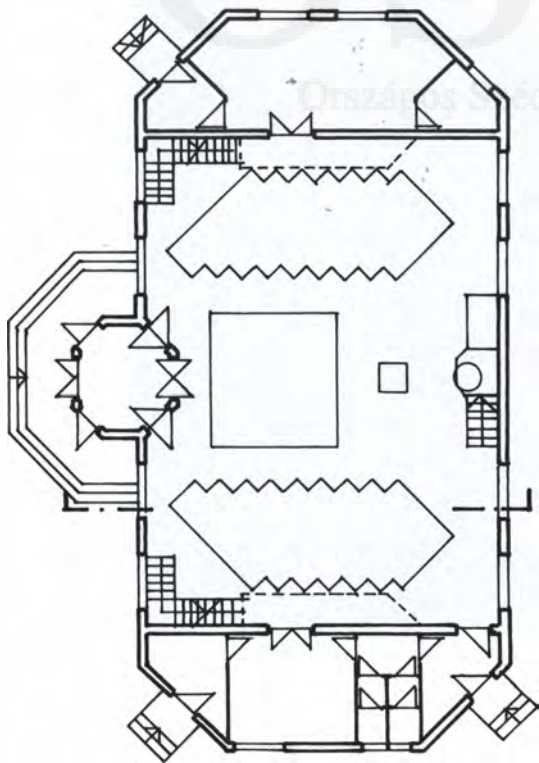

BOLY

Tervező: Szigetvári György

Felszentelve: 1997. október 26.

Az építész a Hunyadi utcával párhuzamosan, öt méterre a telekhatártól hosszanti irányban helyezte el az épületet. A templom homlokzata déli irányba a parkra néz. A főhomlokzat közepét a nyolcszögű torony jelöli ki, amely egyben az előtér szerepét is betölti. Arányaiban, tetőmegoldásában a szomszédos családi házas beépítettséghez alkalmazkodik. A mélyen lenyúló ereszvonalát, a tetősíkot az oldalfalakat továbbvivő csúcsban végződő álló tetőablakok törik meg. A bejárat-torony szoknyaszerű előtetője az eresz magasságát követi, a toronysisak indító elemeként megismétlődik, és tartja a háromszögű, mind a nyolc oldalon tetőkiugrásként szereplő ablakokat. A tervezett parókia egy nyaktaggal kapcsolódik az épülethez. A szakrális térhez szorosan kapcsolódva kaptak helyet az iroda, a gyülekezeti terem, valamint a kiszolgáló helyiségek. A II. világháború előtt nem volt gyülekezet a településen, az elűzött svábok helyébe érkeztek a történelmi Magyarország minden területéről reformátusok ide. Az iroda falán található egyik fotó szerint: „Erre – mármint a templomra – vártunk ötven évet.” A gyülekezet nagy része Erdélyből érkezett annak idején, a belső architektúra ezt idézi. A fa teknőboltozat, annak ácsszerkezete kazettaszerű terekkel, a szószerű és hangvetőjének erdélyi hangulatú népi faragásai tudatos múltidézt sejtetnek.

BUDAKESZI

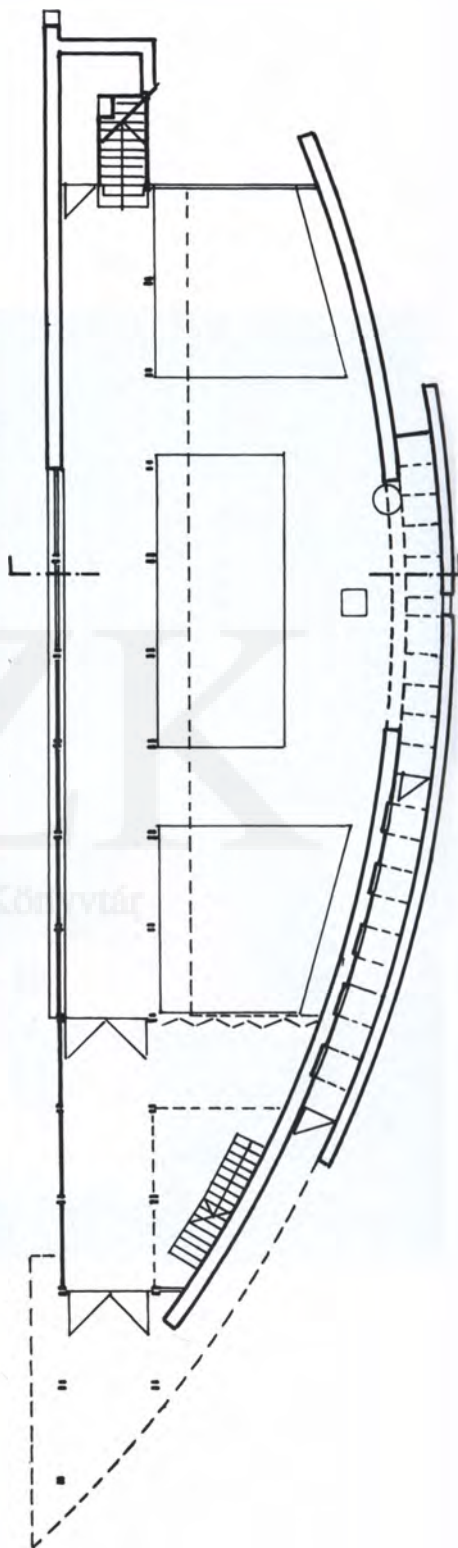
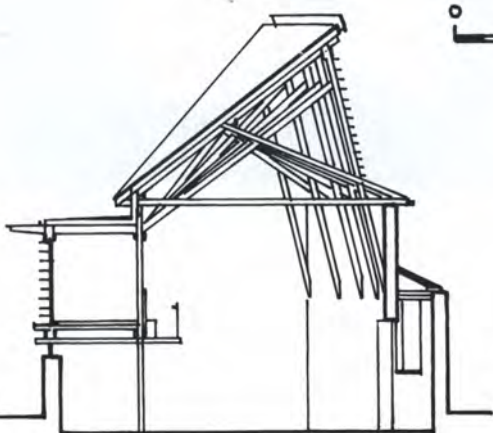
„Határainkon túli magyarok emléktemploma”

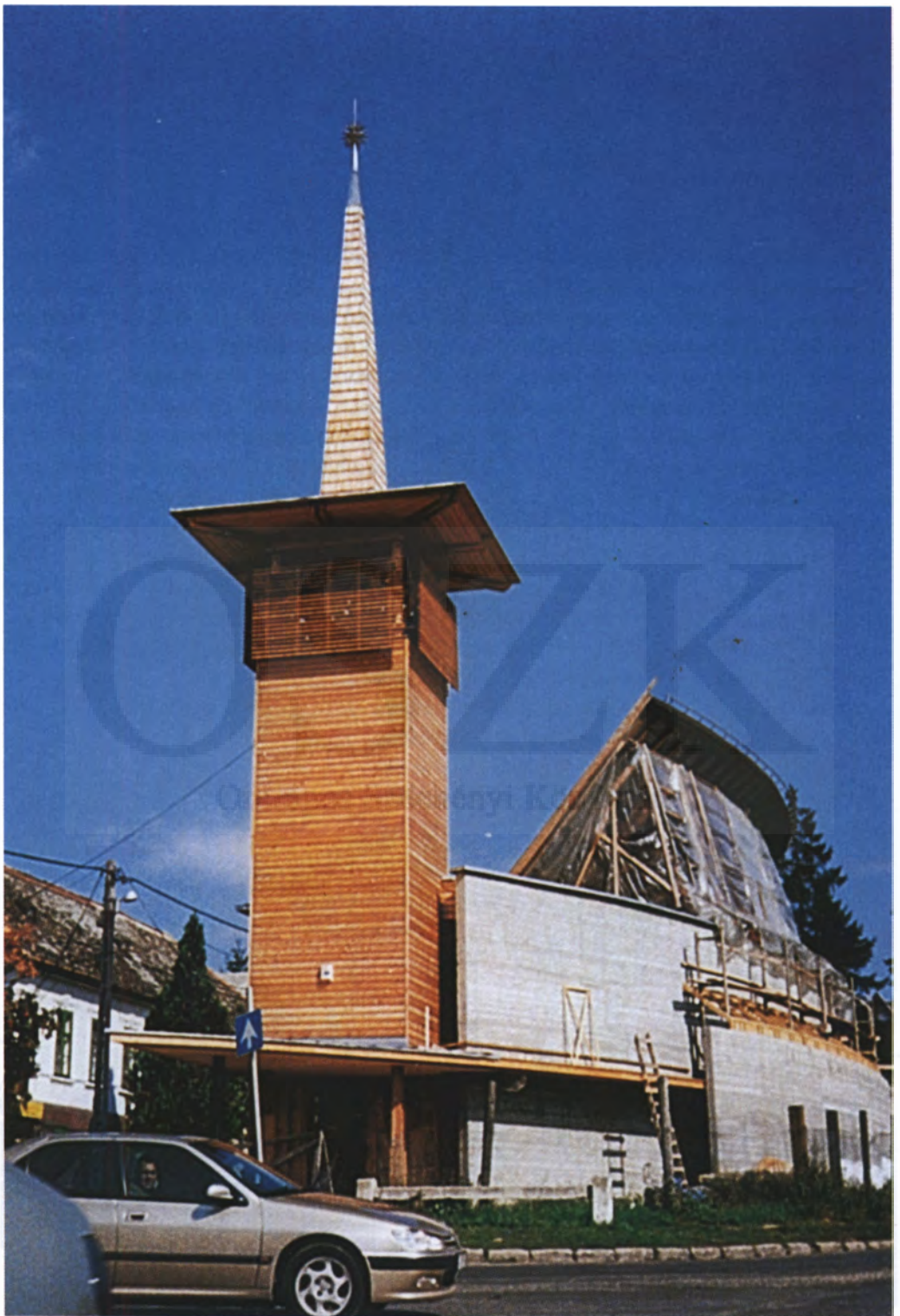
Tervező: Basa Péter

Felszentelve: 1999. október 31.

Egy centrális templom terezését akadályozta a település tengelyét jelentő Fő utcának a Temető utca felé elnyúló szűk volta, így a klasszikus reformáció korabeli térelrendezéssel teszik centrálissá a hosszanti teret.

A 250 fő befogadására alkalmas templom fő anyaga a beton és a fa. A Fő utca felé hajlított nagy betonfal az elkülönülést, a külvilágtól történő lehatárolást fokozza: „Erős vár a mi Istenünk.” De zajvédő, gyakorlati funkciója is van, hiszen a belsőben erre az oldalra kerül majd a szószék. A nagy belső fehér falfelület megmozdítása az esztétikum mellett jobb akusztikát is biztosít. A falra támaszkodó faszervezet, fedélszék nemcsak ókeresztény reminiscenciákat hoz, hanem titulussával összhangban erdélyi hangulatot idéz. A szervizút irányába, a szomszédos családi házak felé történő lejtése a faszervezetnek azok arányrendszerét veszi figyelembe, és apró léptékeire reagál. A betonfal fölötti felület gyanánt üveget terveznek, amely az épület kellő megvilágítását szolgálja. A torony klasszikus formavilágával és szép arányaival tűnik ki, a nemesborzovai (jelenleg a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban) haranglábat idézve. Az egész épületegyüttesre elegáns, nemes egyszerűség jellemző.

BUDAPEST-KISPEST-RÓZSA TÉR

(Budapest XIX., Jáhn Ferenc u. 107.)

„Hálaadás” temploma

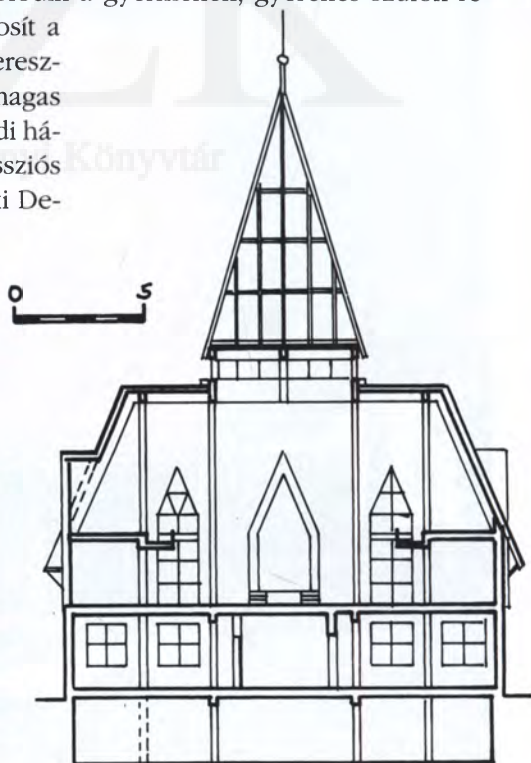
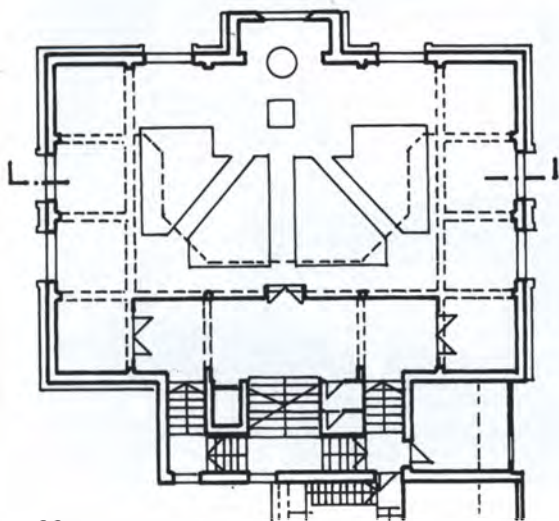
Tervező: Nagy Béla István Elemér

Belsőépítész: Horváth Gyula

Statikus: Matuscsák Tamás

Felszentelve: 1994.

Az építésznek viszonylag szűk területen kellett egy többfunkciós épületet tervezni. A talajviszonyok miatti mélyalapozás lehetővé tette egy olyan alagsor, pinceszint kiépítését, hogy a teakonyha és szeretetvendégség megtartására alkalmas helyiség alakuljon ki. A földszinti nagy előtér is többfunkciós (társalgó, könyvtár), melyhez különböző gyülekezeti termek kapcsolódnak. A nagy előtérből induló lépcső az első emeletre, a tulajdonképpeni szakrális térbe vezet, amely téglány alakú, és hosszanti oldalával kapcsolódik a lépcsőházhoz. A téglány alakú tér kisebb axisa a templom főtengelye, a bejáratl szemben a szószék és az úrasztala, amelyeket körívesen sugarasan vesz körül a gyülekezet, illetve a padok. Az ünnepélyes bevonulást (esküvő, konfirmáció) szolgálja a templom tengelyében elhelyezett folyosó a padok között, két oldalról az úrasztala irányába ez megismétlődik. A szószék nem magas, így ugyancsak az igehirdető és a gyülekezet közötti közvetlenséget szolgálja. A karzat követi az alaprajzot, a padokat viszont lépcsőzetesen építették meg, így nem kellett a szószéket megemelni. A templomtérhez egy külön helyiség kapcsolódik a gyermekek, gyerekes szülők részére, amely nagy ablakával jó rálátást biztosít a szószékre, de hangosítást csak hangszórón keresztül kap. A templom külső megjelenésével (magas tetőszerkezet) figyelembe veszi a város családi házas beépítését, és erősen hatott rá a szecessziós építészet valamint Kós Károly és Zrubovczki Dezső munkássága.

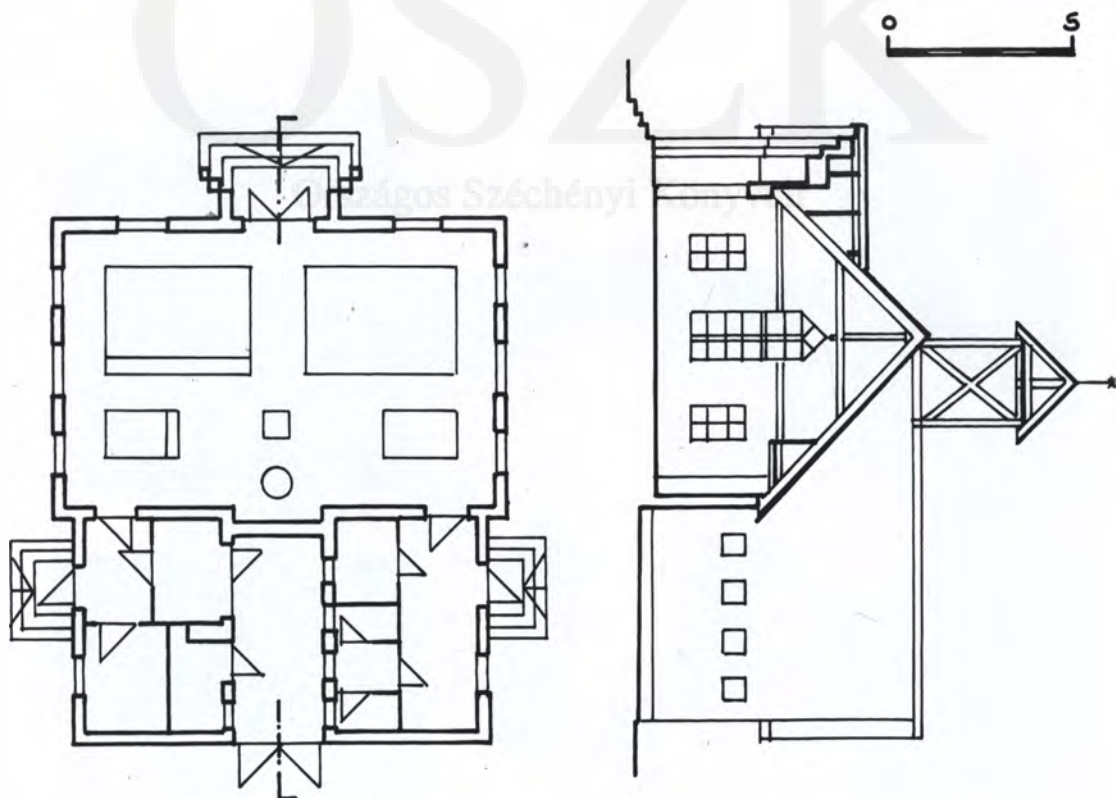

CSEMŐ

Tervező: Ecsedi János

Építés alatt.

A települést 1952-ben alapították, a tanyaközpont most válik önálló településsé, s a gyülekezet eredetileg Cegléd filiája volt. A megszűnt vasútvonal régi állomásépületének helyén épül az új templom. Egy többfunkciós épület, amelyben iroda, kisebb terem, teakonyha is helyet kap. A téglány alakú tér berendezése a hosszabbik oldal közepére helyezett szószék és úrasztala köré szerveződik. Végleges kialakítása folyamatban. Az ókeresztény háztemplomokat idéző épület külső megjelenése, tagolása, tömegelrendezése környezetéhez alkalmazkodik. A szakrális tér méltóságát növeli a földszinti tér és a tetőszerkezet egytömögű kezelése, így egy magasabb és nagyobb légterű téregység jött létre. Az építkezés 1993-ban kezdődött, és 50–60 fő befogadására alkalmas az épület.

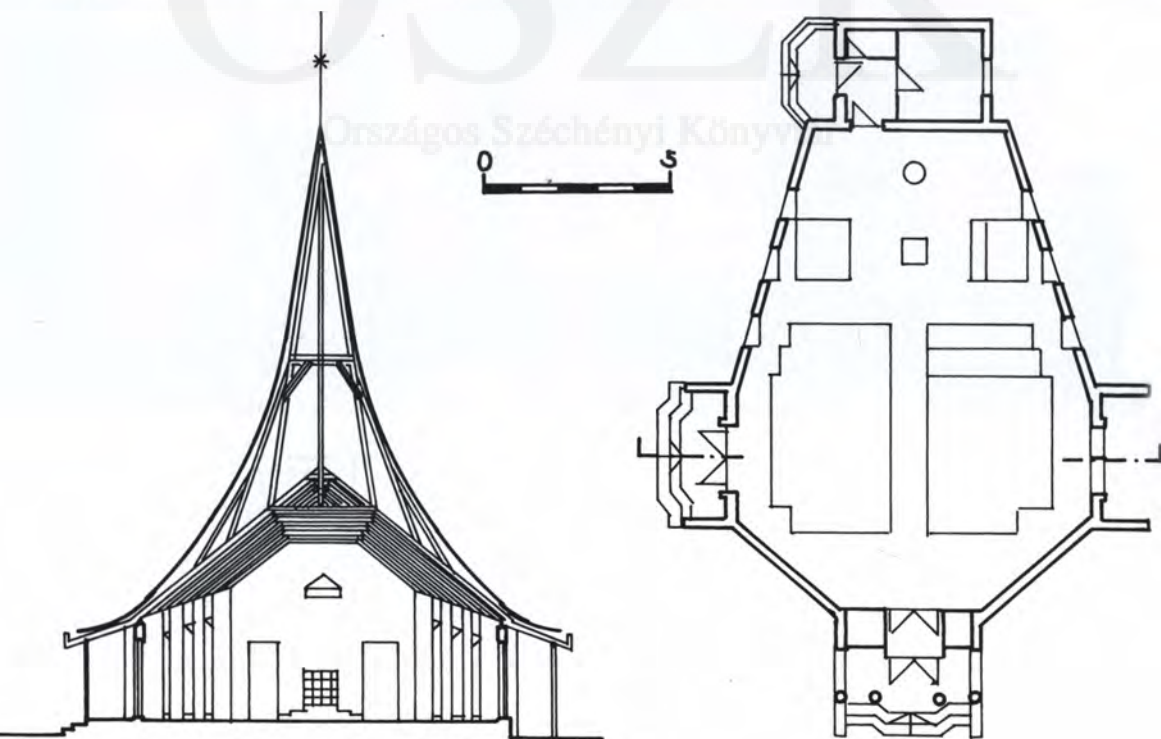
CSERKESZŐLŐ

Tervező: id. Kálmán Ernő

Felszentelve: 1997. augusztus 20.

A gyógyfürdőjéről nevezetes település eredetileg néhány házból álló falucska volt, melyet gyógyforrása tett üdülőjellegűvé. A sátorformára emlékeztető templomtető az idelátogató, sátorban elszállásolt egykori és mostani vendégek szokását idézi. Ez a megoldás jól illeszkedik az üdülőkörnyezethez, a tágas, szellős utcahálózathoz és településközpontozathoz.

A külső homlokzatra tervezett nyerstégla falazat kismértékben mélyített fugázása helyett téglát utánozó kerámialapokat illesztettek. Ugyanilyen fokú eltérés figyelhető meg a templomtérben is; a rajzon látható tetőszerkezeti ácsmunka helyett a teret vízszintes vasbeton mennyezettel lefedték. Így az esztétikusra tervezett faszervezet helyett a felület lelambériázásával próbálták a merevségét oldani. Az alacsony belső tér viszont zavarólag hat. Az alaprajzi megoldás – halforma – fontos református és keresztény szimbólumot hoz. A sátor a Bethesda-tó körüliek gyógyulását is szépen szimbolizálja, az épület sziluettje megkapó, de az óra a toronyban, a bejárat előterének aránya és alacsony volta zavaró.

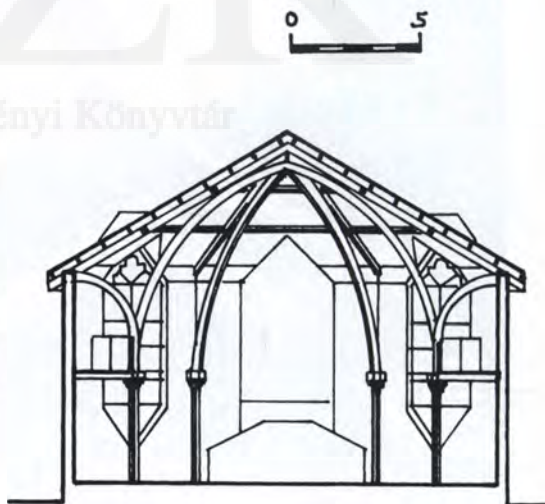
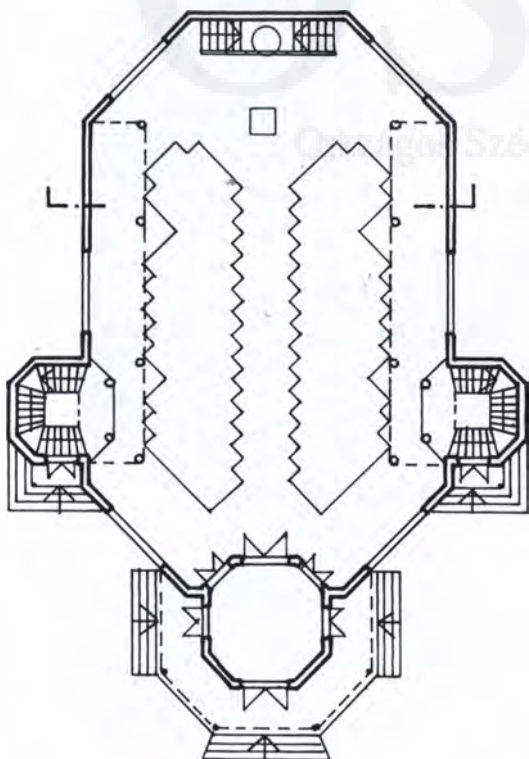

CSURGÓ

Tervező: Szigetvári György

Építés alatt.

Egy zárt sorú városi utcaképbe (Csokonai u. 19–21.) kellett bekomponálni az épületet, amely historizáló megjelenésével egy térre jobban elképzelhető lenne. A háromtornyú épület megjelenésével, tagolásával, magasságával – homlokzati 25,81 m (egyben előtér-szélfogó is), oldalsók 19,41 m (amelyek a karzatra felvezető lépcsők tere is) – tekintélyt parancsoló. A 22,10×14,40 méretű téglány alaprajz sarkait lecsapva nyújtott nyolcszögűvé alakították. A bejáratl szemben lévő úrasztala és szószék köré a padokat hosszanti irányban, a templom tengelyére 45°-os szögben elfordítva tervezik. A belső architektúra gótizáló megoldásokat tükröz. Stílustörés a gótizáló faszervezet és az ablakok szögletes kialakítása. Nem éppen szerencsés a padok tervezett elhelyezése. A karzatos tartó oszlopokból és a falfelületek találkozásánál kialakított féloszlopokból induló bordák egyben a tetőszerkezet tartófa elemei, így egy impozáns belsőt sejtetnek.

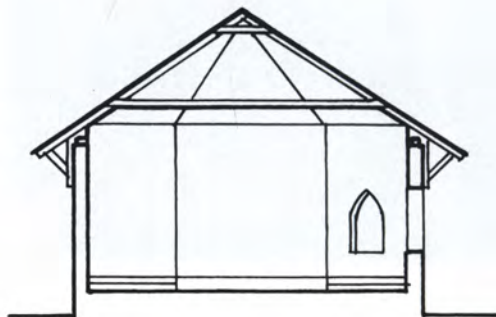
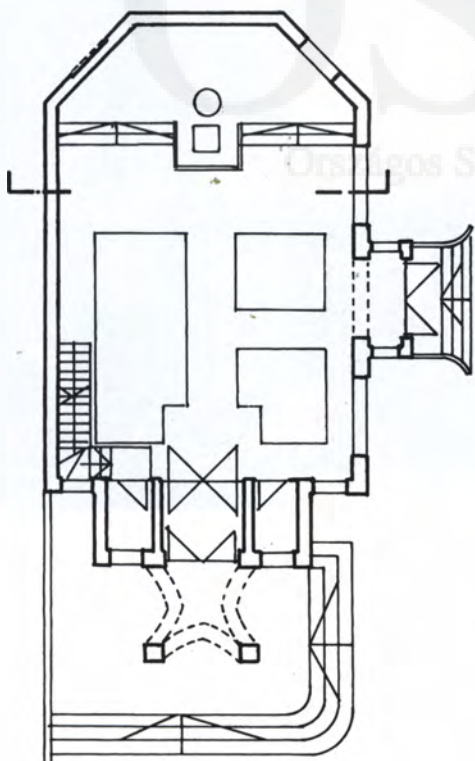
DEBRECEN-BÁNK

Tervező: Rácz István

Társtervező: Bagi István Tibor

Felszentelve: 1995. április 30.

Debrecen szélesen elterülő falusias kertvárosainak egyike Bánk. Valamikor az Árpád-korban önálló templommal rendelkező település volt. A századfordulón tanyaköz-pont, ma pedig a Debrecent dél felől ölelő erdők között megbúvó falusias városrész. A saroktelekre épült új templomot ez a környezet motiválta; megjelenése a Felső-Tisza-vidék falusias templomait követi. A családi házak közé építve ezt az arányrendszert és viszonyt követi. Tornya is alaptípusának reminiscenciáit sugallja. Gótizáló nyílászárói a városban található Mester utcai templom megoldását követik. Homlokza-tát a falak és a tetőszerkezet mozgatásával jó arányban oldja fel az építész, de a torony túl zömök és aránytalan. Zavaró a gótizáló és a szecessziót idéző toronyablakok együttes alkalmazása. Vakolása, tetőfedése környezete világát követi. A fedélszéket tükörboltozat-szerűen faburkolattal fedték, anyagának saját színvilágát meghagyták. A pa-dok, nyílászárók anyaga is más, így némileg zavarólag hat az intim téren belül a fel-használt anyagok sokszínűsége.

DEBRECEN-SZÉCHENYI KERT

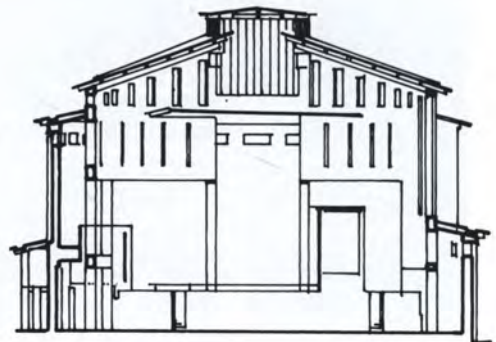
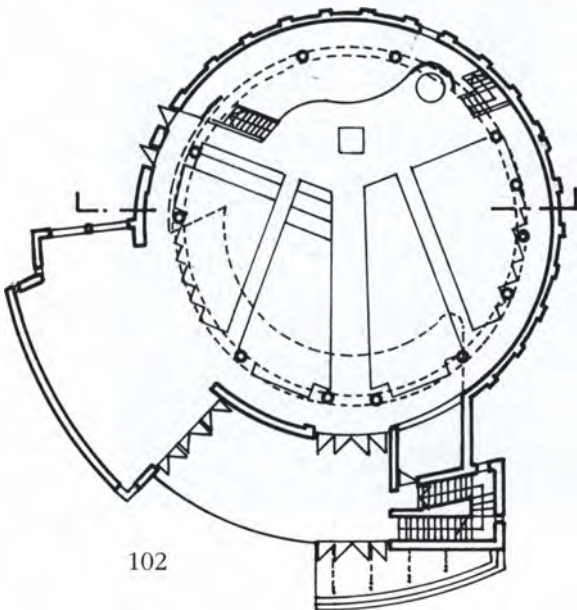
Tervező: Lengyel István

Felszentelve: 1997. augusztus 10.

A Széchenyi út és az István út csomópontjától nyugatra a várostól kapott négyzet alakú teret három oldalról eltérő magasságú, északról tizenegy szintes pontházak, délről és nyugatról öt- és tizenegy szintes sávházak a maguk szürke, lapos tetős kubusos egyhangúságukkal határolják, keletről az István út vonalával a Széchenyi kert és Postakert kisvárosias, családi házas beépítése zárja. A szürkeséget csak néhány fa és facsoport oldja. A szoborszerűen megtervezett mű első variánsa spirálvonalszerűen a torony csúcsában végződött volna. A megrendelő kérésére 700-ról 500 főre csökkent az épület befogadóképessége, és a spirálvonal is lépcsőzetessé alakult át. A fehér tömeg és a környezet, azaz a szürke épületek kapcsolata egyoldalúvá vált. A centrális teret ölelő helyiségek belmagasságának változása egyben azt is jelenti, hogy ez egy közlekedő vagy egy magasabb funkciónak ad helyet, így a templom külső megjelenése lépcsőzetessé vált. A többfunkciós elvárásnak megfelelően a főtengelyben megemeltetett egy színpadszerű tér, amely alkalmas előadók, koncertek tartására. Ide kerül majd az orgona is. Jobbján a szószék, balján a Mózes-szék és előtte az úrasztala. A tető vonalvezetése, a padok elrendezése hosszanti teret sejtet.

Az épület tömege városképileg indokolt, viszont ezáltal a belső túlzottan magasra sikerült. A részleteiben jól megoldott, szépen kivitelezett épület rideg berendezése összességében nem nyújt bensőségességet a gyülekezet számára.

Irodalom: Debreceni református templom. In: Magyar építéstechnika, 1998/8–9. 30. p.

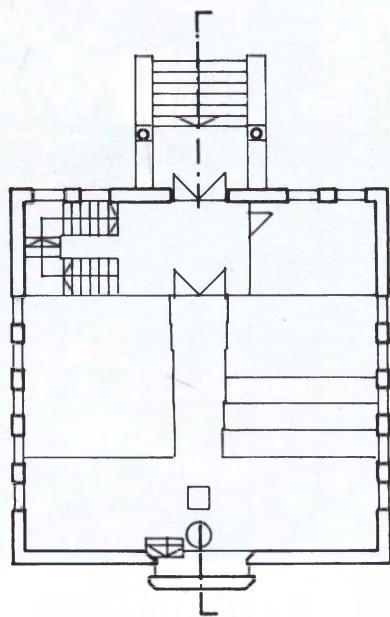
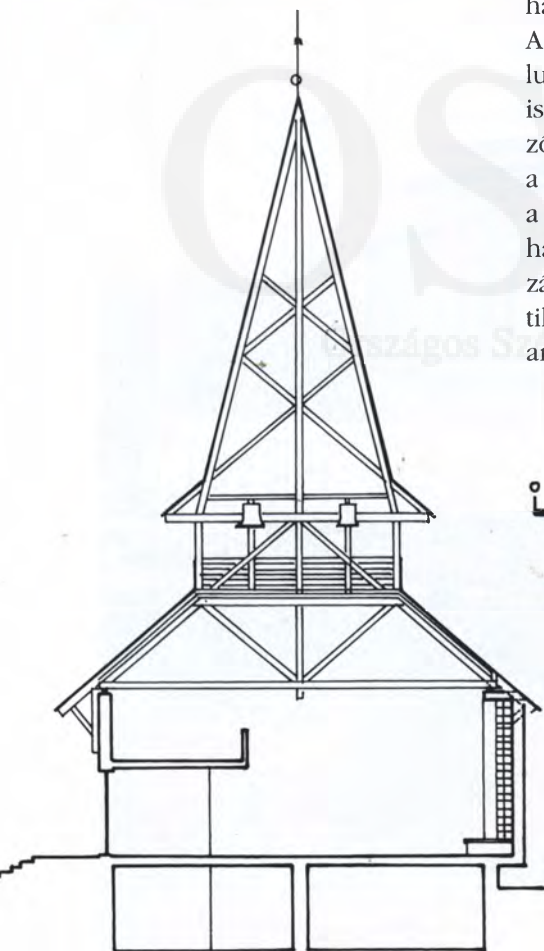
DÉLEGYHÁZA

Tervező: Nagy Béla István Elemér

Felszentelve: 1992.

Az önkormányzat által adományozott, a főtéren található telken áll a templom. A Felső-Tisza-vidék építészetét idéző épületforma négyzetes alaprajzú, melyet sátoztetővel fedtek, és amelyből mintegy kinő a haranglábakra emlékeztető torony reneszánszt idéző galériájával. Látványban így egy szoknyás haranglábat hoz a tetőszerkezet, vertikálisában kijelöli a település központját. A négyzet alaprajzú templom előteréből egy iroda és egy lépcső nyílik, amely a karzatra, illetve az alagsorba vezet. Az előtérből a téglány alakú szakrális térre a hosszanti oldal közepén át jutunk, szemben a szószék és az

úrasztala. A 120 fő befogadására alkalmas tér a hagyományos református pad elrendezést követi. Az eredetileg láthatóan tervezett és készített gyalt térébeli rácsos tartó faszerkezetének alsó részét ismeretlen okból álmennyezettel lezárták. A tervezői elgondolást, mely szerint ezzel a megoldással a belső teret növelték volna, nem követték, ezáltal a karzat feletti légtér túl alacsony, a templom térhatása pedig szegényes lett. A félköríves ablaklezárás egyszerű formavilágú. Az előtető a maga praktikussága mellett az épület külső megjelenésének artistikumát is fokozza.

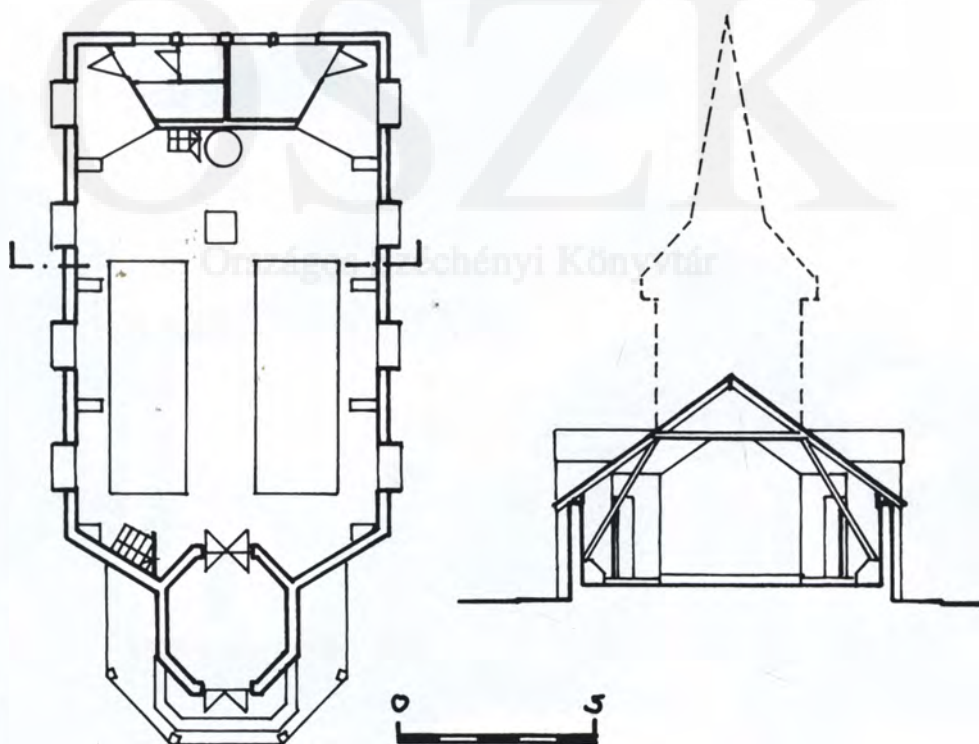
DRÁVASZABOLCS

Tervező: Szigetvári György

Felszentelve: 1994.

A zárt sorú beépítést követve, a falusias településszerkezethez, arányokhoz, magassághoz alkalmazkodva jelenik meg az épület. A II. világháborúban elpusztult templom helyett épült az új.

Az imaház méretű épület (a szakrális tér 72 m^2) tornya egyben az előtér is, a körbefutó szoknyás megoldás előtetőként is funkcionál. A téglány alakú tér a fényt mindkét hosszanti oldalán a falsíkból kiléptetett négy-négy nagyméretű (100×310) álló tetőablakon át kapja. A nyitott fedélszék ácsszerkezete az ablakpárkány magasságáig falazott, és az ablakközök közepén álló oszlopkról indul.

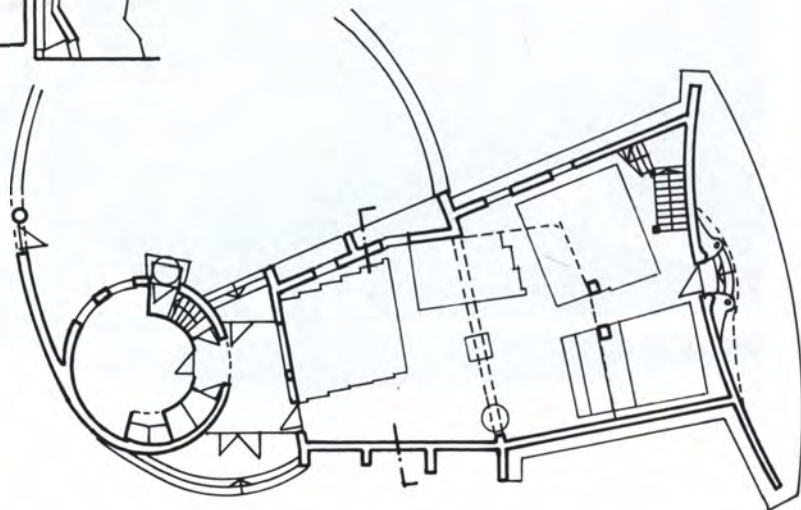
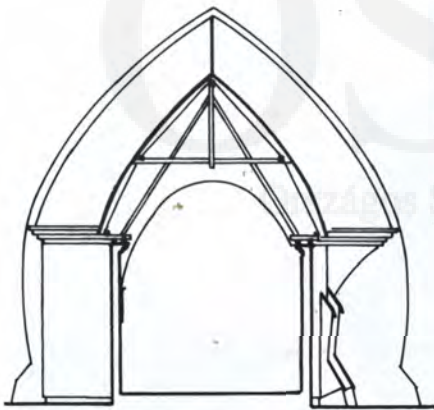

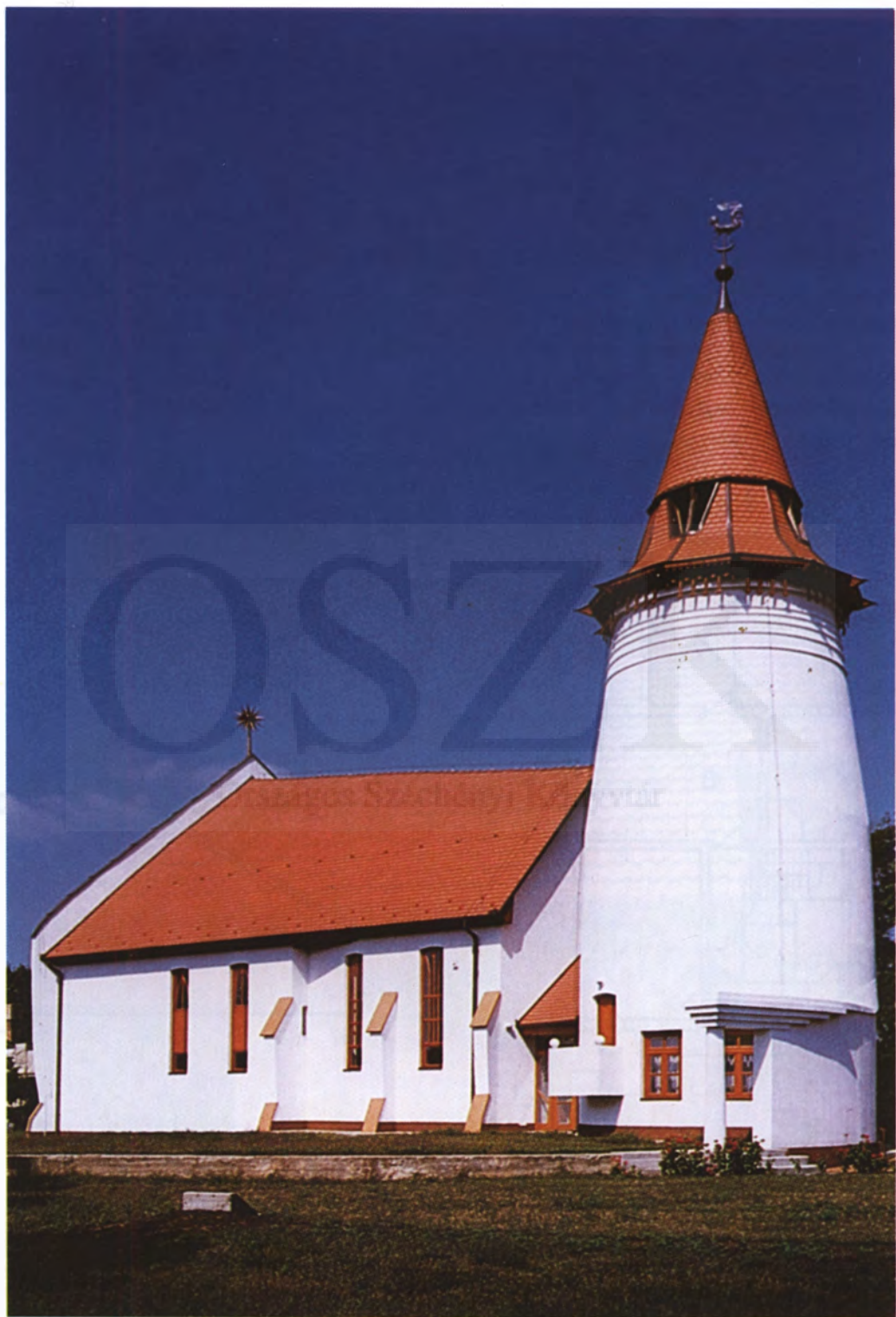
EBES

Tervező: Rácz Zoltán

Felszentelve: 1997. november 2.

A középkori falu a tatárjárás, majd a török uralom alatt elpusztult, s még 1617-ben is álltak omladozó falai régi templomának. A mai település már nem a régi helyén létesült, központjában egy tágas park közepén áll a templom. Többszöri termódosítás után alakult ki a jelenlegi változat. A hosszhasas megoldású templomtestben a berendezés súlypontja az északi hosszfal töréspontjába került. Alaprajza viszont a középkori épületek (pl. várak) esetlegességét is visszaadja, amely a település középkori kontinuitásának vágyát is érzékelteti. Ugyancsak ezt a kort idézi a szószék fölött induló boltív (diadalív). Maga a szószék forma a toronyra emlékeztet, de népi építészetünk búboskemence formáját is visszaadja. Külső megjelenésében a templomtestet a toronnyal egy nyaktag köti össze, amely egyben az előtér szerepét is betölti. A két elem ilyen összekapcsolása emlékeztet a Türelmi Rendelet után épült templomokra, amikor a különálló tornyot a későbbiekben (Beregböszörmény) a templomtesttel összeépítették. Maga a torony az alföldi archaikus népi állattartó épületek formáját, süvegszerű megjelenését ötvözi a középkori bástyák világával. Népi építészetünk tömörsége, fehérsége, egyszerűsége, arányrendszere hat a templom formavilágára.

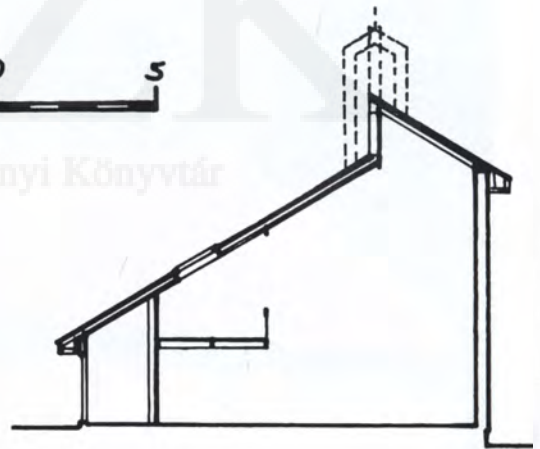
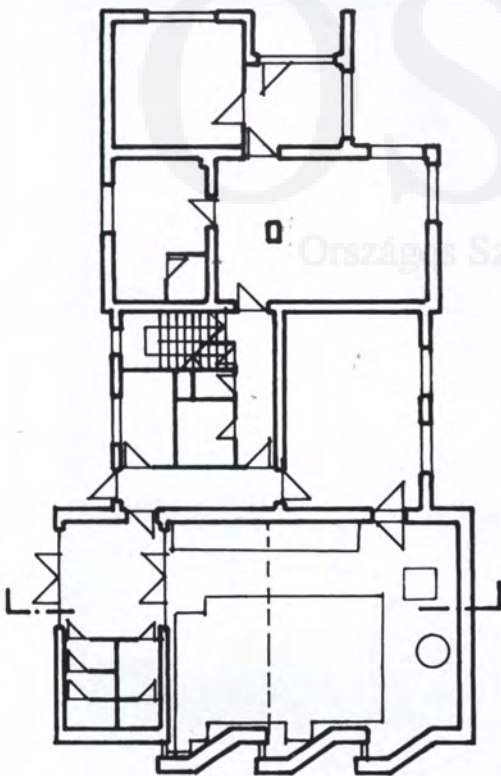
ÉRD-PARKVÁROS

Építészet és statika: Nagy Béla István Elemér

Épületgépészet: Berzétei László

Felszentelve: 1992.

A tervezőnek egy szűk, 19 méter széles, családi házas beépítésű területen kellett a meglévő épület mögé tervezni a szakrális teret. A templom tervezését erősen befolyásolta, hogy az egykori Állami Egyházügyi Hivatal megkötöttségeivel szemben kellett az akkori gyülekezet igényéhez igazodó teret kialakítani. Az egyszerű templomtér ünnepegyességét a szószék feletti tetősík kiemelése, és az innen beáradó fény adja, és a fogazott falak között lévő üvegbeton bevilágító felület fokozza ezt. Az ifjúsági házzal egy időben, utólag készült el a karzat.

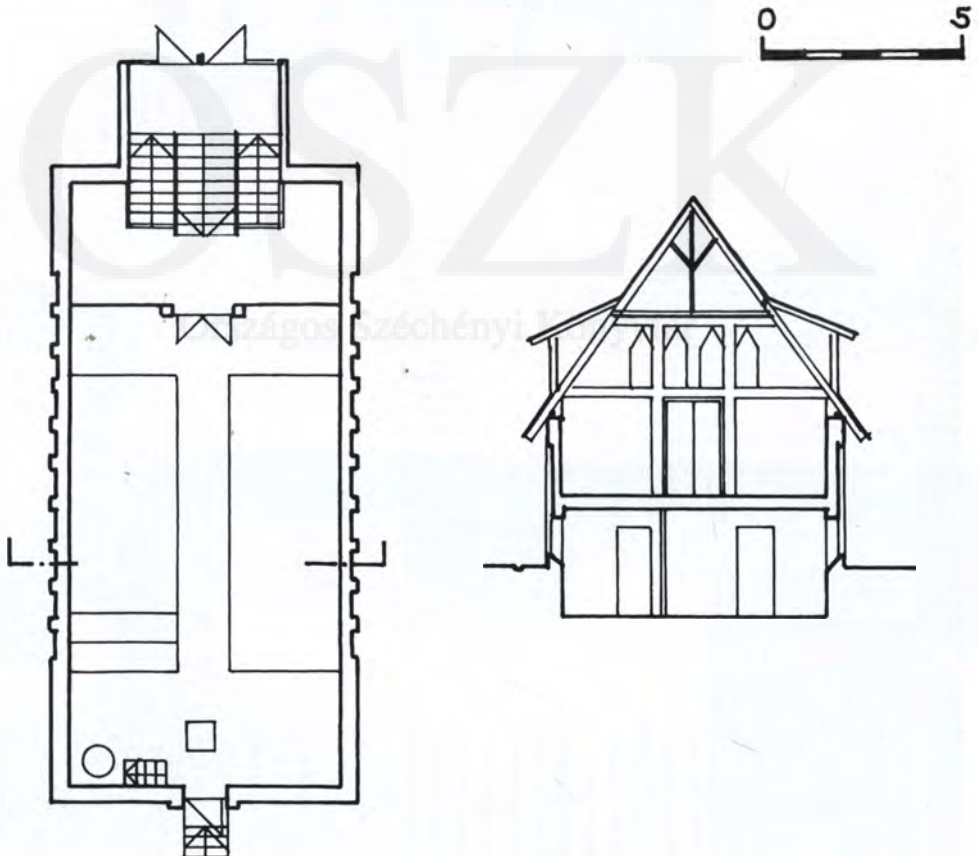

FÓT-KISALAG

Tervező: Nemes Szilárd

Építés alatt.

A hosszanti épület kétszintes. Az alagsori részben már több éve istentiszteletet tartanak. Egy családi házas beépítésű környezetbe, azok léptékét tiszteletben tartva áll a templom. Az eredeti elképzeléstől eltérően sík tetőablakok helyett álló tetőablakokat terveznek. Pénzhiány miatt a tetőre tervezett tornyot nem építik meg. A hosszahajós templomtér félemeletnyi magasságban helyezkedik el, a lépcső az előcsarnokból indul felfelé, lefelé az alagsorba, a templomszinttől felfelé pedig a karzatra érünk. Az álló tetőablakok bizonyos mértékben nyugtalanná teszik az épületet.

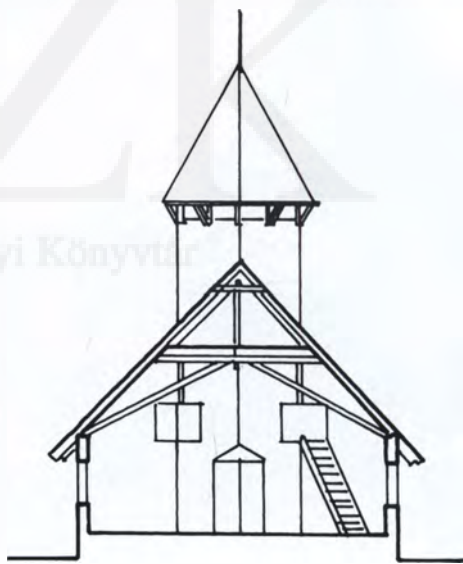
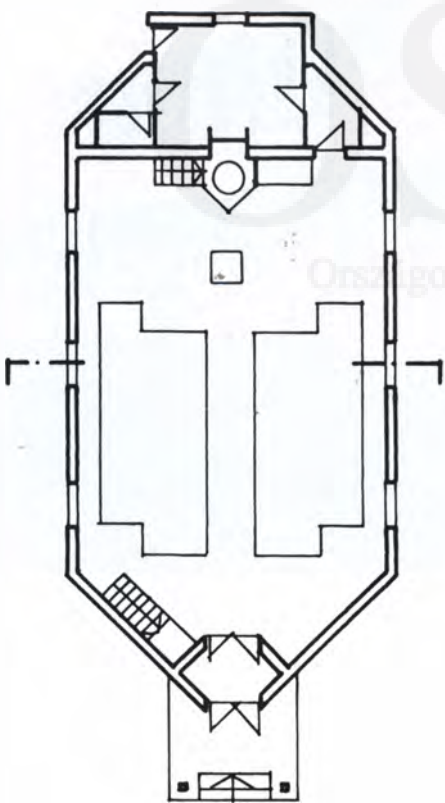

FÜLÖPHÁZA

Tervező: Jakab Zoltán

Felszentelve: 1990.

A templom családi házak közé épülve hossz tengelyével K-Ny-i tájolású, alaprajza egy tengelyre fűzött. A középső padok közötti közlekedő útvonal két oldalán fix rögzítésű ülőhelyek vannak 72 fő részére. A nyitott fedélszék a belső tér alapvető ökeresztényen hatást tükröző térmeghatározó eleme. Az építész a külső tömegformálásban a népi építészet hagyományainak és arányrendszerének világát próbálja felidézni. Az épület színezésében a tömegformálás egyszerűségét követi: a látható betonszerkezet (lábazat, alaptest) barna; kívül, belül a vakolt felületek fehérek; vörös sajtoltszerű cserép a tetőhéjalás; az asztalosszerkezet és ácsszerkezet mahagónival tört barna színű.

GARA

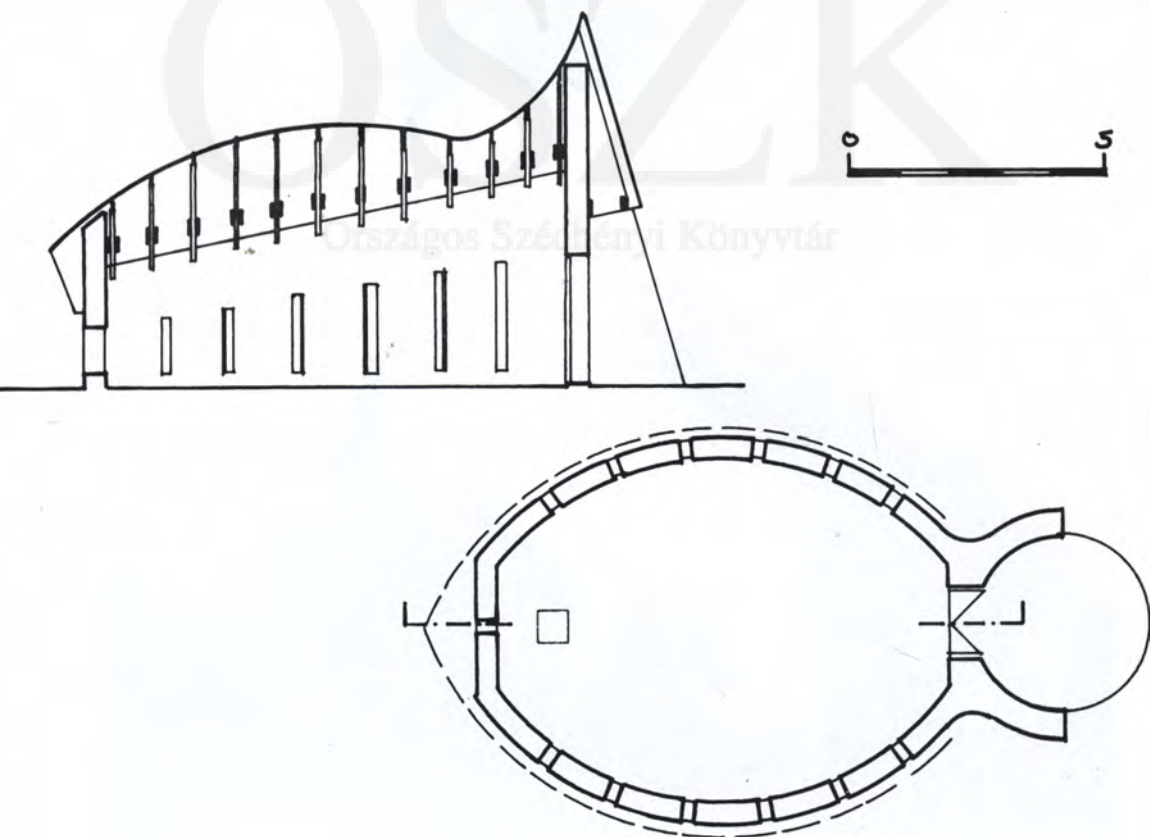
Tervező: Barta Ferenc

Felszentelve: 1994.

A tervpályázat kiírása – melyet Macskássy Réka nyert meg – után Barta Ferenc készítette a külső megjelenésében kevésbé, alaprajzában inkább halra emlékeztető épületet. Nyári táborot kiegészítő erdei imahelynek készült, így az építész a legtermészetesebben igyekezett környezetébe beolvasztani az épületet. A fal (rakott vályogfal), a tetőhéjalás (hódfarkú cserép), a burkolat (vályogfalak tapasztása, a téglafelületek bedörzsölése, majd meszelésük) megválasztása ezt az „erdei” jelleget szolgálta. Farönkök és -koron-
gok homokba ágyazva képezik a padlóburkolatot.

Végtelenül leegyszerűsített formák, kevés és hagyományos anyagok emelik a művet a „grand” alkotások sorába.

Irodalom: Fejérdy Péter: Építészeti útkeresés. In: Alaprajz, 1998/5. 32.

GÖD

Tervező: Mladek Ferenc, Szép László

Építés alatt.

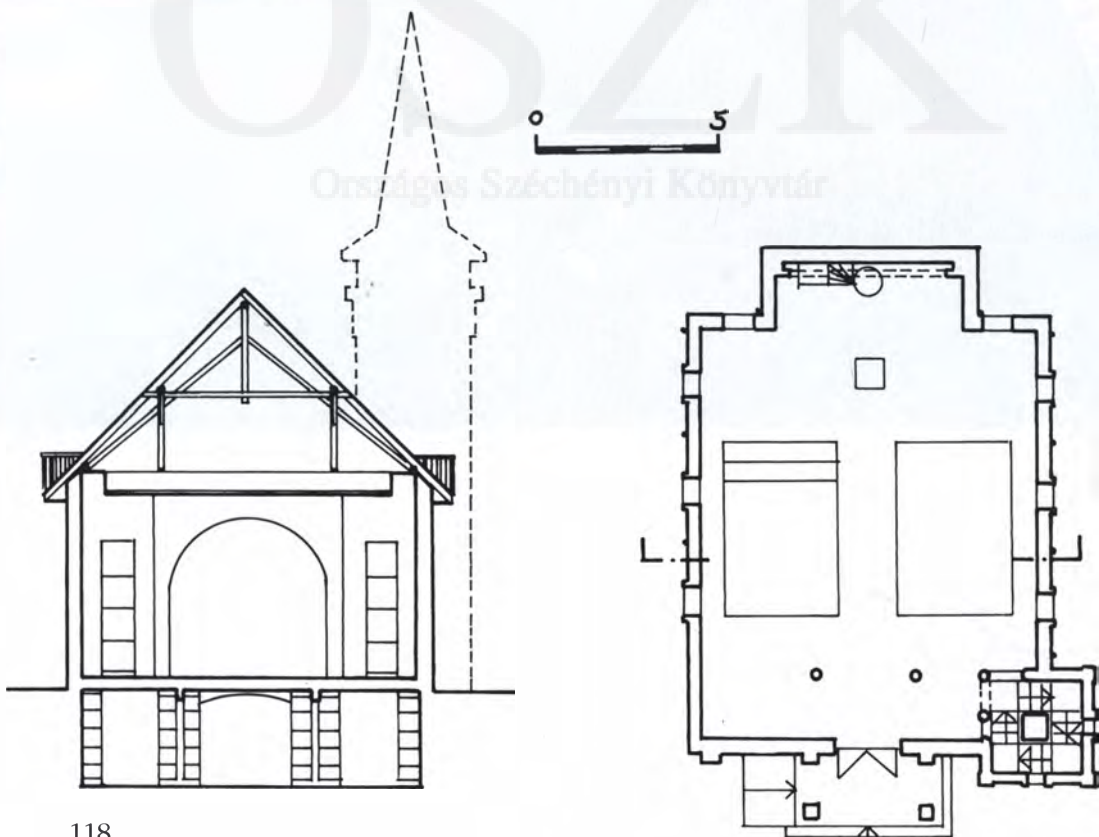
Hatvanéves álom valósul meg a templom építésével. A kétszintes épület altemplomában úrnatemetőt terveznek.

Az épület tér- és tömegszervezését behatárolja a gyülekezet anyagi helyzete, így választásuk a tervet illetően kényszerpályán mozgott. A hagyományos templommegoldást tudatosan kivitelezik, ezen belül is a román kori építészetet. A nagy, hosszú, keskeny ablakok ennek a kornak a reminiscenciáit hordozzák.

A hosszahajós tér apszisszerű bővületébe kerül a szószék és elé az úrasztala. A padok hosszanti elrendezésűek.

A mennyezet lezárásaként kazettás megoldást terveznek növényi ornamentikával, evangélista szimbólumokkal.

Az épület a katolikus templom és Makovecz Imre által tervezett közösségi ház szomszédságában, családi házas beépítettséggel a 2. számú főút mentén Alsó-Göd leendő központját is kijelöli.

GYÁL

Tervező: Jakab Zoltán

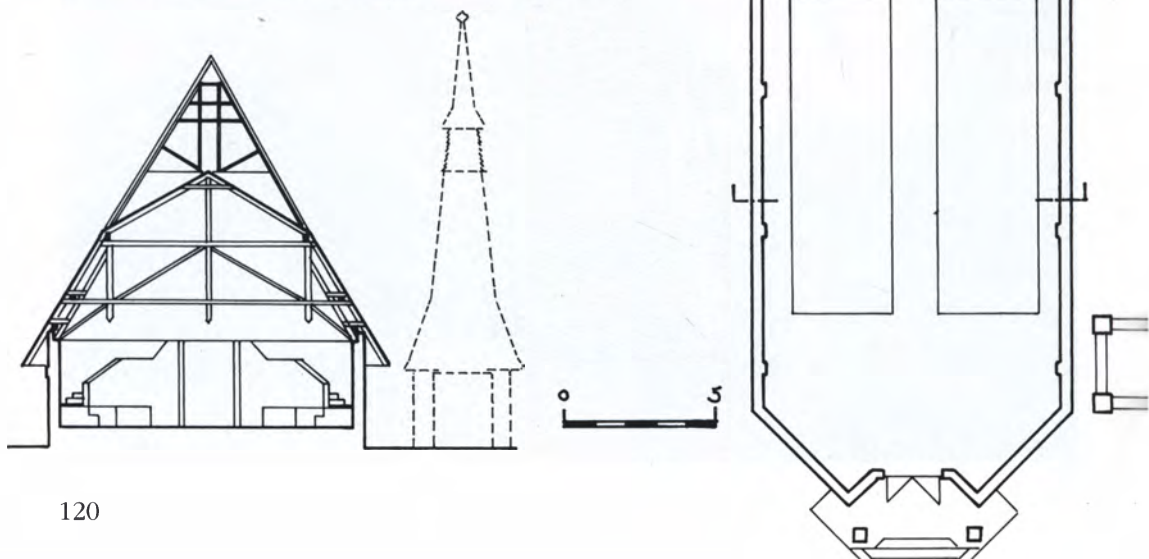
Felszentelve: 1992. augusztus 20.

Családi házas utcasorba került a 27 m hosszú és 10 m széles épület. A falakat vasbeton pillérekkel erősítették meg, mivel üveggypot szigeteléssel burkolótéglából készültek. Az Olaszországból származó szürke burkolólapok a hajó közepén rusztikus felületükkel fonott ornamentikát adnak, és az úrasztala körül stilizált tulipánmotívumot képeznek. Sütői mészkőből készült az úrasztala és a keresztelőmedence. A szószék alatti helyiség papi öltöző, egyben a technikai berendezéseknek is helyet ad. 182 fő részére van hely, a karzat orgona és 40 ülőhely részére készült. Az épület ikonográfiaailag egy fordított hajó formát mutat, amely a református szimbolikában Nőé bárkájának (1Móz 6,9–16) előképéből egyik legfontosabb jelképévé lett. Lukács evangélista szerint (5,3) Jézus a Genezáret taván egy hajóból tanította a sokaságot, így a gyáli templom újszövetségi előképekre megy vissza. A szépen megmunkált fedélszék attraktív „hajóbelsőt” ad, s külön ki kell emelni a szószék feletti kereszt formájú ácsszerkezetet.

Az ablakok a tetőszerkezet és a koszorú között félig rejtetten jelennek meg, ezzel mintegy világos elhatárolását adva a templomtestnek, a templom hajójának és a „hajómennyezetnek”.

A „túlinak” és az eviláginak ilyenén összekapcsolása, egyben érzékelteti az elkülönülést a profántól, mintegy a „szent tér”-ből kizárja a világot.

Más magyarázat szerint az őskeresztyén katakombák misztikus légkörét szerették volna visszacsempészni. A szószék és az úrasztala a tető fölé emelt ablakból kap direkt világítást.

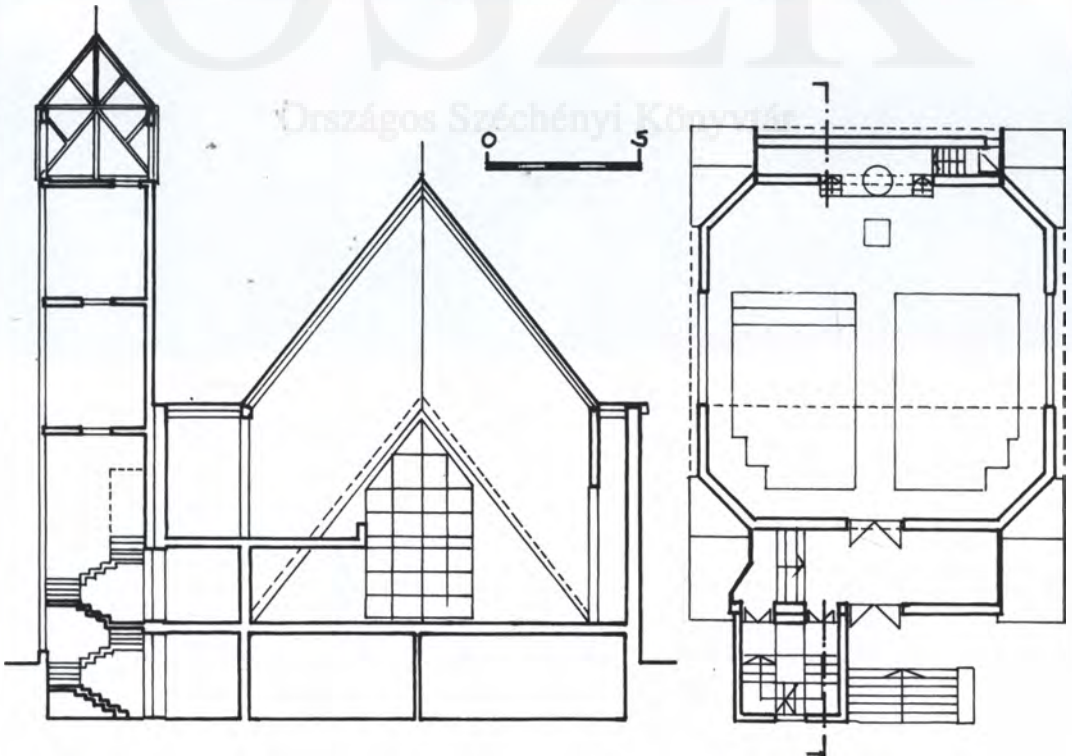

HALÁSZTELEK

Tervező: Nagy Béla István Elemér

Építés alatt.

A centrális négyzet alaprajzú teret csürlős tetővel fedte le az építész, amely a tornyon is visszaköszön. A román kori toronyra emlékeztető csürlős megoldású tető főtartó szerkezetei az oromfalra ülő négy darab ragasztott faszervezet és az arra épült ácsszerkezet, ami valójában egy toronyfedélszéknek a megnagyobbított változata. Így egy nagyon attraktív belső tér jön létre. A nagyvonalú tervezői elgondolásokat a kivitelezés pontatlanságai csorbítják. A pincszint jóval magasabb a tervezettnél, mivel mélyebbre alapozták. A templomtér ablaka hármassoztatú a tervezett négygyel szemben, és nem az eredeti méretet és osztást követi. A torony négyzetes ablakosztásai helyett is más készült. A bejárati lépcső és a mozgáskorlátozottak számára tervezett rámpa helyett egy aránytalan főbejárati lépcsőtömb készült, amely miatt a bejárati előteret nem lehet megépíteni. Ez az előtér franciaerkély-szerűen folytatódott volna a karzatszinten. Helyette mellvéddel ellátott igénytelen bejárat valósult meg. A főbejárat sem úgy készült, ahogy az a terven található. A kis előteret, előtetőt és üvegfalat sem úgy kivitelezték, hiányzik a padozathoz tartozó alsó folytatása, eredetileg nem volt mellvédje, hanem egy asztalos szerkezet tette volna attraktívvá a homlokzatot.

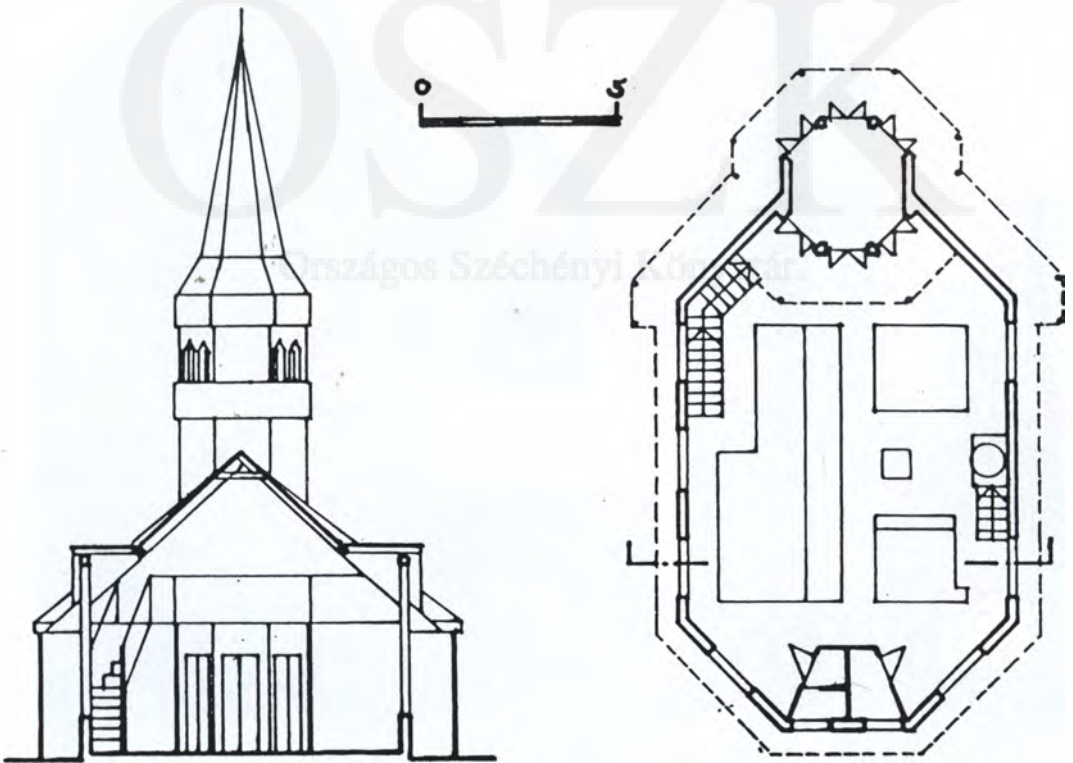

INKE

Tervező: Szigetvári György

Felszentelve: 1994.

Az épület a település központját próbálja kijelölni, és keresi a kapcsolatot a tér többi objektumával, a szellősre sikerült építészeti egységben ezért nem lehetett teret formálni. Az építész historizáló formavilága a többi templomához hasonlóan (Boly, Dráva-szabolcs) visszaköszön; a nyolcszögű toronymegoldásra gondolok elsősorban, amely nemcsak iránytű, harang elhelyezésére szolgáló egység, hanem előtér, kiszolgálóhelyiség is. A nyújtott nyolcszögű térszervezés centralizálását a standardizálódott református téralakításban is idézi. A belső teret egy karzat egészíti ki, ami a kis méret miatt zavarólag hat.

KOCSORD

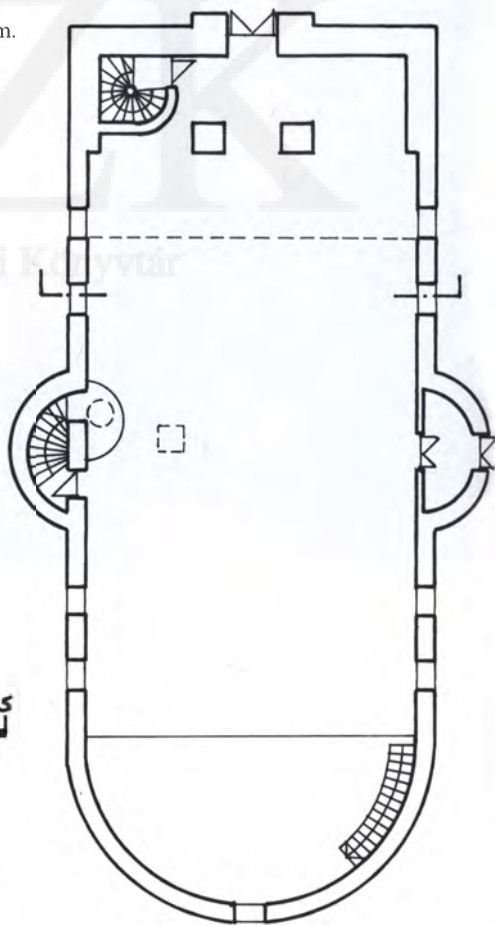
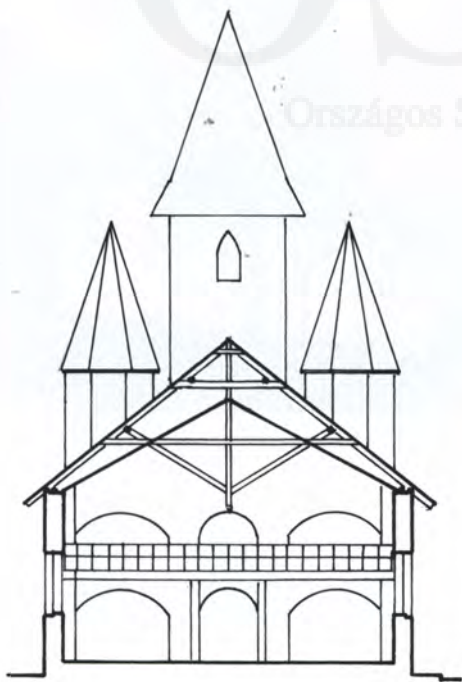
Tervező: Bezzeg János

Felszentelve: 1998. október 10.

1997. március 30-án égett le az 1837-ben épült templom. A tornyot 1863–64-ben emelték. Statikai okok miatt lebontották az egytornyú templomot, amit egy háromtornyos (!) megoldással pótoltak. Többszöri tervmódosítás után a korábban meglévő helyén egy múlt századi eklektikát idéző épületegyüttest valósítottak meg. A templomhajó homlokzatát három különböző magasságú és alaprajzú torony élénkíti. A jobb oldali fióktorony funkcionálisan a főtorony, illetve a karzat megközelítésére szolgál. Maga a templombelső a torony alatti előtérben, illetve az apszisszerűen kialakított északnyugati homlokzathoz tapadó toldalékszárnyon át húzódik. A templom ékes bizonyítéka annak, hogy a református templomépítészet, illetve azon túl a református templomkép fogalma az utóbbi száz évben nem sokat változott. Kár, hogy nem következetesen a régi templomot építették újjá.

Irodalom: Bányai Zoltán: Épül a kocsordi református templom.

In: Református Tiszántúl, 1998. április 18–19.

KŐSZEG

Tervező: Csete György

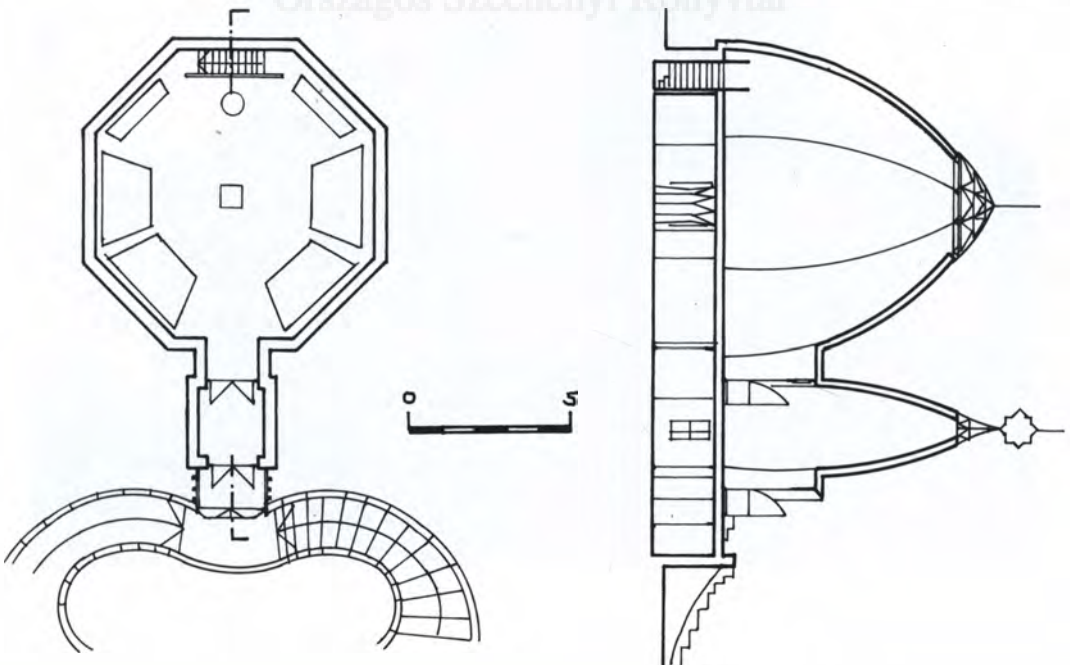
Felszentelve: 1996. augusztus 19.

A kétszintes épület nyolcszögletű, centrális tér. A földszinten kapott helyet egy nagy terem, egy iroda, teakonyha, fürdőszoba, amely együtt a gyülekezeti ház szerepét tölti be. A nyolcszögletű tér közepén betonból egy stilizált életfa áll (Ósz), amely egyben a földém tartópillére is, s mivel közepén áll, a későbbiekben lehetővé teszi a jelenlegi válaszfaloknak a mobilizálását. Ágai között egy nyolcszögű csillag alakú földém áttörés található, amely a felette lévő templomtérből a fényt közvetíti a földszintre. Maga a szakrális tér a jurtaszerű, ószövetségi sátrat idéző emeleten helyezkedik el, melyet egy üvegkupola zár le. Visszatérő elem a református csillag, amely a kupola vasszerkezetében, a belső architektúra fadekorációjában is megtalálható. A tér közepén áll az úrasztala üveglappal, amely a fényt közvetíti tovább az alsó térbe. „Én vagyok a világ világossága: aki engem követ, nem jár sötétségben, hanem övé lesz az élet világossága” (Jn 8,12). Az épület főszintje emberi karokat utánzó feljárón érhető el, amely alatt kiszolgálóhelyiségek (WC, kazánház) találhatóak. Fő anyaga a fa (ragasztott faszerkezet) és a környékre jellemző kő. Falazása az „Erős vár a mi Istenünk” várszerű, teológiai tartalmát követi.

Irodalom: Lőrincz Zoltán: A kőszegi református templom. Kőszeg, 1996.

Uő. A kőszegi református templom mint műalkotás. In: Confessio, 1997. 2. szám 103–111.

Uő. A fény temploma. In: Vasi Szemle, 1998. 6. szám 713–723.

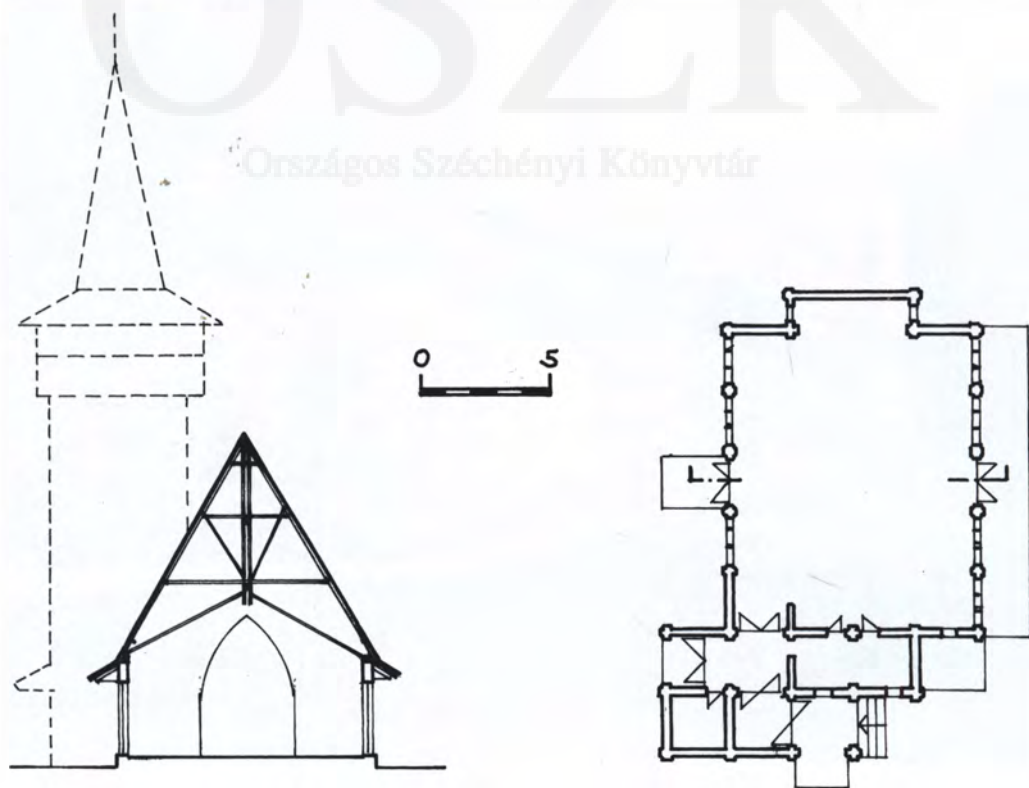

LEÁNYFALU

Tervező: Hamerli György

Építés alatt.

Móricz Zsigmond, a magyar irodalom nagy alakja felesége halála után az 1920-as évek közepén azzal ajándékozta a telket az egyháznak, hogy ott templom épüljön. Hetvenéves huzavona után megvalósul az álom. A Dunakanyar üdülőövezet jellegéhez alkalmazkodván villák, családi házak szomszédságában épül a templom, a református szeretetotthon idős lakói, az állandó lakosok, a hétvégi pihenők számára 120 ülőhellyel. A centralitásra törekvő hosszanti teret egy apszisszerű bővület zárja. Az épület külső megjelenésében tradicionális tömegformát és arányokat követ. Tudatosnak tűnik az évszázados hagyomány felidézése, a református puritán művészetszemlélet figyelembevétele. A torony bástyaszerű megjelenése klasszikus előképekre vezethető vissza. Az oromfal megmozgatása és a hozzákapcsolódó tetőszerkezet a kiszolgálóhelyiségek lefedését is szolgálják. A fa fedélszék taréjban kakasülős merevítésű. A belső esztétikai térhatás és nyilvánvalóan akusztikai megfontolások miatt is a szarufákat ritmikusan és térben kiugróan építették.

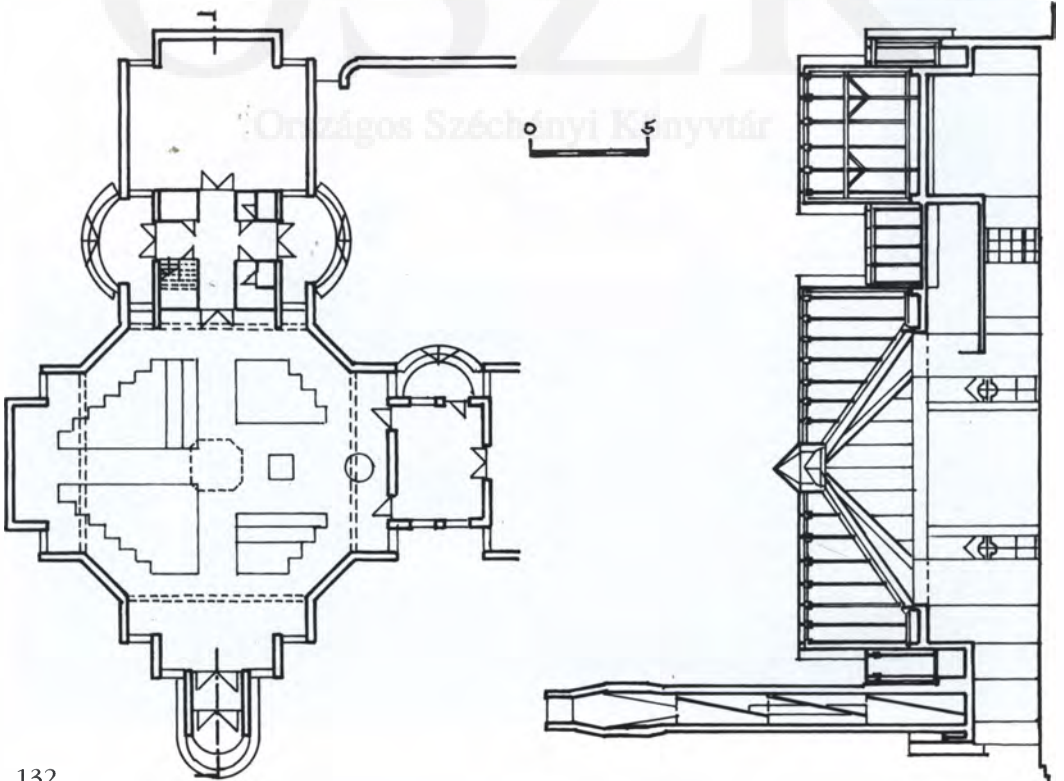

MARTFŰ

Tervező: id. Kálmán Ernő

Felszentelés: 1996. július 27.

A martfői városközpont most kialakuló együttesének utolsó darabja a református templom nyolcszögű térképésével, melyet három oldalon négyzetes téregységgel bővítettek. A főbejáratot magas motívumként a torony jelenti, amely egy imádkozó összecsu-
kott kezét szimbolizál. A bejáratallal szemben a templomhoz közvetlenül kapcsolódik a gyülekezeti terem. A bejáratához 90°-kal elfordítva található a lezárófalhoz tapadva a szószék, illetve előtte az úrasztala. A templomtér (160 fő) felett statikailag diktált mére-
tekkel szépen megoldott ragasztott fa tartószerkezet látható. A gúla alakú tetőnél nyolc darab, ugyancsak ragasztott vápa jellegű tartóelem feszül, amelyhez az összes szarufa kapcsolódik, és egy attraktív belső teret eredményeznek. A felülről való világítás pedig lehetőséget ad a fény és árnyék artiztikumának a kihasználására, az elmélyült szakralitás megélésére. Nagyméretű átriumos udvar fogja egybe a tömegeket, a templom, a gyülekezeti terem, a lelkészlakás (még nem készült el – 1998. augusztus) összefogott, kapcsolt tömegű, amelynek domináló eleme az oromfalak, párkányok játéka.

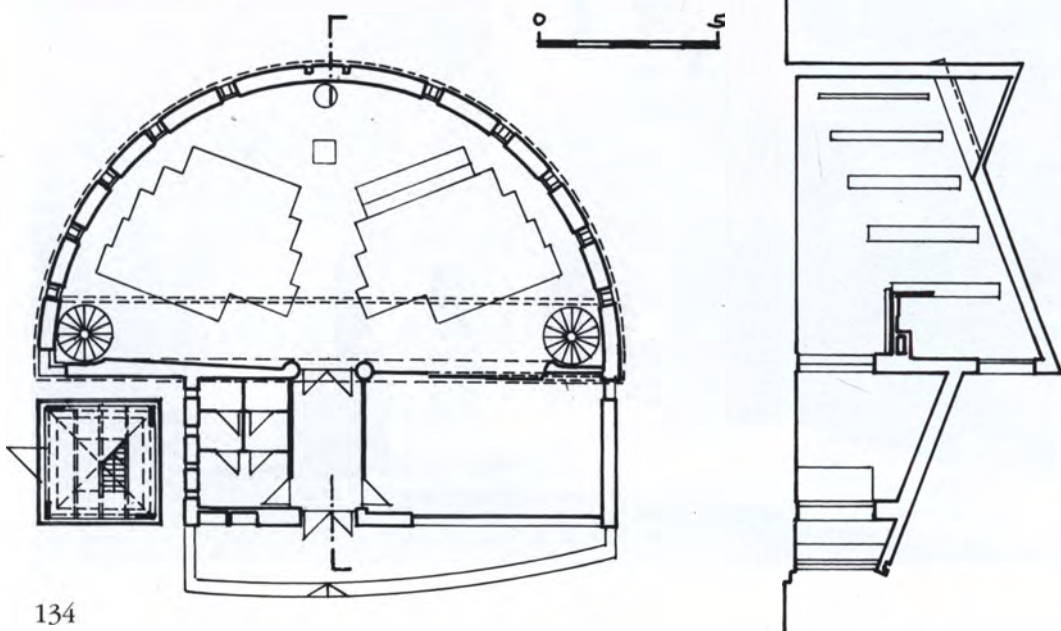
MÁTÉSZALKA-ÉSZAKI-LAKÓTELEP

Tervező: Lengyel István

Felszentelve: 1994.

A templomnál a szatmári falusi kis templomok játszanak előképet. A torony különálló épület, de része a tömegnek, nemcsak egy hagyomány átvételéről van szó, hanem egy új üzenet megfogalmazásáról. Egy épületnek hat, de hasonlóan a környék kis templomaihoz (Kisszekeres, Nagyszekeres), különálló harangtoronyként (harangláb) kapcsolódik a tömeghez. A belépő – tornácos megoldás – átvezető teret képez a környezet és az épület között, ezzel is a építészetre utalva. A tornáctető alá vonta az építész az előteret, a hitoktató termet, a szükséges szociális helyiségeket. A félkör alaprajzú térbe az átmérő oldala felől lépünk be, amely felett a karzat húzódik, így a kisméretű, intim tér mintegy 200 fő befogadására alkalmas. A félkör gyújtópontjában, a bejáratall szemben található a szószék, amely mögött a szószékkorona helyett egy fejfára (a nem messze lévő szatmárcsekei református temető hatása) emlékeztető, ég felé mutató háromszög van, amely fejlécében szószék fölé boruló faépítmény, s így kijelöli a szellemi centrumát a térnek. A tetőszerkezet két tartóeleme is efelé tart, és alakul át a szószék melletti tartóoszloppá, így viszi a tekintetet a szószék irányába. Szószékkorona helyett az ablakok ritmusát és léptékét követve a tetőszerkezetet nyitja meg, és így fény koronázza a szószéket. Ezzel a megoldással az építész a nagytemplomok méltóságát adja meg ennek a bensőséges térnek.

Irodalom: In: Magyar Építőművészet, 1995. 4. szám, 23–24.

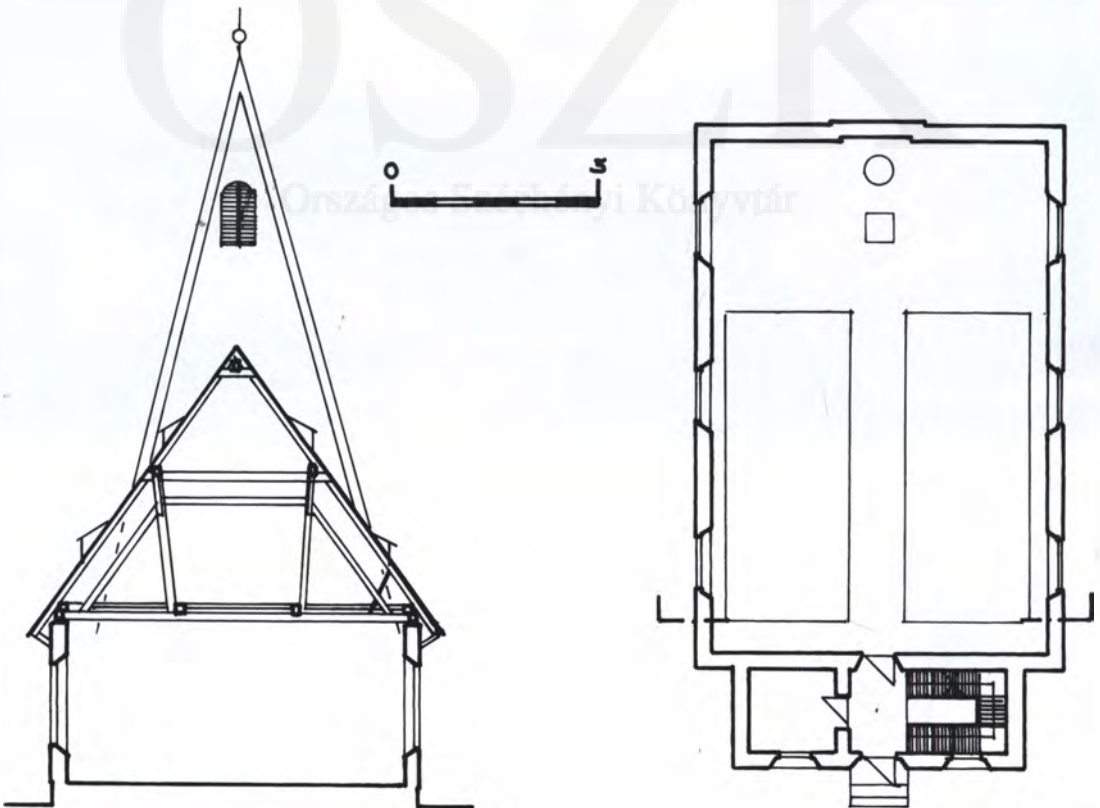
NAGYHEGYES

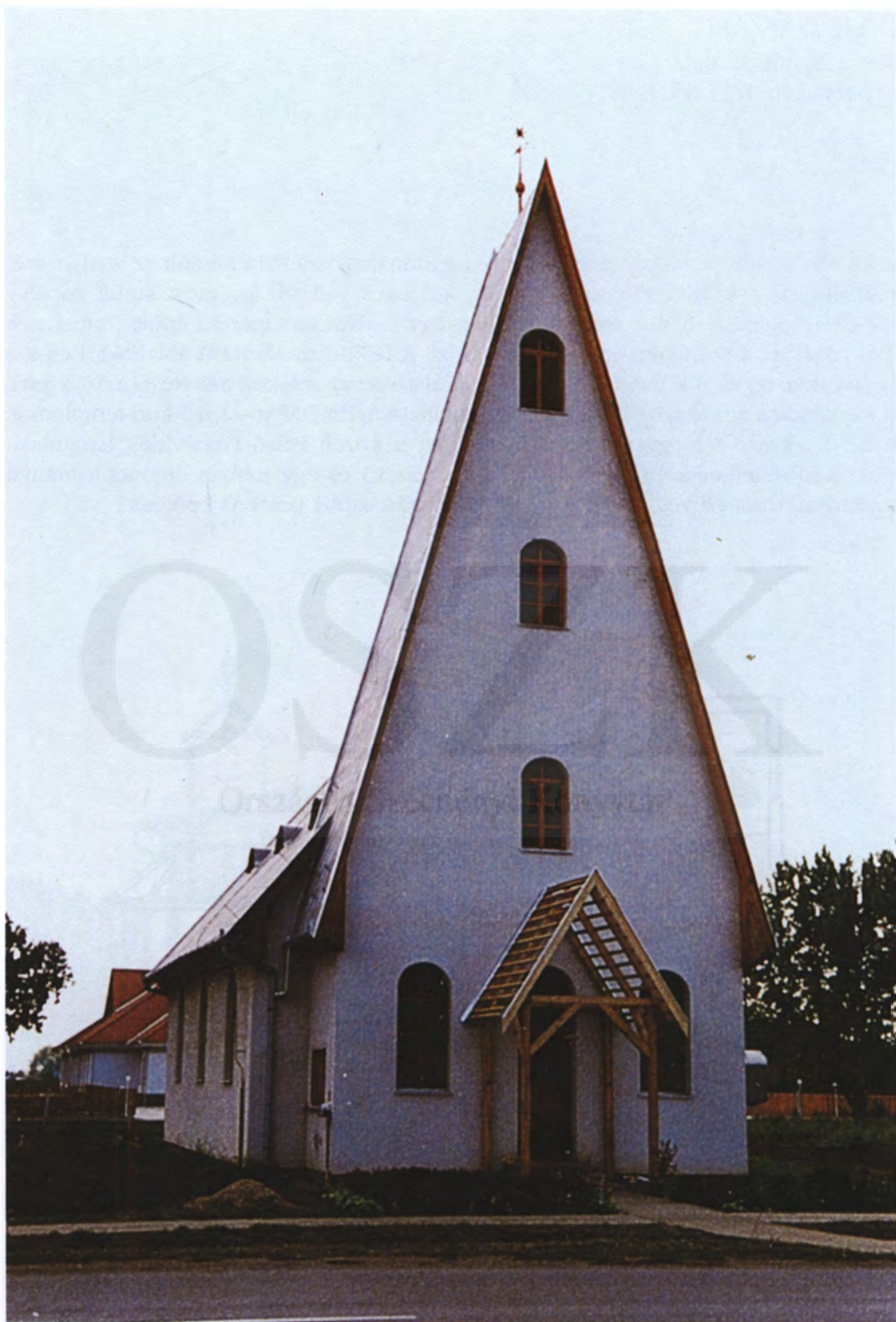
Tervező: Juhász Attila

Felszentelve: 1996. május 5.

Az épület végtelenül egyszerű formavilágával, arányával inkább imaház méretű. Az alpesi tetőszerkezet megnyújtása jelenti a túlméretezett, aránytalan, tájidegen toronyt, s hozzá csatlakozik a templomtest hasonló tetőmegoldással. A valamikori tanya-központ most vált önálló településsé, s így érthető egy romanizáló, középkort idéző, várszerű, zárt tömbformálás, mintegy múltat idéző faluközpont kialakítása. A hosszanti tér a magyar református templomok falusi változatát követi. A torony alatti téregység az előtér, a lépcsőház és kiszolgálóhelyiség szerepét tölti be.

Kár, hogy a mennyezet egyenes lefedése helyett nem gondoltak egy nyitott fedél-szék építésére, amely a kisméretű belső teret attraktívabbá tehetné volna.

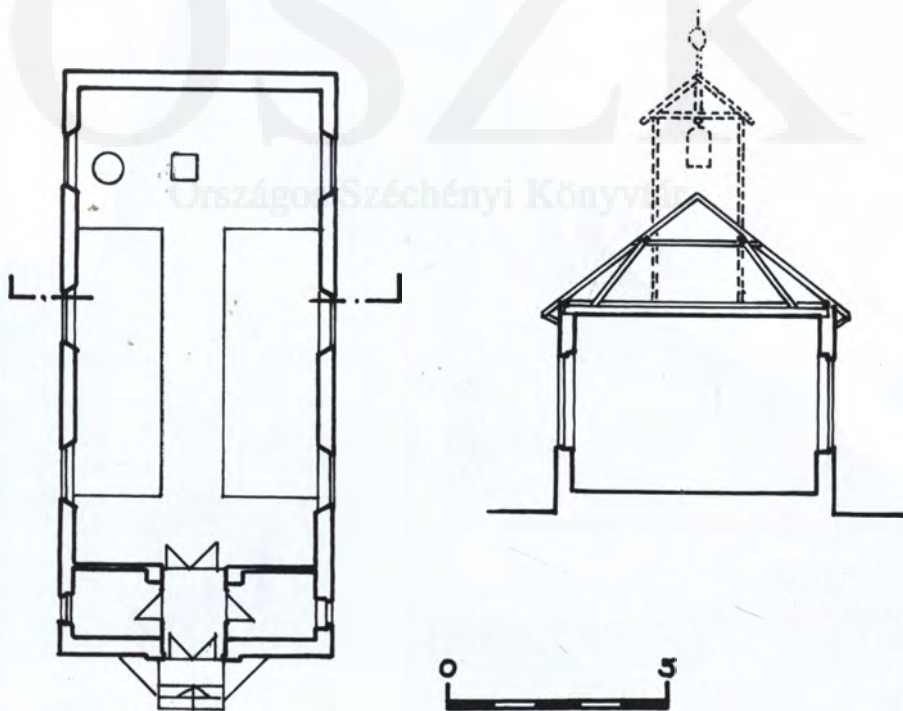

NYÍRCSÁSZÁRI

Tervező: Juhász Attila

Felszentelve: 1997. július 13.

A kis lélekszámú nyírségi település kevés reformátusa számára készült az imaház méretű épület. A község elsősorban görög katolikus vallású, így most került sor egy kápolna építésére. Külső megjelenésében egy családi ház méretű épület, amelynek szakralitását az oromfalra épített torony jelzi. A félköríves lezárású ablakoktól csak a bejárati ajtó tér el. A külső tömegben a szakrális teret az ablakok mérete és aránya jelzi. A kis kápolna emlékeztet a nem messze található nyírmihálydi Árpád-kori templomra. S talán a belső tér egyenes lefedése helyett a közeli Felső-Tisza-vidék hangulatát visszaadó térlefedéssel (kazetta, nyitott fedélszék) és egy jobban átgondolt arányú toronnyal, toronysüveggel lehetett volna kvalitásosabbá tenni az épületet.

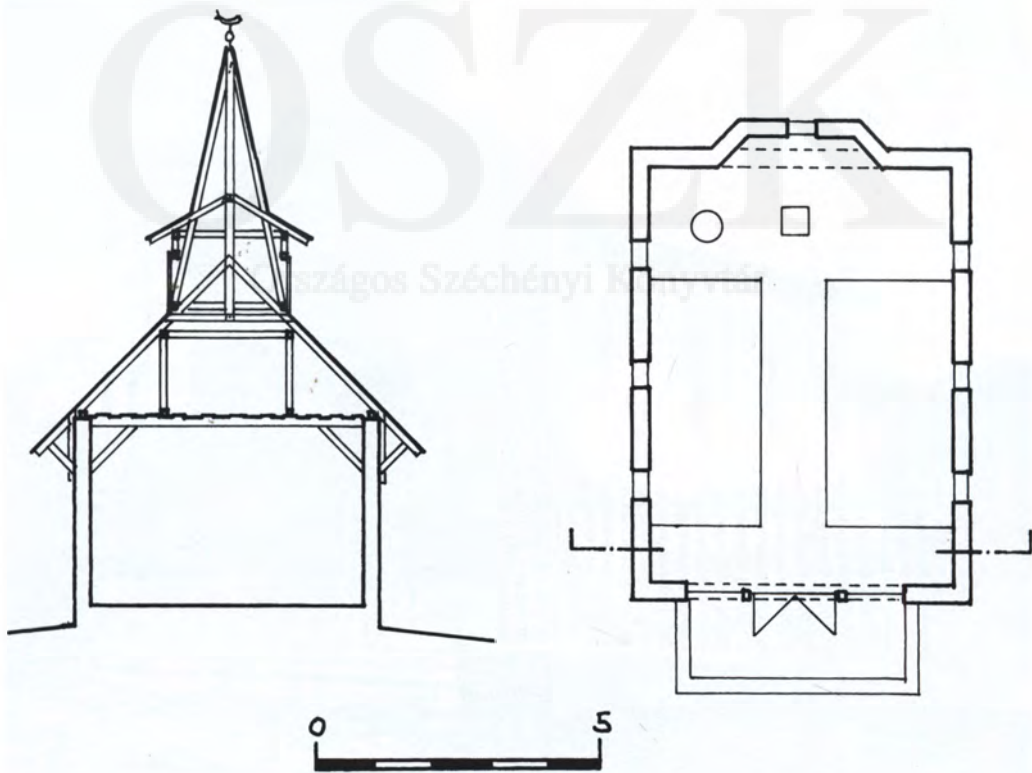

PÁTYOD

Tervező: Farkas Miklós

Felszentelve: 1997. április 13.

A kápolnaméretű kistemplom hosszanti terét apszisszerű bővület zárja, ahol a szószék található, előtte pedig az úrasztala. A padok elrendezése is a hosszanti tér logikáját követi. Az épület külső megjelenése a szatmári népi kultúra világát idézi. Harangtornya, amely egyben az épület bejáratát is jelzi, az erdélyi reminiszcenciákat hordozó környékbeli haranglábak változatát adja. A nagyméretű bejáratú ajtó nemcsak a nagy falfelület fellazítását szolgálja – ahogy a felette lévő ácsolt, függesztett mű, s még praktikus is –, hanem a toronnyal együtt vizuálisan egy szoknyás harangláb homlokzati kontúrját is felidézi.

PÉCS-KERTVÁROS

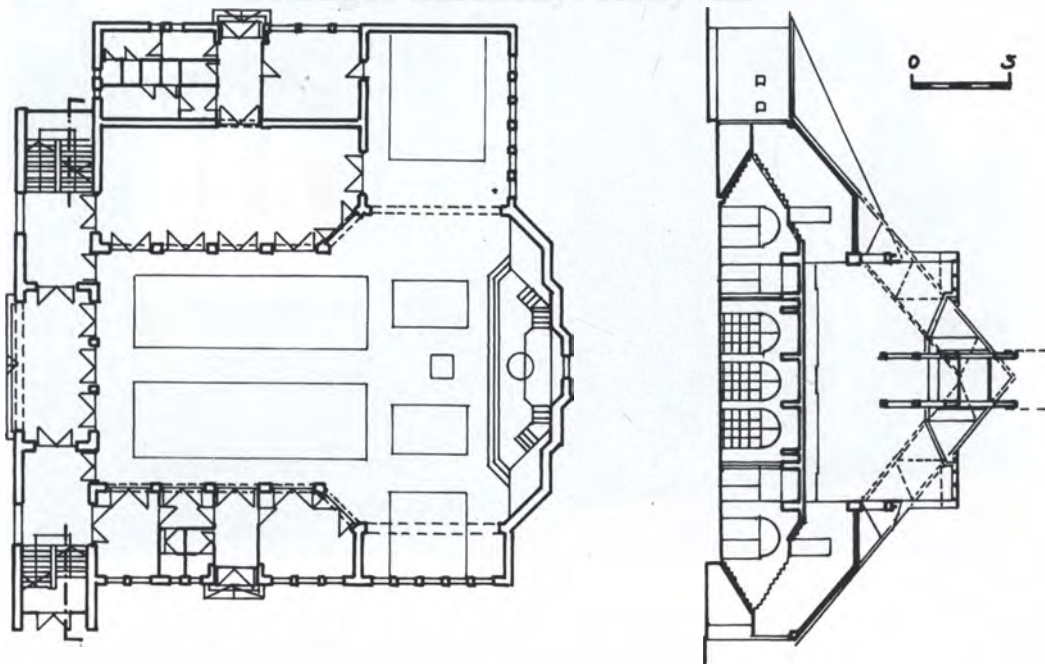
Tervező: Tillai Ernő

Felszentelve: 1995. május.

1983-ban tervpályázatot írtak ki, melyet Csete György nyert meg. A kiírásban is abból indultak ki, hogy hagyományos (feltételezhetően Pécs katolikus építészeti hagyományához igazodván), ugyanakkor többfunkciós templom épüljön. A hosszanti tér végén a bejáratnál szemben található a szószék, előtte kicsit megemelten egy színpadszerű nagyobb tér jött létre, hiszen ez a nagyszámú úrvacsorázó zavartalan mozgását is lehetővé teszi, ugyanakkor alkalmas koncert, gyermekkarácsony, előadást megtartására. A mögötte lévő lépcsőzet pedig egy fellépő énekkar jobb elhelyezését és láthatóságát szolgálja. A szakrális térhez bekapcsolható a gyülekezeti terem és a többi más funkciójú tér. A gyerekek számára egy hangszigetelt különterem csatlakozik egy nagyméretű ablakkal a szakrális térhez, ahol hangszórón követhető az istentisztelet.

A szószék magassága kellemes, és az egyetemes papság gondolatához igazodik. A szószék és az úrasztala körül kialakult nagy bővületet élőnövényekkel teszik otthonosabbá.

Külső megjelenésében, tömegében ellenpontoszza a Kertváros beton, szürke épületeit. Historizáló karakterében a konzolokról induló négyszögletű torony mintegy erkélyszerűen emelkedik ki a homlokzat síkjából, a hármassoztatú, tornácszerű tér és a fölötte induló, ugyanolyan osztást követő román kori bencés szentélyek templomzáródását stilizáló ablakok középkori hangulatot idéznek.

PILIS

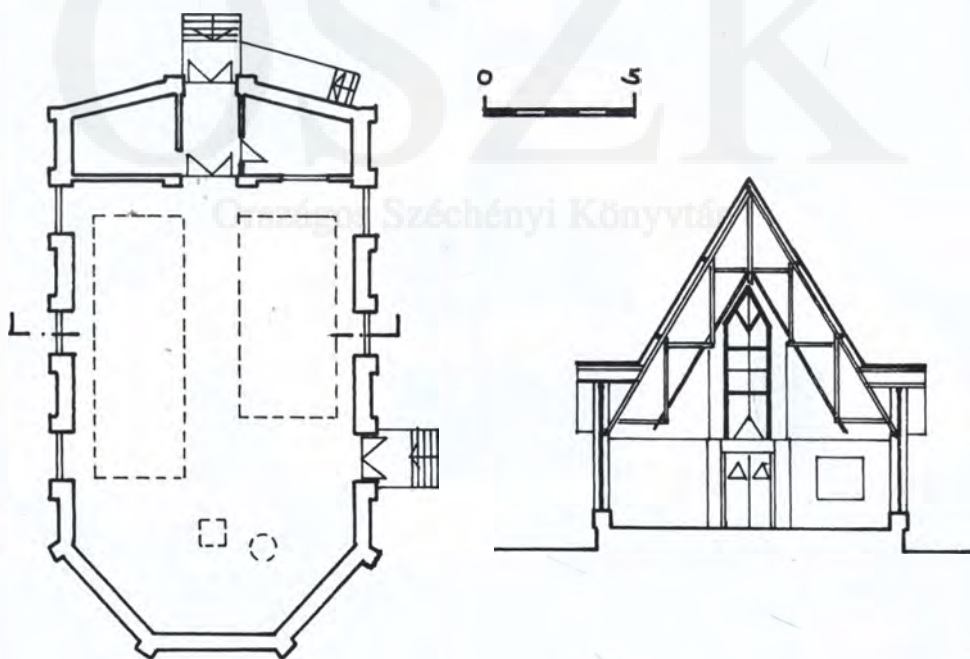
Tervező: Szőnyi László

Építés alatt.

Az eredeti tervhez képest a különálló harangtorony eddig nem készült el. Az egyszerű megjelenésű épület szentélyszerű, nyolcszögben záródó tetőszerkezetét nagy hajlásszögű, 9 méteres fesztávolságot áthidaló térbeli rácsos faszerkezet adja, amely vizuálisan lenyűgöző esztétikai hatást ad.

Irodalom: Szőnyi László: Pilisi református templom. In: Építés, Felújítás, 1997. 4. szám, 42.

P. M.: Zsinórpád helyett számítógép. In: Magyar Építőtechnika, 1997. 8–9. szám, 19.

SÁRVÁR

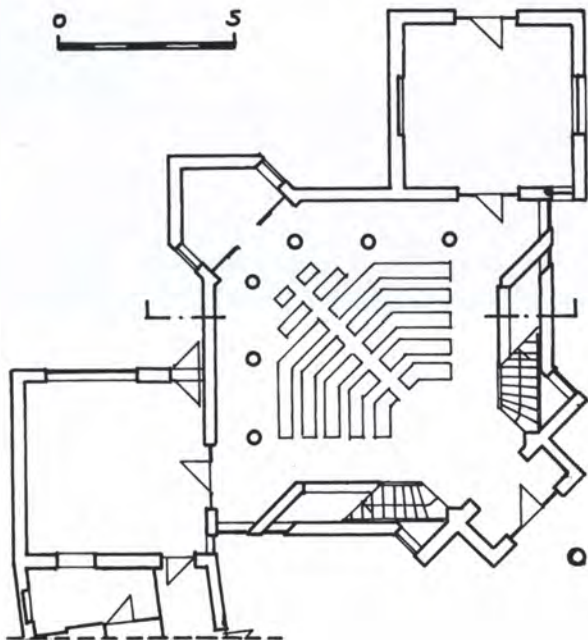
Tervező: Hajdu István

Felszentelve: 1998. október 10.

Az épület a Nádasdyak ősi várának a szomszédságában, egy családi házas beépítettségű területen létesült, amely önmagában meghatározta az épület külső megjelenését. A vár közelségét a tervezés során figyelembe kellett venni. A templom zömök, zárt, tömbszerű, várszerű megjelenése erre reagál. Városképi szempontból lényeges, hogy Sárvár kisváros, mezőváros, nincsenek magas házak a településen, s így a templom ezt a léptéket követi. Az épület külső megjelenésében magyaros, a népi építészet formavilágát tükrözi. A honi tradicionális jelleg viszont a mai igényeknek megfelelő komfortigényekkel párosul. A szakrális tér egy 10×10 méteres egység. A Ravasz László által szorgalmazott családi ház típusából indult ki az építész, amely egy átlagcsalád élettere, s talán a kis létszámú gyülekezet számára is otthont nyújthat. Cél volt egy „templomszerű” templom megálmodása, hogy meglegyen az épület szakralitása, de tükrözze egy reformált keresztyén hívő vallásos viszonyát a profanizált „kultikus” térhez.

A belső architektúra fontos és jellegzetes eleme a tradicionális karzat. A karzatot statikailag nem indokolt módon erőteljes hat oszlop tartja, amelyek szerepeltetése tudatos építészeti motívumnak tűnik. A karzat lépcsőfeljárói a négyzet átlóját, az alaprajz tengelyét lezáró apszisszerű bővülettől indulnak, mintegy körbeölelve a teret, s az egyház mindenkit magához ölelő gesztusával mély ikonográfiai jelentéssel bír. A centrális tér pad elrendezése, mint a „boldogmondások hegyén”, szinte körbeöleli az úrasztalát.

Országos Széchényi Könyvtár

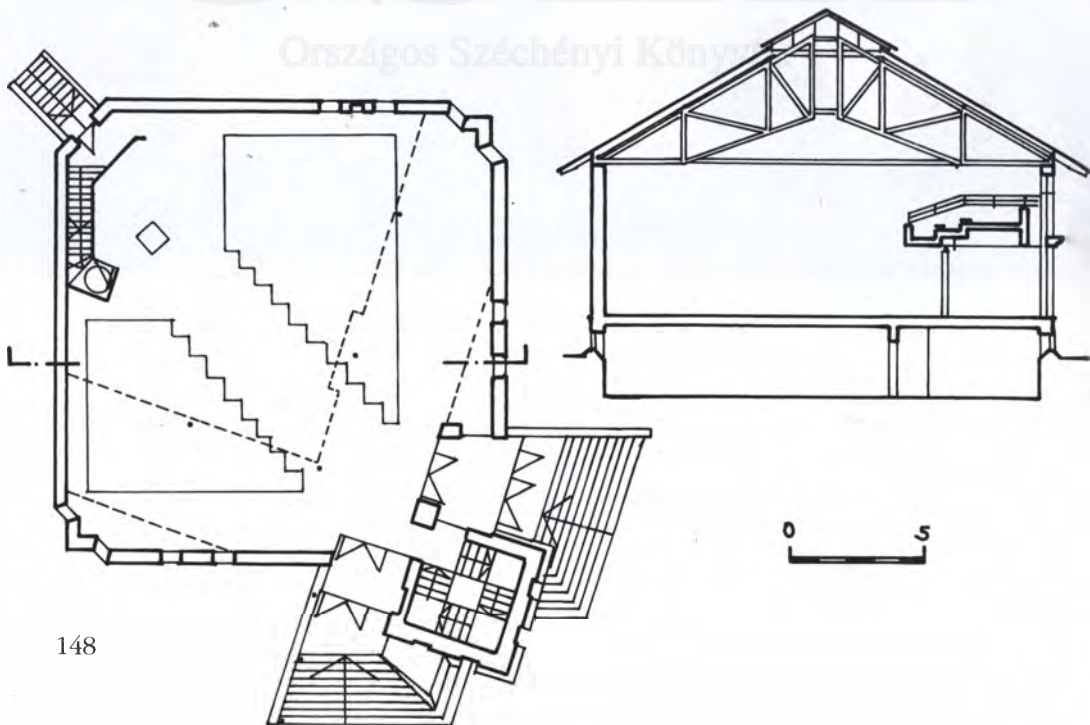

SIÓFOK

Tervezők: Pápay György, Ripszám János

Felszentelve: 1994. szeptember 4.

A templom építését tervpályázat előzte meg. A templom 16×16 négyzet alaprajzú szakrális tér. Az alsó szinten található a különböző közösségi terek, a lelkészi iroda, presbiteri tanácskozásterem, két egymásba nyitható előadóterem, szociális helyiségek, úgymond gyülekezeti ház szerepét tölti be. A tulajdonképpeni templomtér a földszinten található, amely másfél méterrel emelkedik az utcaszint fölé. A városképi szempontból is – hiszen a várost átszelő főútvonal mentén épült – jelentős torony mellett két oldalt található a bejáratok. A torony a maga megjelenésével történelmi formákat mutat; természetesen a korszerű anyaghasználat a jellemző, és a szinteket összekötő lépcsőház szerepét is betölti. Magasságával (24,50) nemcsak az egyik oldalon lévő családi házas beépítéstől, hanem a túloldalon található 4-5 szintes házak tömegétől is elválik. A torony koordinátái a szakrális térhez viszonyítva 18° -kal elfordulnak, és a hídszerű karzat erre az irányra épült rá, így okozva némi feszültséget a nyugodt, intim, centrális térben. Maga a templomtér belső elrendezése átlós, a bejáratokkal szemközt, a négyzetes alaprajz csúcsát lezáró keskeny fal előtt helyezték el az úrasztalát és a szószéket, amely mellett lépcső vezet az alsó szinten található lelkészi irodába. Alulról jól látszó, esztétikusan futó, fából készült rácsos tartókon nyugszik a teret lefedő tetőszerkezet, melyeket gyűrűk fognak össze a központ felett. A templomtér megvilágítására 4×4 méteres felülvilágító szolgál a tető csúcsára illesztve.

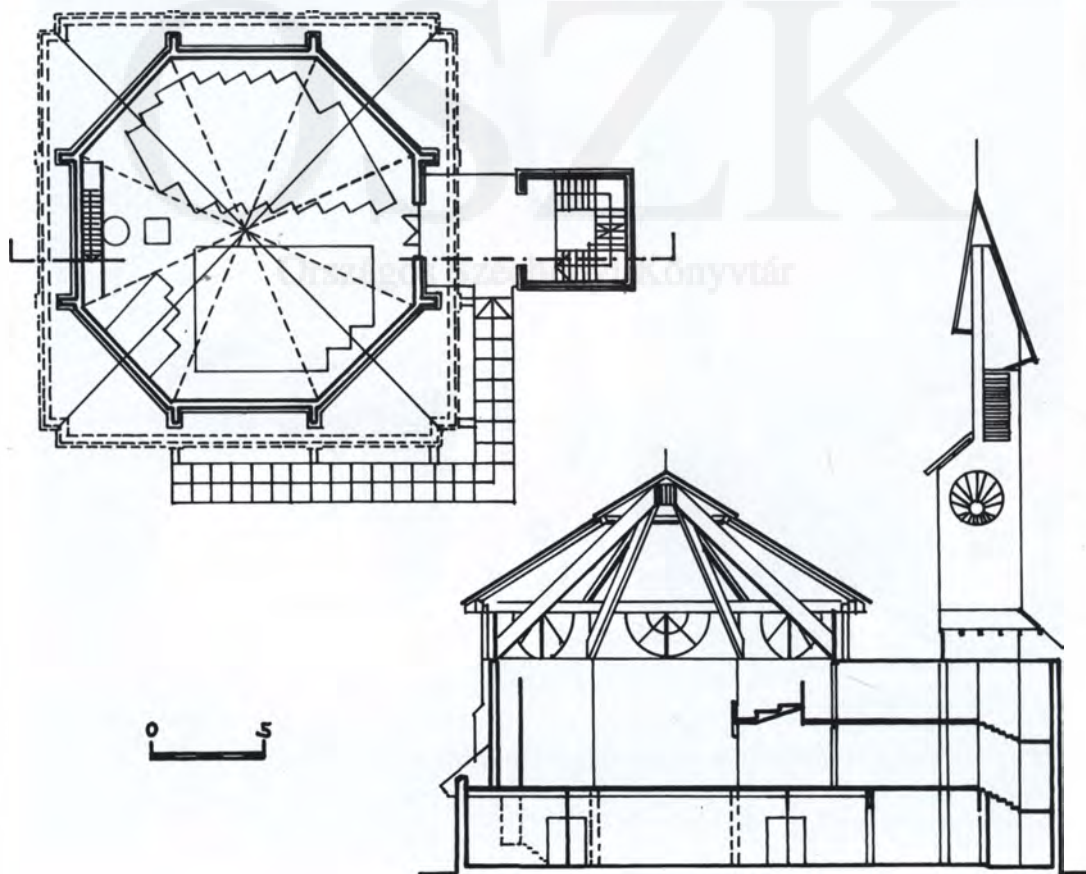

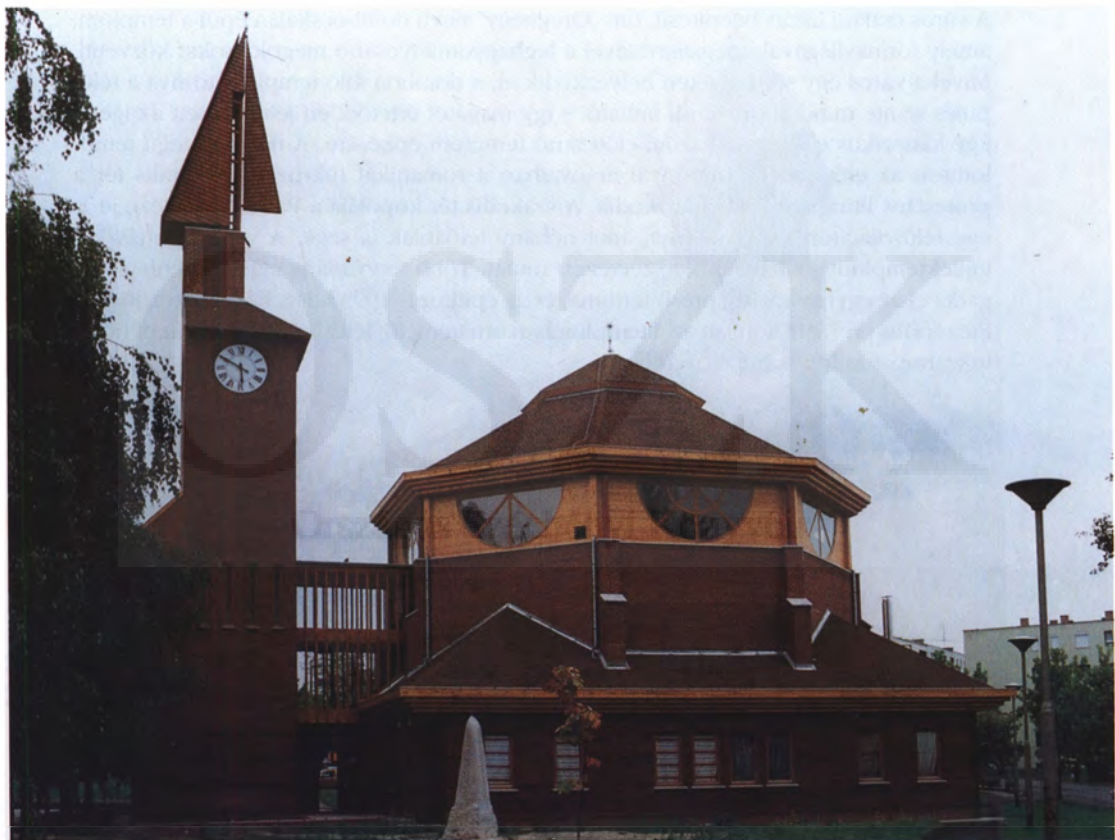
SZÁZHALOMBATTA

Tervező: Finta József

Építés alatt.

Az építésznek nehéz feladatot kellett megoldania, hiszen a túlzottan szellősnek, tágasnak és így befejezetlennek ható főtérrre kellett megkomponálnia az épületet. A tér objektumai, a Művelődési Ház, a Városháza mellett hangsúlyt kapott a Makovecz által tervezett új katolikus templom is. A Művelődési Központ és a kanyarodó belső főút által határolt szűkös telek némileg adta is azt a formát, hogy a templom a református hagyományokhoz is illeszthető, azaz emberléptékű legyen. Így kerültek a földszintre a kiegészítő funkciók, maga a szakrális tér pedig az emeleten helyezkedik el, amely lépcsővel és enyhe emelkedésű rámpával közelíthető meg. A centrális elrendezés a domináns, és ezáltal bizonyos konstans nyugalmat, erőt sugározhat.

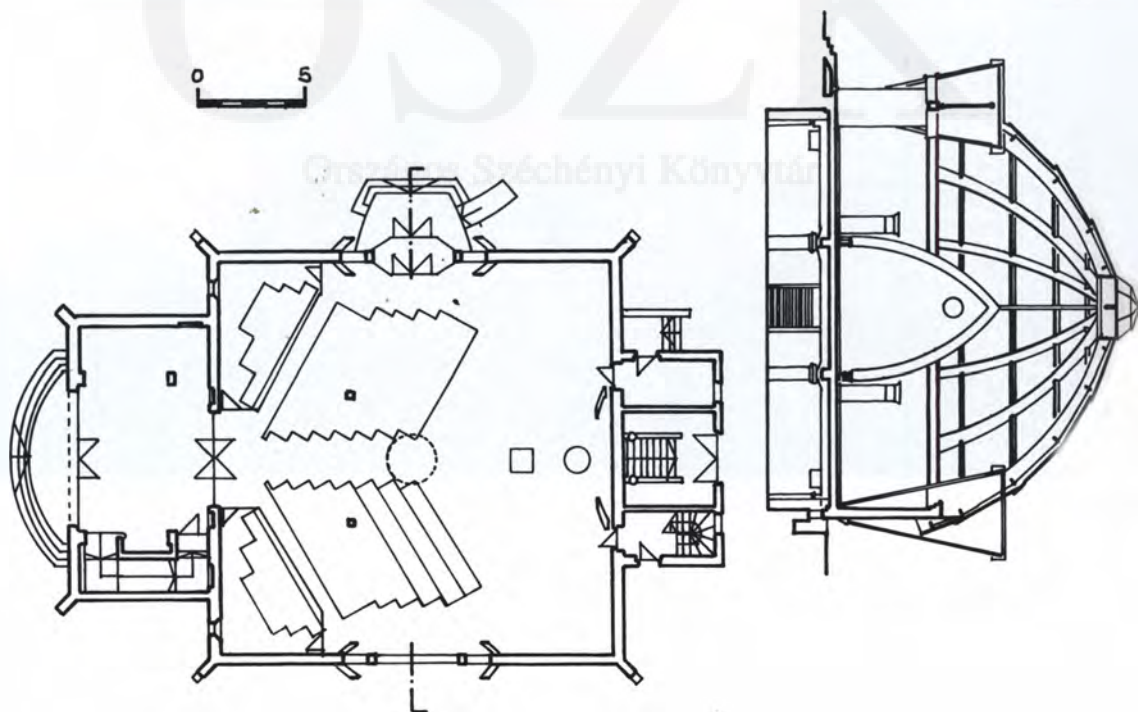

SZÉKESFEHÉRVÁR-BUDAI ÚT

Tervező: Szigeti Gyula

Építés alatt.

A város családi házas beépítésű, ún. „Öreghegy” nevű dombocskáján épül a templom, amely formavilágával, megjelenésével a leghagyományosabb megoldásokat közvetíti. Mivel a város egy sík területen helyezkedik el, a dombon álló templom tornya a település szinte minden pontjáról látható, s így magától értetődően jelentkezett az igény egy klasszikus előképeket szem előtt tartó templom építésére. A nagy tömegű templomtest az előtérrel és toronnyal arányaiban a romanikát tükrözi. A centrális tér a protestáns liturgiához alkalmazkodik. A szakrális tér kupolája a Pantheont idézi, itt is egy felülvilágítón kapja a fényt, amit néhány tetőablak is segít. A város Prohászka-emplétemploma is hasonló térszervezést mutat. Több tervvariáns után a jelenlegit fogadta el az egyházközség presbitériuma, és az építkezés 1993 húsvétja után kezdődött. Finanziális problémák miatt az altemplomban urnatemetőt létesítettek, ami a kerti homlokzaton át külön is megközelíthető.

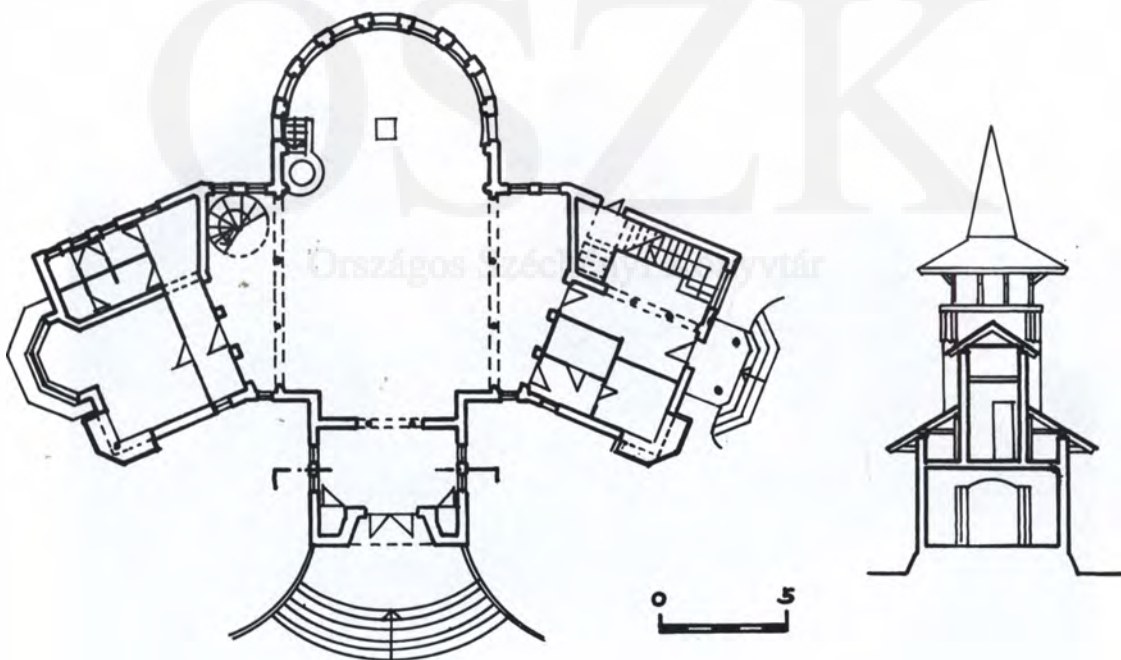

SZENTGOTTHÁRD

Tervező: Gáspár Péter

Építés alatt.

Szentgotthárd az Őrségből és a környékből odatelepült reformátusok új gyülekezete. Istentiszteleteiket korábban a Városi Kultúrházban tartották. Új igényként jelentkezett egy templomnak az építése, amit jócskán befolyásolt a gyülekezet klasszikus elképzelése egy templomról, így egy eklektikát mutató épületegyüttest valósítanak meg.

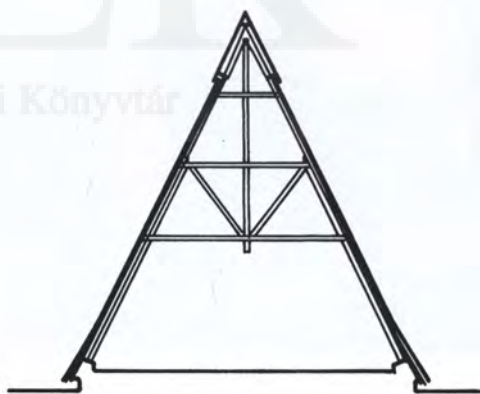
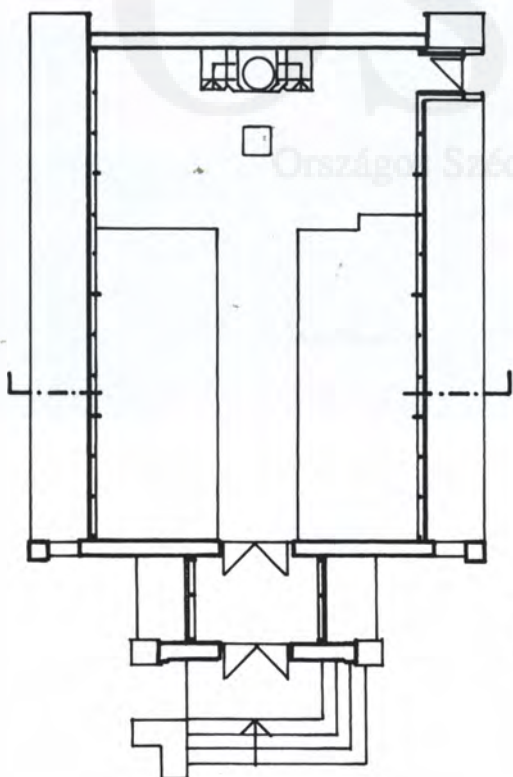

SZIGETCSÉP

Tervező: Nagy Béla István Elemér

Építés alatt.

Kanadai építésszek is foglalkoztak már egy alpesített-szerű (alpesi ház), földre állított padlástérszerű, háromszög keresztmetszetű templomtér megvalósításával. Mivel egy ilyen megoldás nagyon egyszerű és olcsón kivitelezhető, a megrendelő kérésére választotta az építész ezt a megoldást. Egy sima nyeregtető alkotja a szakrális teret, de attraktivitása abban rejlik, hogy a tetősíkoknak a meredeksége 60° feletti. Belépve a térbe, egy megkapó, kicsisége ellenére is igen impozáns tér fogadja a látogatót, amely az ácsszerkezetnek a részleteivel, vonófákkal és vonórudakkal együtt egy nagyon kellemes és barátságos templomteret eredményez. A 10×11 m-es alapterület 120 fő befogadására alkalmas. Méretei alapján centrálisnak tekinthető a tér, de a tetőgerinc vonala akarva-akaratlanul ad egy irányultságot. A tetőgerincre feltett polycarbonátos tető-felülvilágító biztosítja a fényt. A tervhez képest nem valósult meg a szellőzést biztosító tetősíklablakok beépítése.

SZIGETSZENTMIKLÓS

Tervező: Nagy Béla István Elemér

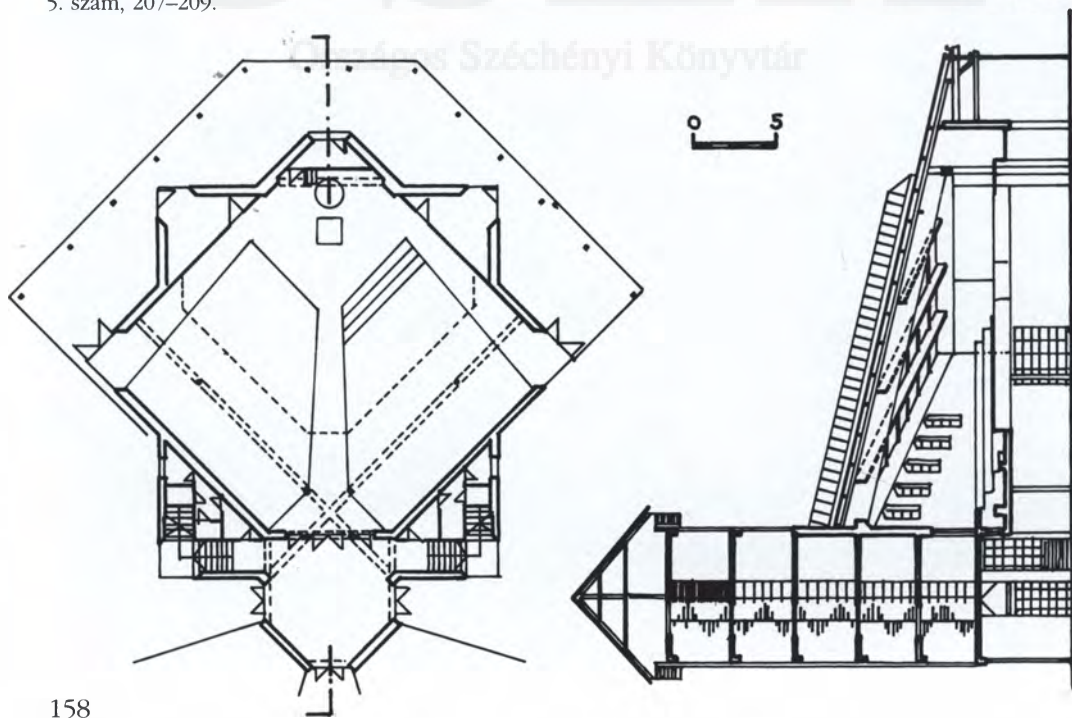
Statikus: Szabó Imre

Felszentelve: 1991.

A templom a II. világháborúban megsérült, majd a barokk kori épületet lebontották. Az építésznek már egy kb. 1 m magasan álló falakkal megkezdődött építkezés tervét kellett átdolgozni. Az alaprajz két 45°-kal elfordított négyzet, amely így a reformátusok egyik legfontosabb szimbólumát, a betlehemi csillagot is mintázza. Az egyik négyzet átlója lett a templom fő tengelye, egyik csúcsában van a bejárat a torony alatt és vele szemben a szószék. A másik négyzet által maradt háromszögű terek lettek a mellékterek, itt helyezték el a lépcsőt. Liturgiailag kedvezően a szószék köré helyezték el a padokat, így a gyülekezet és az igehirdető között közvetlen kapcsolat jött létre.

A költségek kordában tartása valamint az egyszerűség kedvéért az egész épületet egységes fedéssel látták el. Ezáltal eltűnik az alaprajzi csillagforma, de olyan terek jöttek létre, amelyek védnek az esőtől, az istentisztelet után mintegy a tornácra való beszélgetésre adnak lehetőséget. A tetőszerkezet gerincét megnyitva és világítóablakkal ellátva a bejáratától a szószék irányába viszi a szemlélő tekintetét. Gyakorlati funkciója mellett esztétikai szerepe is van. A főbejáratallal szemben a letompított négyszög falfelületére egy kazettás faburkolat került református és keresztyén szimbólumokkal.

Irodalom: Nagy Béla István Elemér: Református templom, Szigetszentmiklós. In: Magyar Építőipar, 1990. 5. szám, 207–209.

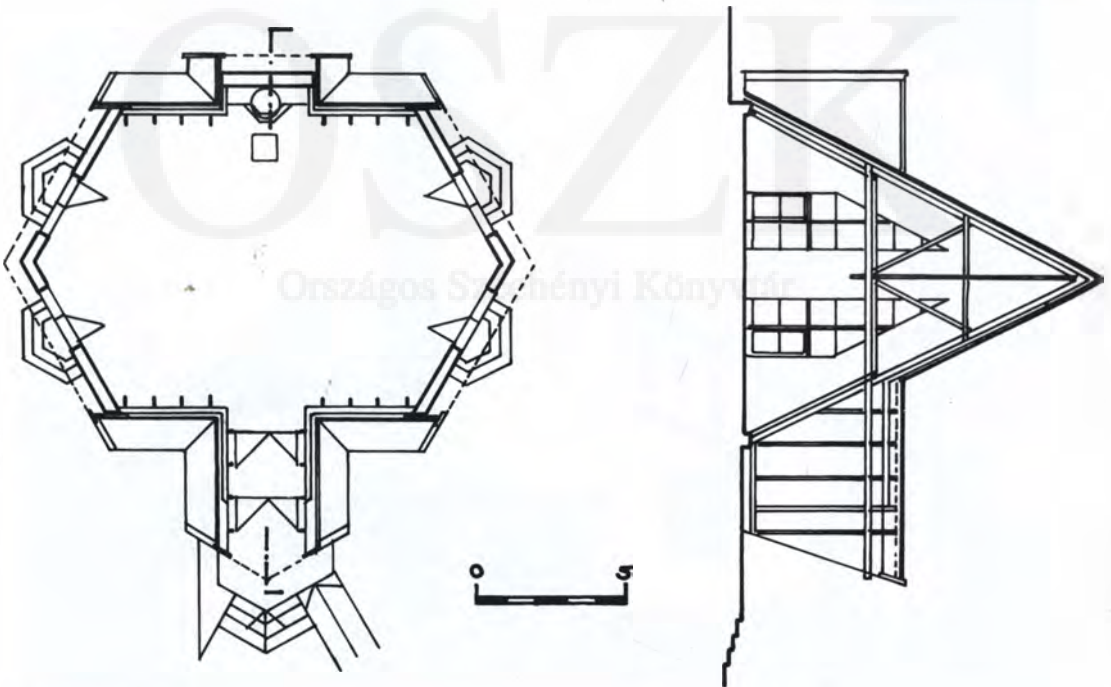
TAHI – „SION HEGYE” REFORMÁTUS KONFERENCIATELEP

Tervező: Nagy Béla István Elemér

Statikus: Szabó Imre

Építés alatt.

Az épület a konferenciaterem templomául és előadótermének készül. A 2:1 arányú meredekségű nyeregtetők két végét tört vonalvezetésű oromfal zárja. A viszonylag kis tér emelkedett atmoszféráját az oromfalak magas ablakai, a szemet a gerincig felvezető ácsszerkezet látványa, a természetes anyagok használata teszi attraktívvá, ünnepélyessé. A terem megközelítése a hosszoldal közepén elhelyezett szélfogón keresztül történik. A bejárattal szemközt van a szószék, előtte az úrasztala helye.

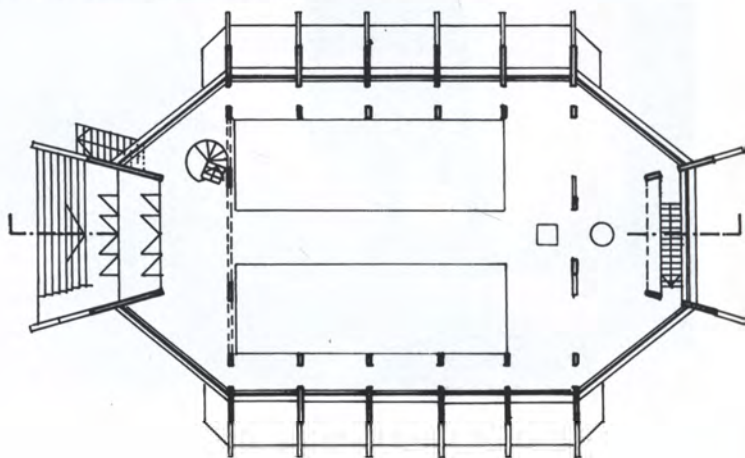
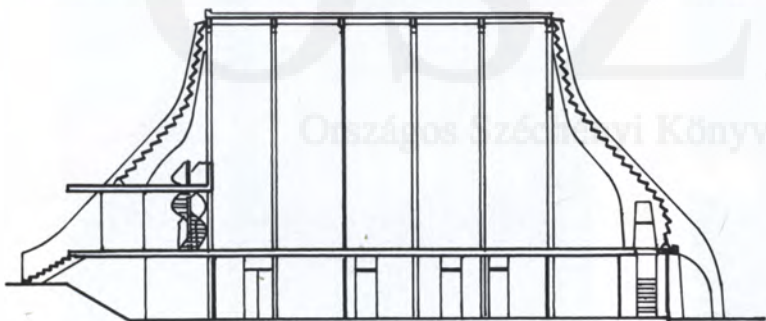
TATABÁNYA-ÓVÁROS

„Hálaadás Bányásztemplom”

Tervező: Szabó István

Felszentelve: 1995. szeptember 24.

Az épület kétszintes megoldású. A földszinten a hivatali helyiségek és a lelkészlakás foglal helyet. A tulajdonképpeni szakrális tér az első emeleten van, amely a Május 1. park felől – mint főbejáraton – külső feljárati lépcsőn közelíthető meg. A funkcionálisan élesen elkülönülő (külön külső lejárati lépcső vezet a földszintre), kétszintű elrendezést az épület külső megjelenésében városképileg egybefogja úgy, hogy a szakrális tér dominanciája megmaradjon. A templom hosszanti elrendezésű, és a bejárat fölött, mint a karzat és betonszerkezet eleme, az Alfa jelenik meg. Vele szemben a szentélyszerű bővületben a szószék, amit hasonló módon a bejárathoz az Omegává átalakított vasbeton szerkezet előz meg, előtte az úrasztala. Maga a templom keretvázas, monolit vasbeton szerkezettel készült. A nagy falfelület megtörése érdekében a bejárat feletti és a vele szemben lévő falfelületet, illetve a mennyezet szakaszait fával lambériázták. Maga a tér egy stilizált bányavágatot mutat, melynek betonbordái a bányáknak tartó fabordáit szimbolizálják. A bejárati nagyméretű ajtó 40×40 cm-es kazettáiba református és a helyi bányász hagyományból vett szimbólumokat faragtak.

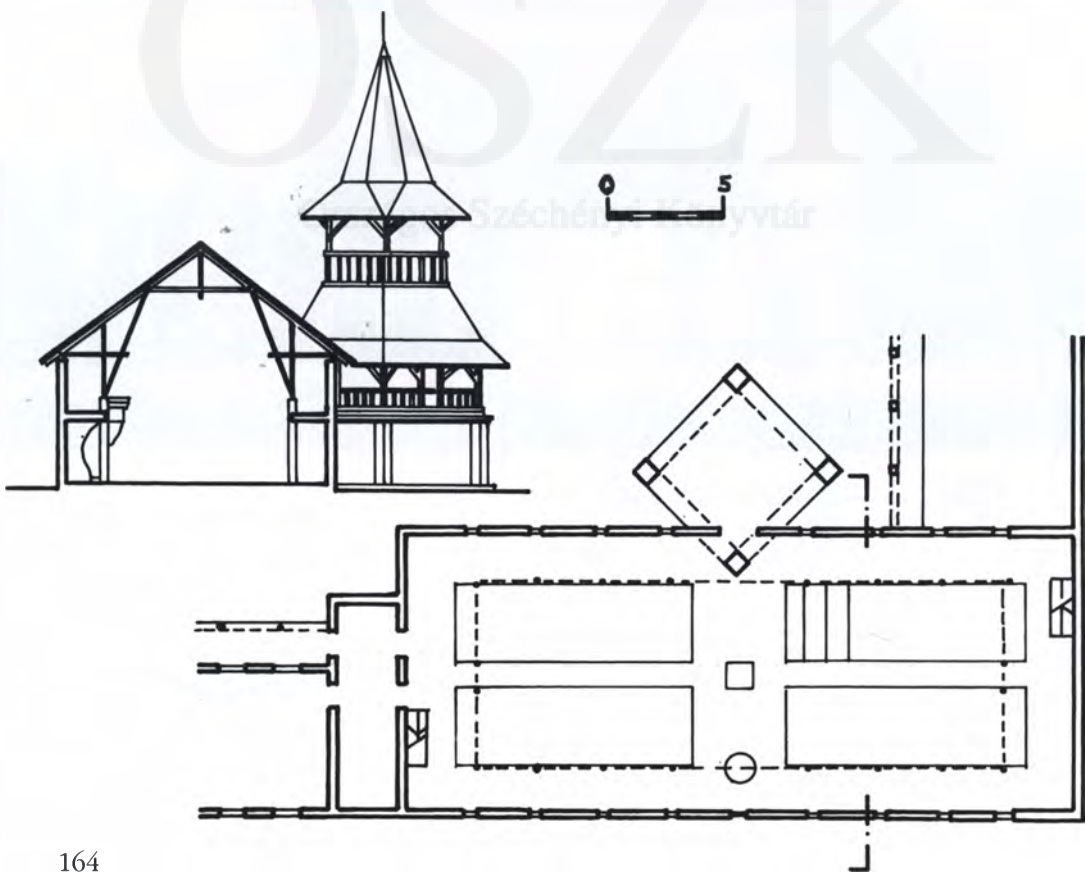

TISZAÚJVÁROS

Tervező: Hoór Kálmán

Felszentelve: 1994. november 13.

Az egykori szocialista Leninváros, ma Tiszaújváros, s mint történelmi belső mag nélküli település érthető igényeként jelentkezett egy új templom építése. Ez a vágy meghatározta a történelmi stílusokhoz történő ragaszkodást is. A templom, a parókia, a hozzá kapcsolódó épületekkel kerengőszerű belső udvart zárt volna be, mintegy a középkori hagyományt követve. Az eredeti tervhez képest csak a templom és a hozzá kapcsolódó hivatal épült meg. Az épületegyüttes fő hangsúlya, egyben bejárata a templom tornya, amely 45°-kal elfordítva kapcsolódik a templom hossz tengelyéhez és a tervezett négyzetes zárt udvar átlójában a terület bejáratával szembefordítva áll. Formavilágát a közeli Felső-Tisza-vidék haranglábai, harangtornyai motiválják. A szakrális tér 12×30 m alapterületével kb. 600 fő kényelmes befogadására alkalmas. Négy oldalról galéria csatlakozik a térhez, és az alátámasztó oszlopokból szétnyíló ácsszerkezet attraktív térlefedést eredményez.

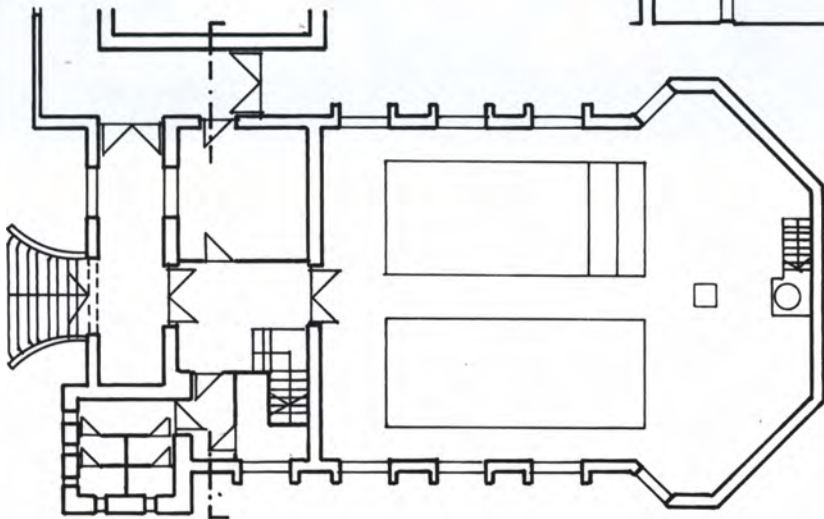
TÖRÖKBÁLINT

Tervező: Ónodi Szabó Lajos

Felszentelve: 1996. szeptember 15.

A templom egy hosszanti tér a földszinten 150 ülőhellyel, a karzaton pedig 50 hellyel, a szószék körül katolikus templomra emlékeztető szentélyszerű bővülettel. Egy tornácszerűen kialakított fedett közlekedőről nyílik a templom szélfogója. Ebből az előtérből közelíthető meg a templomtér, a többfunkciós előadóterem, illetve a torony aljában elhelyezett mosdóhelyiségek. Ugyanebből az előtérből indul a karzatra vezető lépcső, és visz tovább a toronysisak alatti erkélyre. A templom a maga megjelenésével a hagyományos templomképet követi, historizáló jellege abban is megnyilvánul, hogy a dongaboltozat-szerű és hőszigetelt álmennyezetet a fedélszéken alulról függesztették fel. Késő reneszánsz falusi templomaink és harangtornyaik hatása állapítható meg a templom toronymegoldásánál.

Igényesen indult belsőépítészeti megoldásai befejezetlen benyomást keltenek.

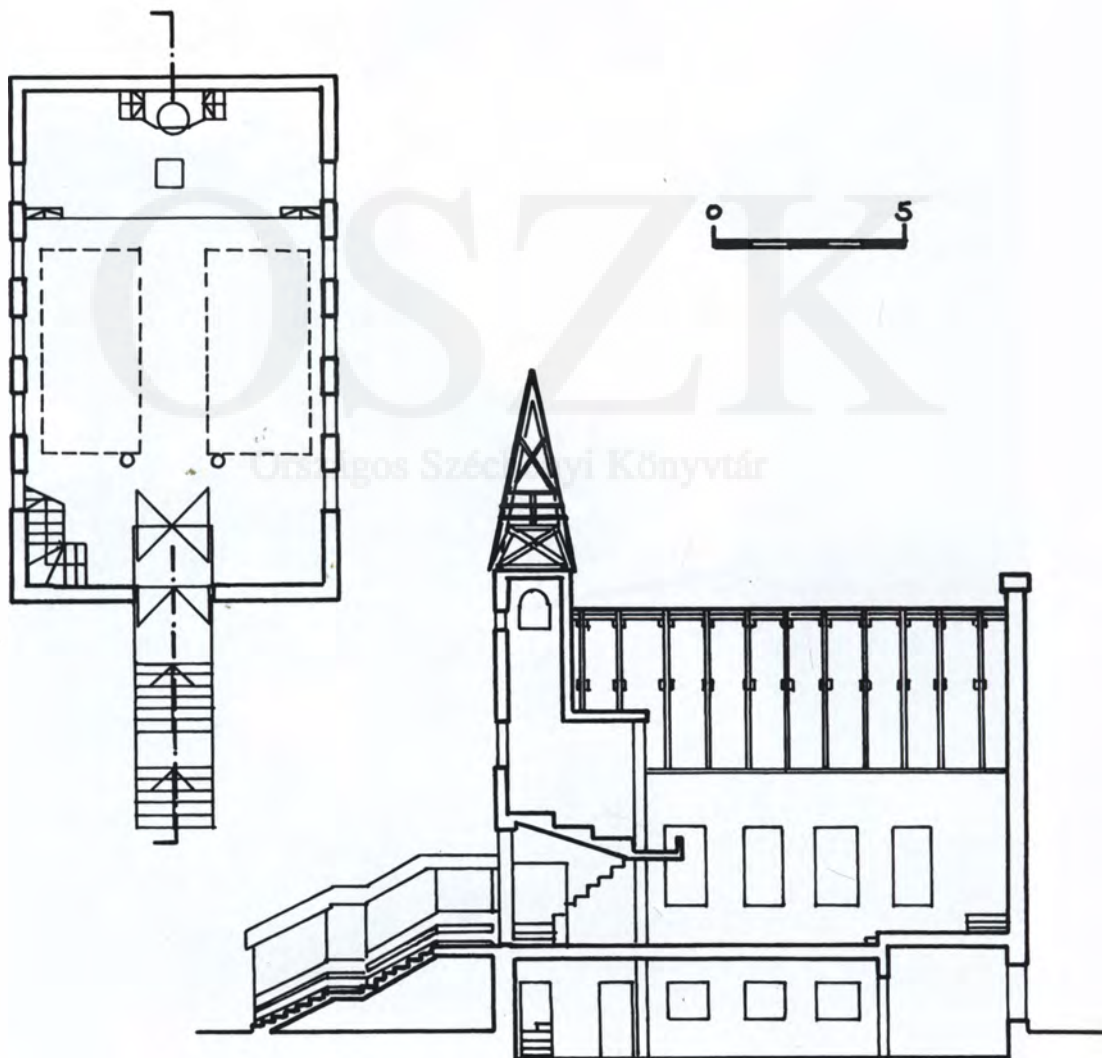

TÖRTEL

Tervező: Istráb József

Építés alatt.

Falusi, többfunkciós épülettípust követ. Az alagsorban közösségi terem, kiszolgálóhelyiségek kerültek kialakításra. Az előtér szélfogó, és egyben helyet ad az alagsorba vezető lépcsőnek. A templomtér inkább imaház méretű (71 m²). Anyagában, méretében, szerkezetében a református templomok falusi változatát követi.

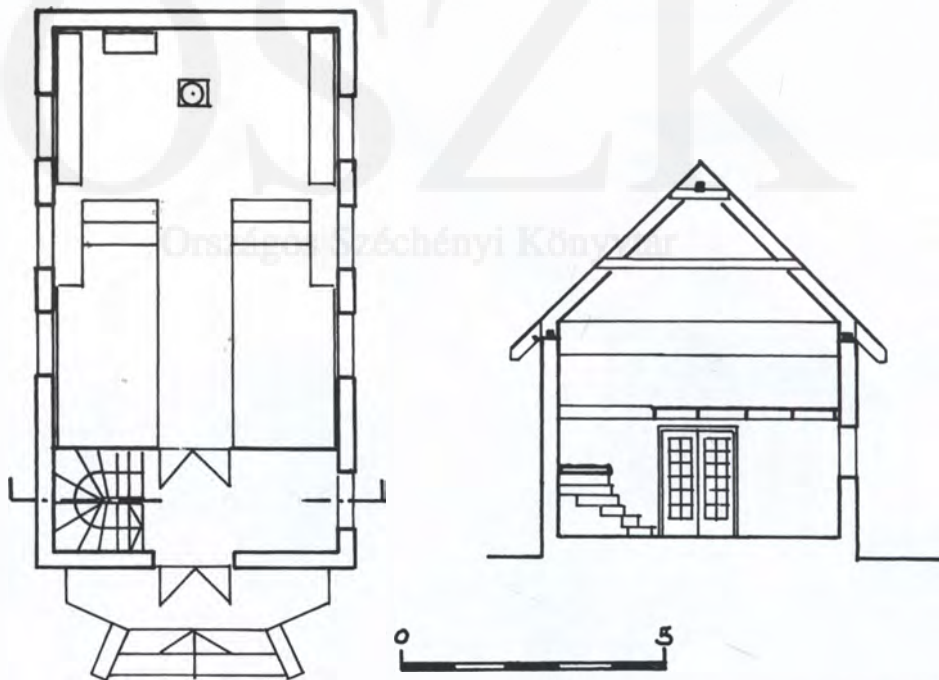

ÚJLENGYEL

Építész: Nagy Béla István Elemér

Építés alatt.

Az imaház méretű épület szerény megjelenésével, piros cserepes lefedésével alkalmazkodik a település családi házas környezetéhez. Mérete is erre a léptékre reagál. A jól átgondolt funkcionális épület posztmodern hangvétellő historizálása ad szakrális többletet az architektúrának. Az eredeti tervtől eltérő önkényeskedés eredménye a bejárat feletti előtető befejezetlen jellege. Egy rosszul értelmezett takarékoskodás állhat az improvizáció mögött, hiszen eredetileg, a terv szerint az előtető az épület sarkáig futott volna ki.

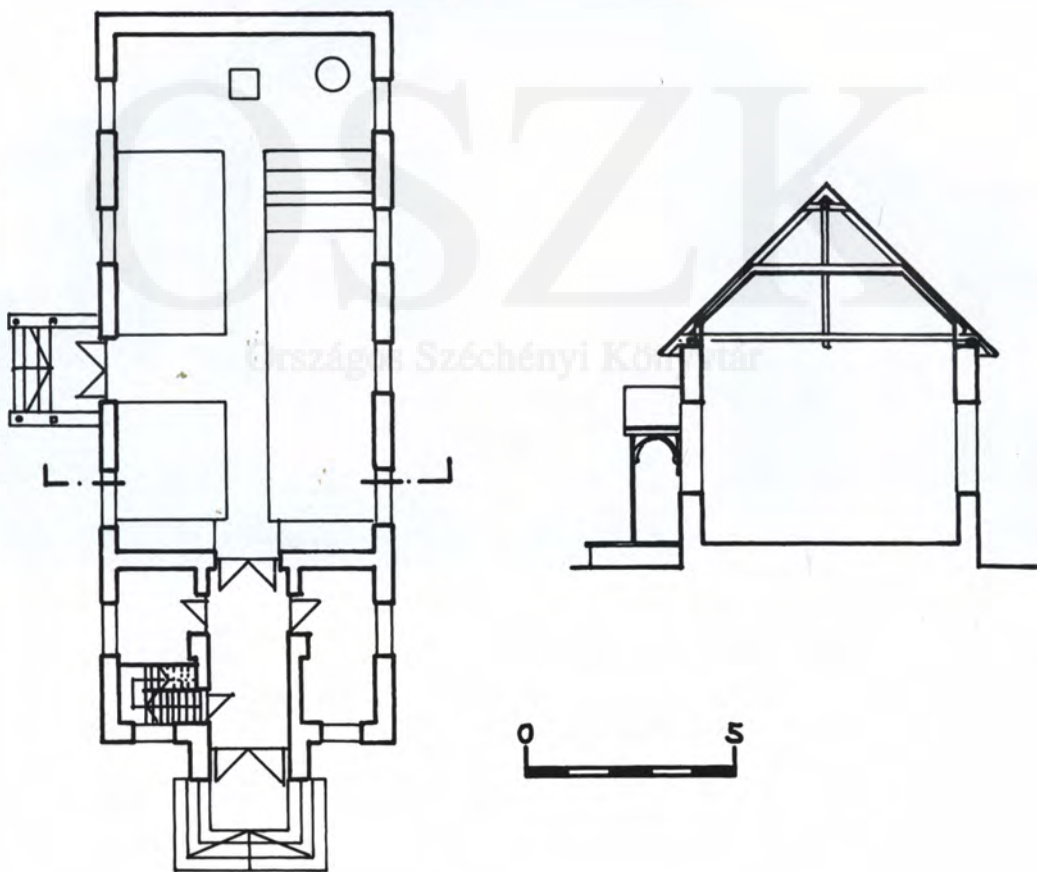

ÚJSZALONTA

Tervező: Leel-Őssy Sándor

Építés alatt.

A földszintes épület, mivel egy templom nélküli településen létesült, klasszikus templom formavilágot hoz. Homlokzatra illesztett támpillérének semmi funkciója nincs, de középkori kontinuitást sugall. Szoknyás toronylezárása erdélyi reminiszcenciákat képvisel. Egyszerű anyagkezelése, nyílászárói a helyi mesterek munkáiról tanúskodik.

ÚJSZÁSZ

Tervező: Kerekes Ernő

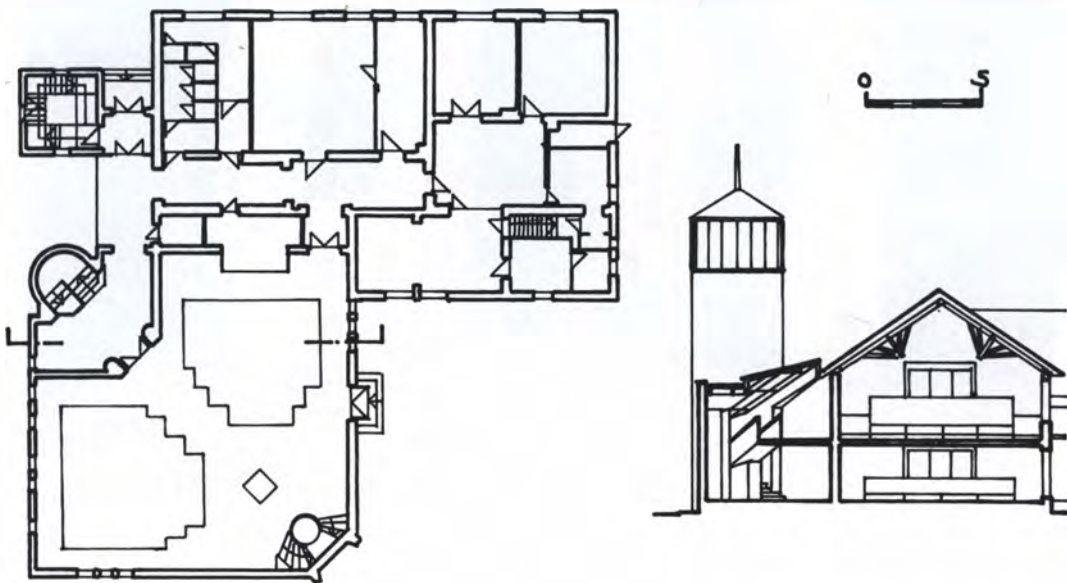
Építés alatt.

1926-ban alapították a leányegyházközséget, eredetileg Szolnokhoz tartozott, és 1946-ban lett önálló egyházközség. A jelenleg használt épület (lelkészlakás, iroda, gyülekezeti terem, imaház) 1927-ben épült. Az új épületegyüttes kapcsolódik a régihez, és annak szerkezetét részben fel is használja. Az épület az ún. saroktemplomok típusát követi. A régit és az újat egy előfolyosó és egy harangtorony fogja össze. Három munka folyik tulajdonképpen: az új templom építése, a lelkészlakás átépítése és kibővítése, valamint a meglévő hivatali helyiségek teljes átalakítása.

A templom tengelyében a bejárattal szembeni falhoz tapad a szószék, előtte az úrasztala. A templom tetőszerkezete ún. posztjong tartós, alulfeszített fagerendás. A feszítés pedig minőségi, teherhordó horganyzott acél. A Hargita hegységből származó faszerkezet eredeti színét meghagyták, a belső falfelületet fehér színűre tervezik. A szakrális térhez egy 3×3 méter nagyságú, üveggel szigetelt külön helyiség csatlakozik a gyermekes szülők számára, akik így nyugodtan részt vehetnek az istentiszteleten.

A délnyugati oromzati főfalon a karzat felett keresztet formál az ablak, és vizuálisan is különleges látványt nyújt, amikor a lemenő nap árnyképe a kereszt formáját végigviszi az északkeleti falfelületen. A karzat padlószintje a padok elrendezésének megfelelően lépcsőzetesen emelkedik, ezzel is biztosítva a horasztikai szempontokat.

Az egyházközség művészi igényességét példázza, hogy a toronyárboc tetejére üvegből egy sokszög prizmájú betlehemi csillagot terveznek, amely mind napfényben, mind mesterséges megvilágításban szép látvánnyal kecsegtet.

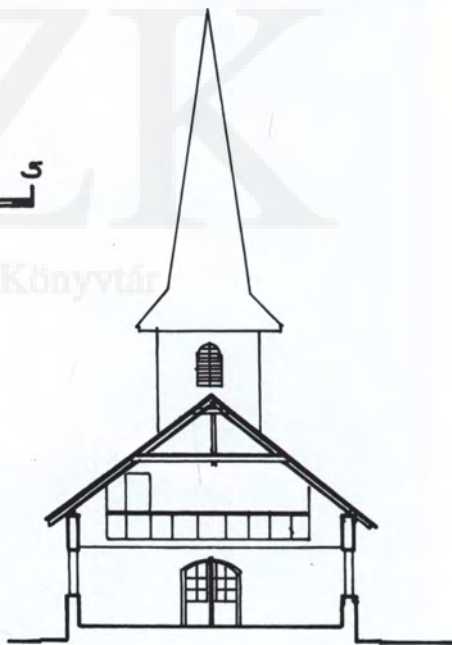
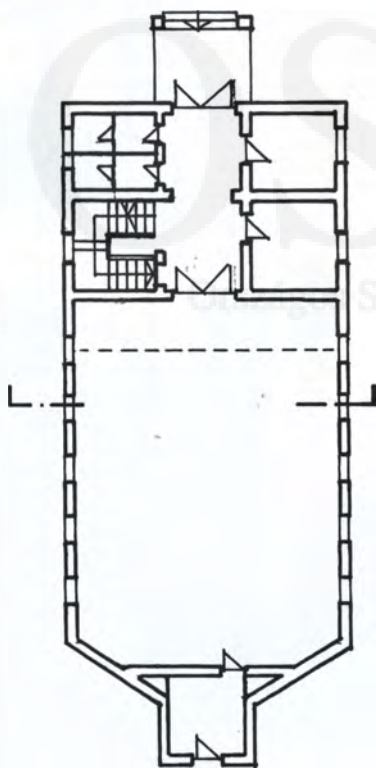

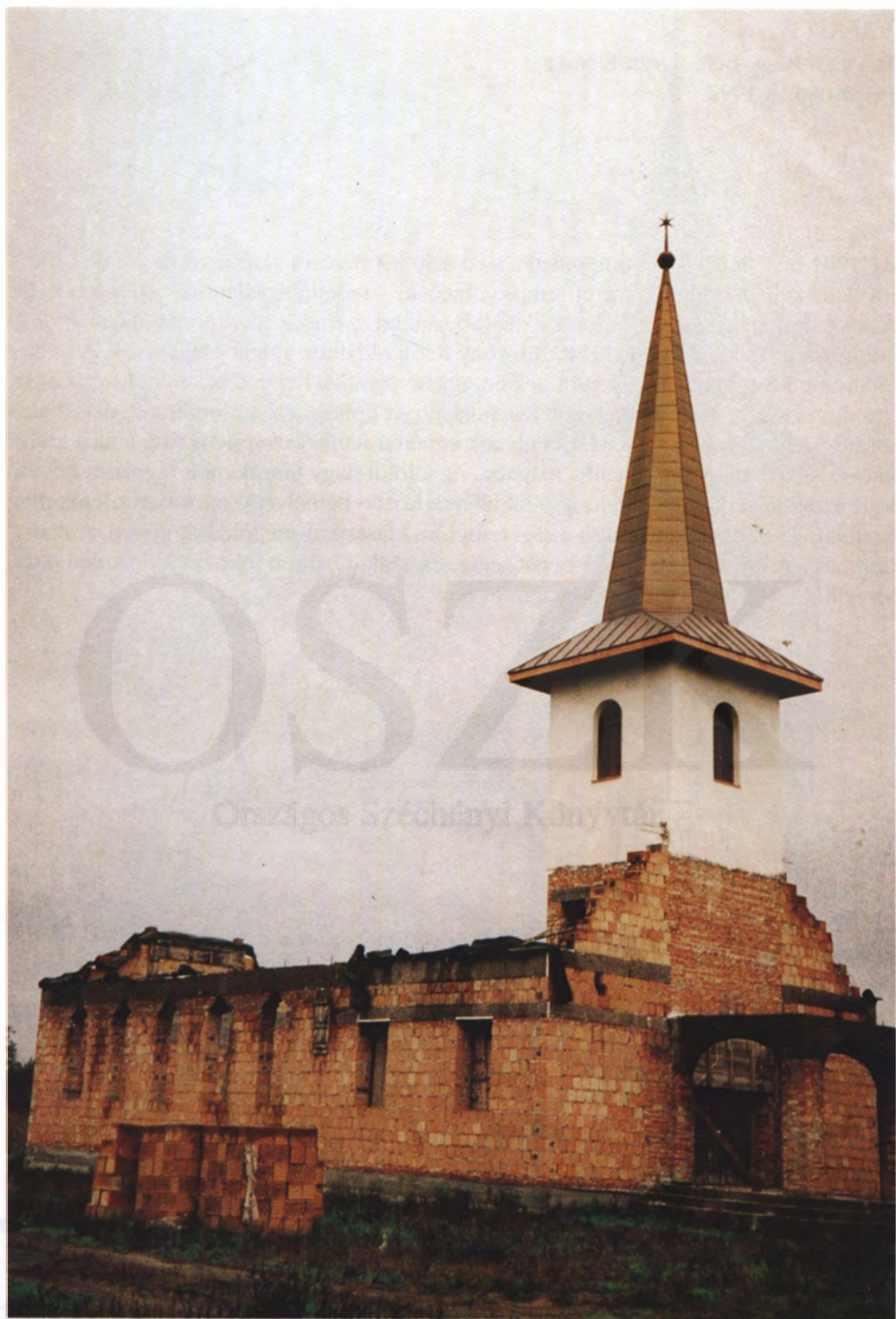
ÚJSZILVÁS

Tervező: Varga Sándor

Építés alatt.

Az egykori templom nélküli település gyülekezete egy hosszanti, de tolófallal megosztható teret terveztetett. Az inkább imaház méretű épületben a szellős, falusias beépítettséget ellenpontozva a vertikálitás a döntő, ennek biztosítására a templommal egybeépített toronymegoldás tűnt célszerűbbnek. A főbejárat előteréhez kapcsolódik a toronyba felvezető lépcső, valamint a kiszolgálóhelyiségek. A tér lefedésére nyitott fa fedélszerkezetet terveznek.

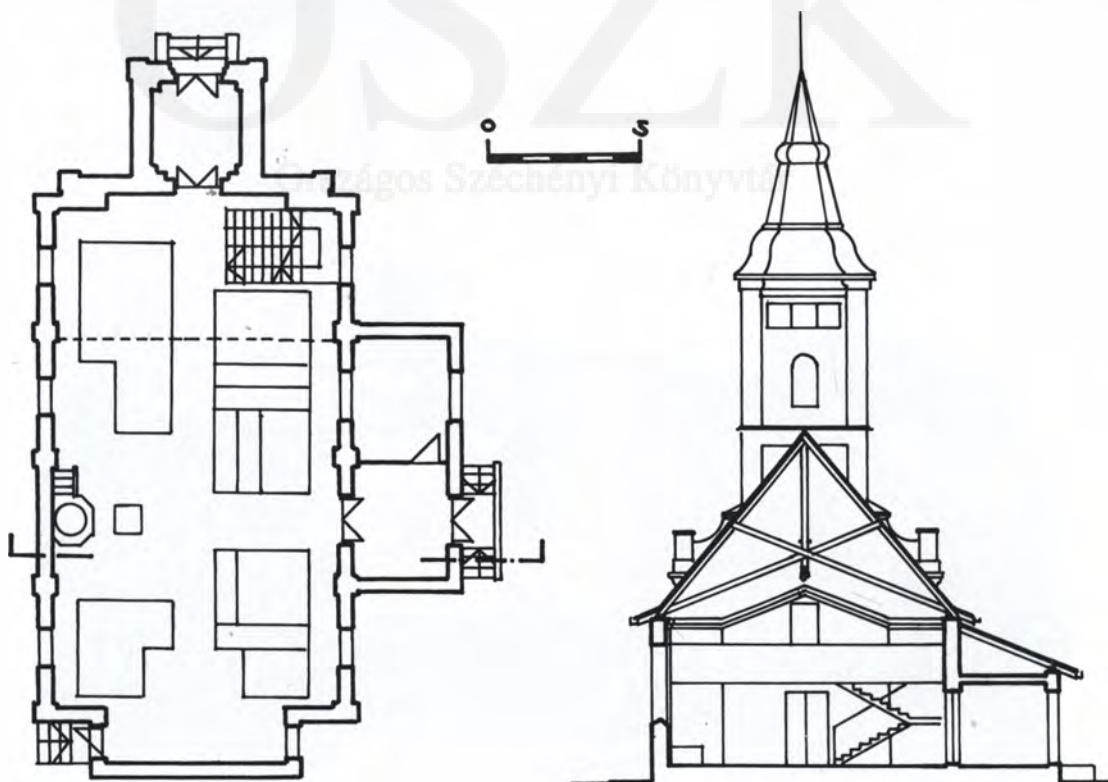

VASAD

Tervező: Nagy Béla István Elemér

Felszentelve: 1992.

Az 1904-ben épült templomépületet a torony kivételével alapozási és statikai okok miatt le kellett bontani. Az új templomhajó az eredetinel valamivel szélesebb lett. A sokszögű apszis helyett a torony alatti bejáratnál szemben az orgonát magában foglaló téglány alakú kis tér készült. A torony felőli oldalhoz karzat csatlakozik. A délkeleti homlokzaton, a volt cinterem helyén egy hosszoldali bejárat, valamint hozzácsatlakozván egy keresztelői váró került kialakításra. Az építész a templomtest tagolásában a torony elemeit veszi figyelembe, melynek egyúttal statikai szerepe is van; a falat merevítő vasbeton pilléreket fogadja magába. Az alföldi nagy templomok tagolását követi, azaz az oldalfalakon erősen kiugró falpillérek között bemélyedő mezőben jelenik meg az ablak. Pad- és térszervezése a régi templom klasszikus megoldását követi. A szabadon hagyott átlós ácsszerkezet bensőséges, esztétikai hatását fokozza a délkeleti oldalon elhelyezett tetőablakokon beáramló fény.

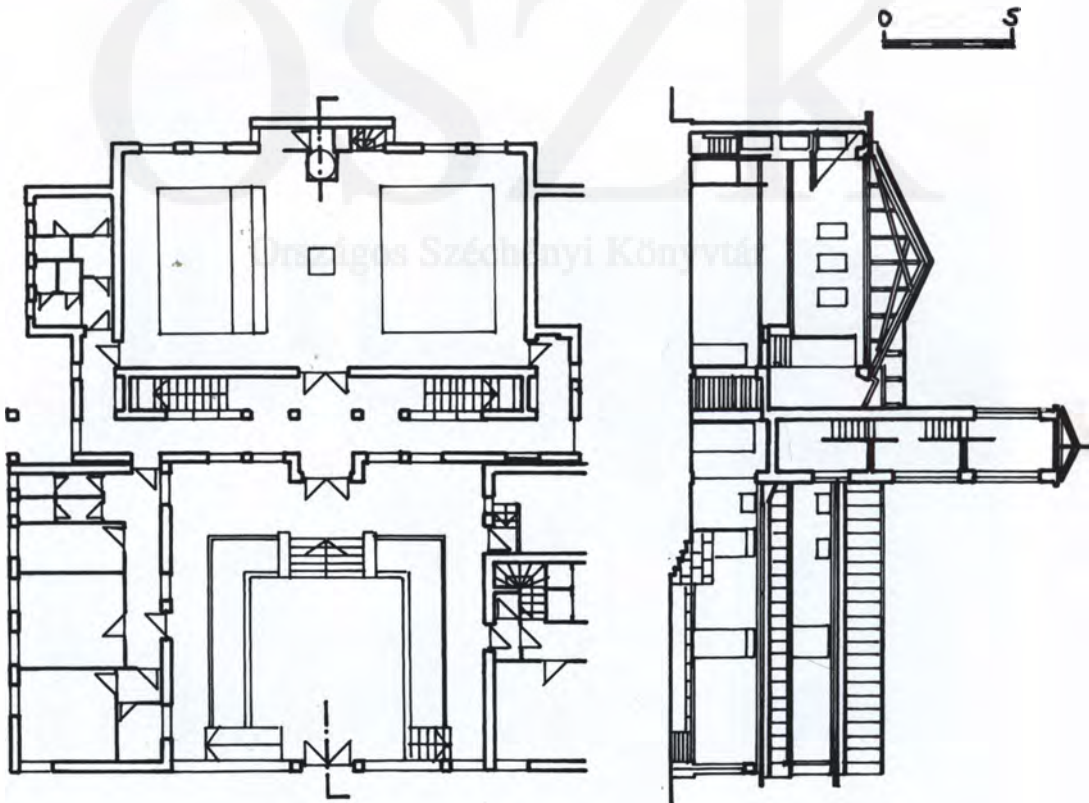
VESZPRÉM-JUTASI ÚTI LAKÓTELEP

Tervező: Berának Jana, Kovács Zsolt

Statikus: Szabó Imre

Építés alatt.

A Veszprémi Református Egyházi Központ U alaprajzú épületegyüttese mint többfunkciós létesítmény egy nagyobb park irányába, nyugat felé nyíló „belsőudvar” köré szerveződik. Az együttes keleti lezárását maga a templom adja, amelynek tengelyében áll a torony. A torony kijelöli és hangsúlyossá teszi a szakrális tér bejáratát, hiszen a fő gyalogos megközelítés a park felől itt történik. A templom elrendezése a klasszikus református megoldásokat követi. Két húzott karú lépcső vezet az előtér két oldaláról a karzatra. A templomtér esztétikus megjelenését a tervezett plasztikus fehér falfelületek és a látszó nyitott fa fedélszék garantálják. Az egyszerű geometrikus tömegek tagolása, a különböző magasságok plasztikus hatása jelentkezik az épületegyüttesnél. A mészró lábazat, a törtfehér, vakolt falfelületek, a téglavörös cseréplefedés és a fa nyílászárók játéka oldja az épület tömegét.

ÖKUMENIKUS TEMPLOMOK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BEREMEND-MEGBÉKÉLÉS KÁPOLNA (EV., REF., R.K.)

Tervező: Csete György

Statikus: Dulánszky Jenő

Felszentelve: 1998. május 31.

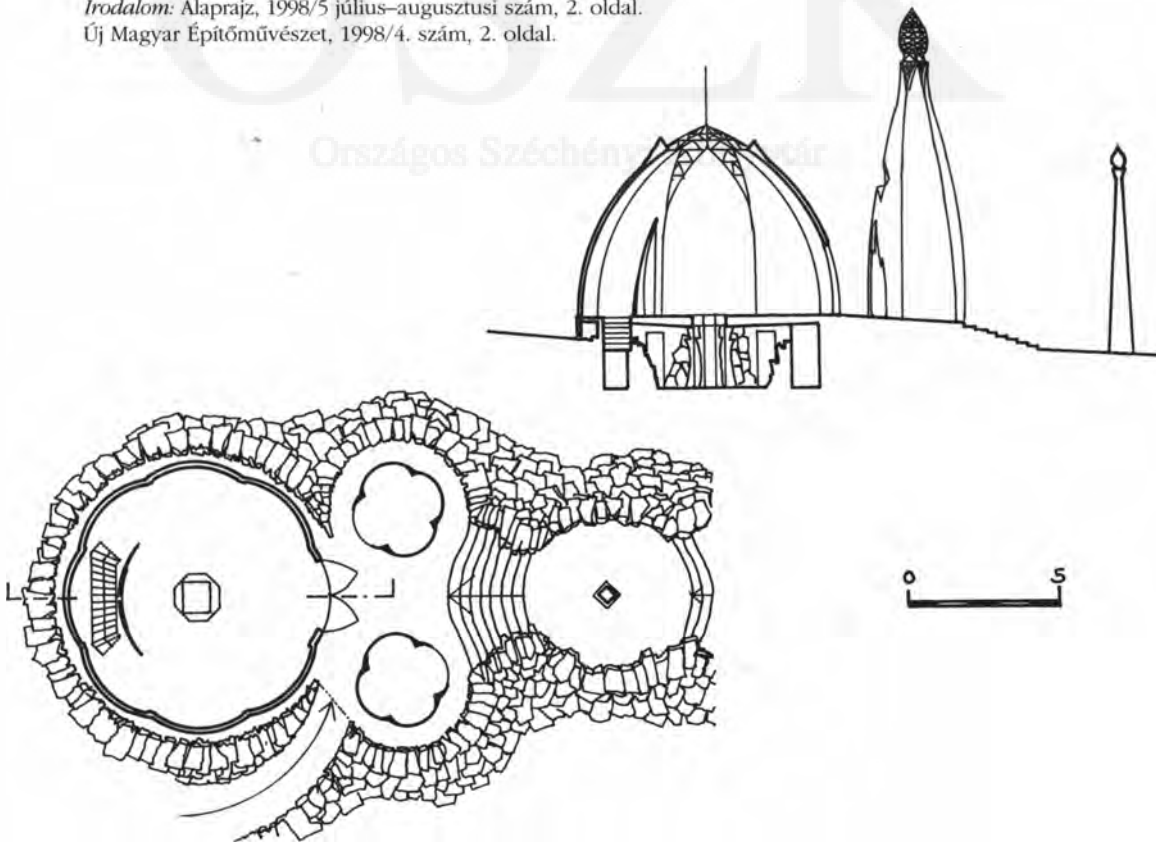
Beremend, a cementgyártásáról híres dél-baranyai település a második világháború előtt több nemzetiségű helység volt. A kápolna építését több elem motiválta: a német kitelepítés ötvenedik évfordulója, a délszláv háború vége Horvátországban.

A különálló két torony és a templomtest mint egy bimbó, egy új életet fakasztó rügy tekint az ég felé. Az egyik torony déli irányba Horvátország felé két „sebbel” néz, mintha ágyúlövést kapott volna. Kórogy, Szentlászló innen csupán néhány kilométer. A harmadik „seb” északi irányba Németország felé tekint, emlékeztetvén a kitelepítésre. A harangba a három ország himnuszának első sorát öntötték. A templomtérben a bejárattal szemben Csete Ildikó az ökumené szivárvány színeit a három nemzet színéivé transzformálta. Zászlói a három nép (horvát, német, magyar) keresztjeit hozzák. A szakrális tér üvegkupolája a templomtest cikkelyeibe lenyúlván a tér közepén elhelyezett úrasztala tükörborításában vetődik vissza.

Az épület 1998-ban a Magyar Építészek Szövetsége és a Magyar Cementipari Szövetség „Betonépítészeti Díj”-át kapta.

Irodalom: Alaprajz, 1998/5 július–augusztusi szám, 2. oldal.

Új Magyar Építőművészet, 1998/4. szám, 2. oldal.

BOCSKAIKERT (GÖR.K., REF., R.K.)

„A XX. század mártírjainak ökumenikus temploma”

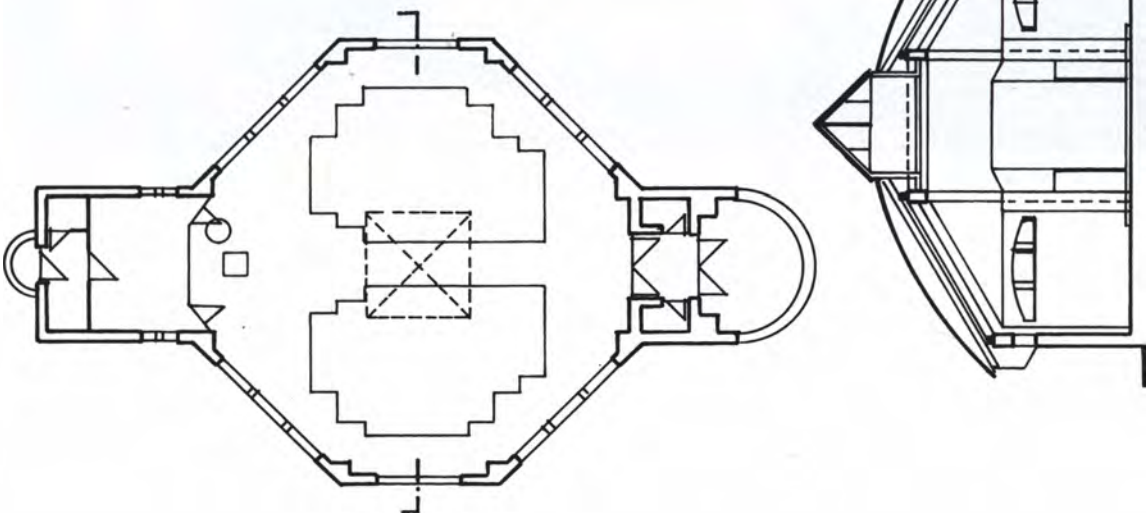
Tervező: id. Kálmán Ernő

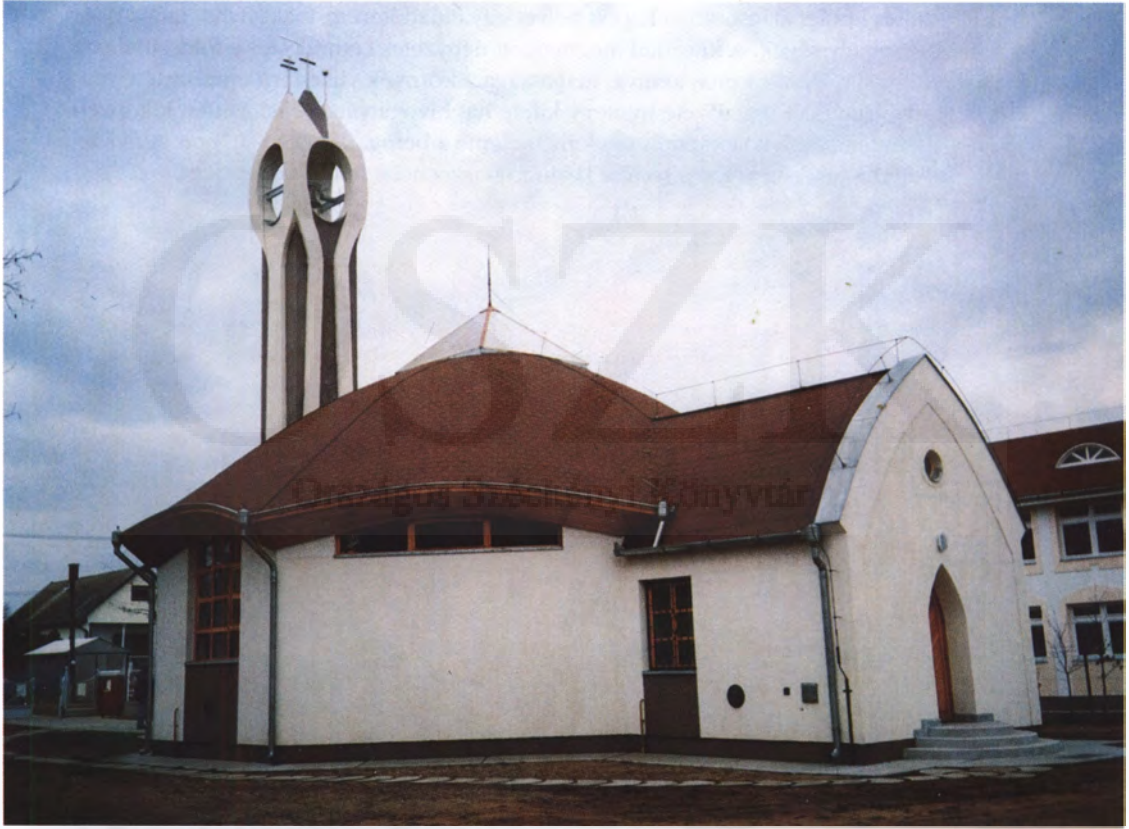
Felszentelve: 1997. szeptember 19.

1993-ban vált önállóvá a Debrecentől és Hajdúhadháztól néhány kilométerre található település, mely korábban Debrecen kertvárosa volt, majd Hajdúhadházhhoz tartozott. Régi vágyuk az ott élőknek a falu képéhez elmaradhatatlanul hozzátartozó templom. A centrális térben mindhárom vallás liturgikus hagyományai megtalálhatók. A bejárat tal szemben a főhelyen (szentély) található az úrasztala (oltár), melyen az adott szertartás liturgikus tárgyai állnak. Mellette, jobbra található a szószékszerű pulpitus. A nyolcszögű tér főaxisára merőlegesen található két oldalon egy-egy nagyméretű ablak, a fennmaradó négy oldalszakaszon az eresz alatti kisméretű felülvilágító segíti a fény bejutását a térbe. A nagy belmagasságú, gúla formájú tetőszerkezetet egy nagyméretű bevilágító ablak zárja. A vasbeton merevítéssel, téglaszerkezetből épített 17 méter magas toronyból három kis fiatorony indul a három egyház jellegzetes szimbólumaival (kettőskereszt, csillag, kereszt). Az épület arányaival alkalmazkodik a családi házas beépítettséghez. Megjelenése, toronymagassága kellően hangsúlyozza köz és szakrális jellegét. A baloldalt található iskola kubusos tömbje hat némileg zavaróan, de az odatelepített zöld növényzet a későbbiekben oldhatja ezt a merevséget.

Irodalom: Tarcali Zsuzsanna: A bocskaikeleti ökumenikus templom, Bp., 1997.

Országos Széchényi Könyvtár

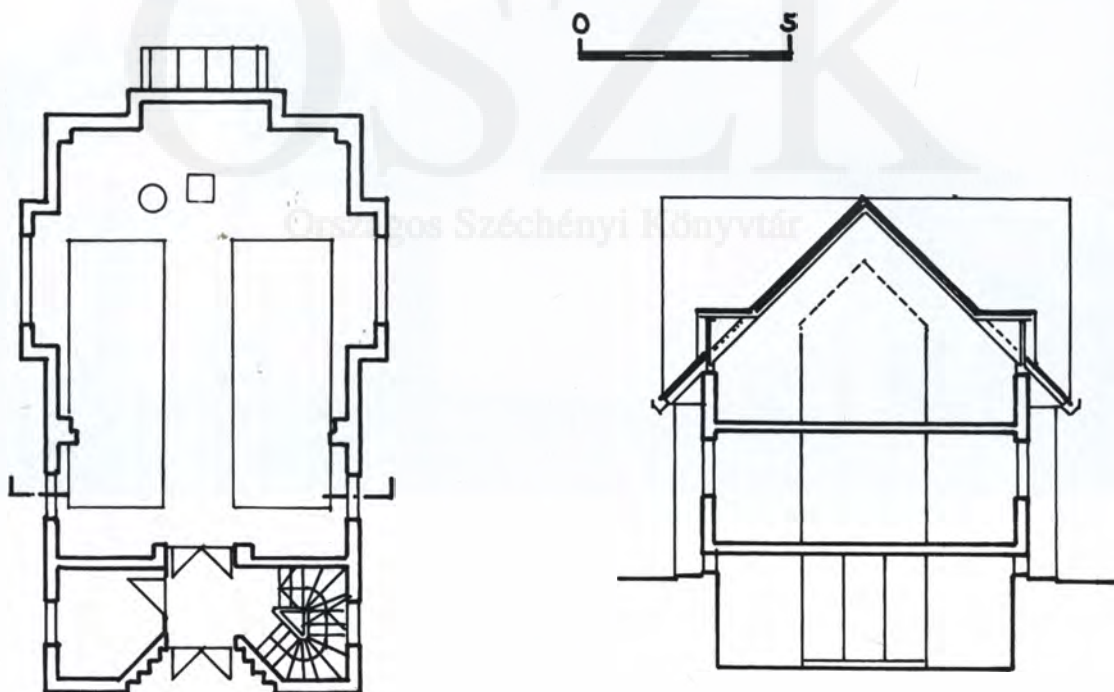
BUDAPEST-FARKASRÉT (EV., REF.)

(Németvölgyi út 138.)

Tervező: Benczur László

Felszentelve: 1994. december 3.

A kétszintes épület alagsorában kapott helyet egy előadóterem, teakonyha, mosdók és a kiszolgálóhelyiségek. A karzattal megnyújtott négyzetes centrális tér a földszinten az utca felé nyílik. Homlokzata, aránya, magassága a környék villaszerű építészetére reagál. Homlokzatának lépcsőzete mintegy kifelé hat hívogatván, béleletszerűen kiképzett ajtó és fölötte tovább ablakként funkcionáló eleme a befogadás szép jelképe. A nyílászárók lekerekítésében is ezt a román kori reminiscenciát hozza az épület.

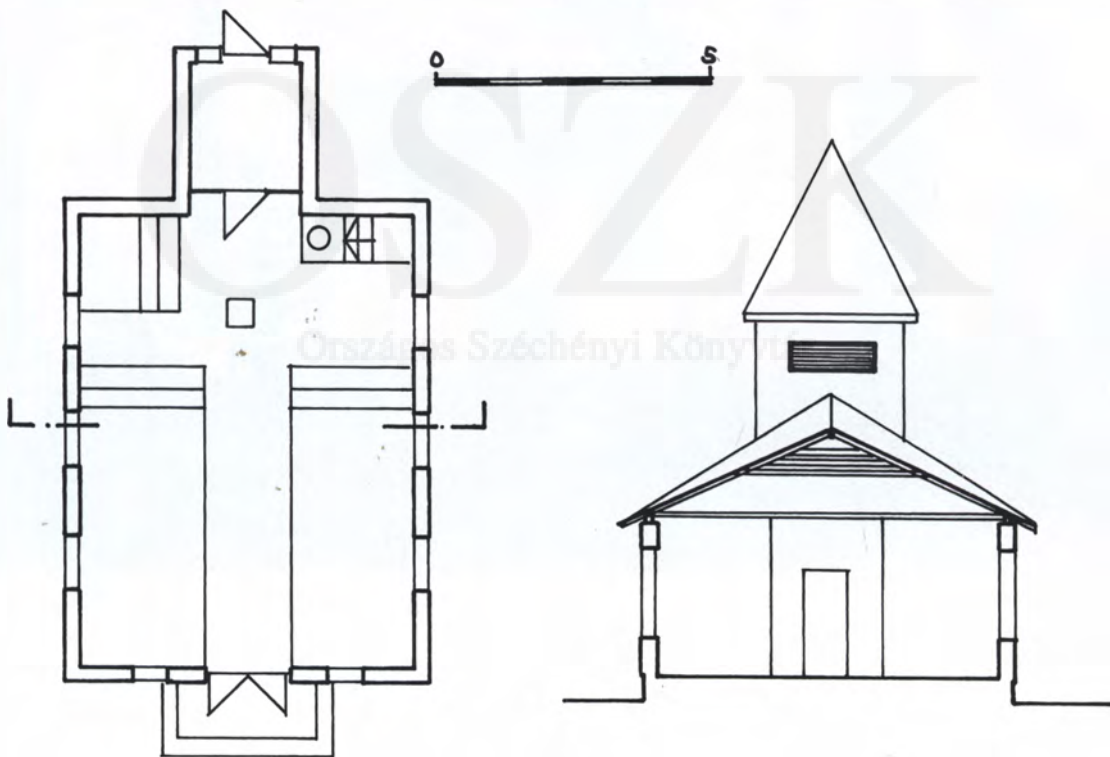

DÁNY-SZENTKIRÁLY (REF., R.K.)

Tervező: Bíró Tamás

Felszentelve: 1998. november 15.

A fővárosi agglomerációhoz tartozó, főleg erdélyiek számára létesített, újonnan kialakítandó település peremén áll az imaház (50 m²) méretű kis templom. A háromszög lezárású nyílászárók, a templom tömegformálása historizáló karaktert hordoz. Az épület homlokzata torony nélküli, melyet a bejárat felett egy kereszt ékesít. A torony alatti tér a bejáratallal szemben öltözőnek ad helyet, és zárja a téglány alakú szakrális tér szentélyszerű bővületét. A kicsit robusztus tornyot a reformátusok egyik fontos szimbóluma, a kakas zár le.

HÉVÍZ (EV., REF.)

Tervező: Szeghalmy Bálint (1942)

Adaptáló tervező: Zób Mihály

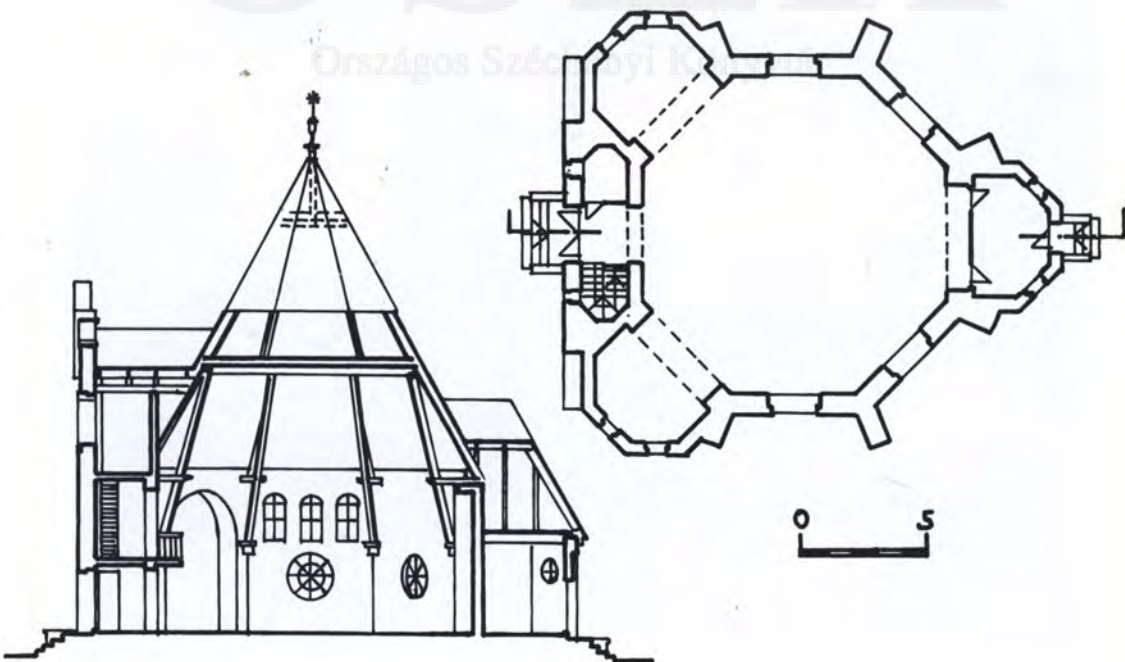
Felszentelve: 1998. december 6.

A két világháború közötti időszakban Szeghalmy a Dunántúlon már jó néhány református templomot tervezett: Dorog, Keszthely, Kisbér, Mosonmagyaróvár, Nagyatád, Nagykanizsa, Tapolca, Tatabánya, Zalaegerszeg. Az építész Nagyváradról származik, így érthető, hogy az elszakított kincses Erdély forma- és motívumvilágát hozza.

A Festetics-uradalom annak idején kijelölte a templom helyét. Az építész három tervváltozatot készített, de végül egy sem valósult meg. Ma, Szeghalmy után ötvenhat évvel az ún. „Attila sátra” változatot valósítják meg. Az eredeti terveknek megfelelően a külső falak fugázott ciklopfalak lesznek, amit belülről 25–38 cm vastag téglaszerkezet takar. Kisméretű téglából készülnek a válaszfalak, a pillérek és boltozatok. A támpillérek is ciklopfalúak. A belső tér fehér meszelést kap. A gúla és nyeregtetőidomok klasszikus ácsszerkezetet hoznak.

A főbejárat az evangélikus egyház szép jelmondatát idézve erős várat sugall, benne keresztmotívummal. A kivitelezés során az eredeti tervezői elképzeléstől eltérően a homlokfalat nagyobbá „varázsolták”.

Irodalom: Bereczky Kálmán: Szeghalmy Bálint élete és életműve. Hévízi Könyvtár 9. Hévíz, 1996.

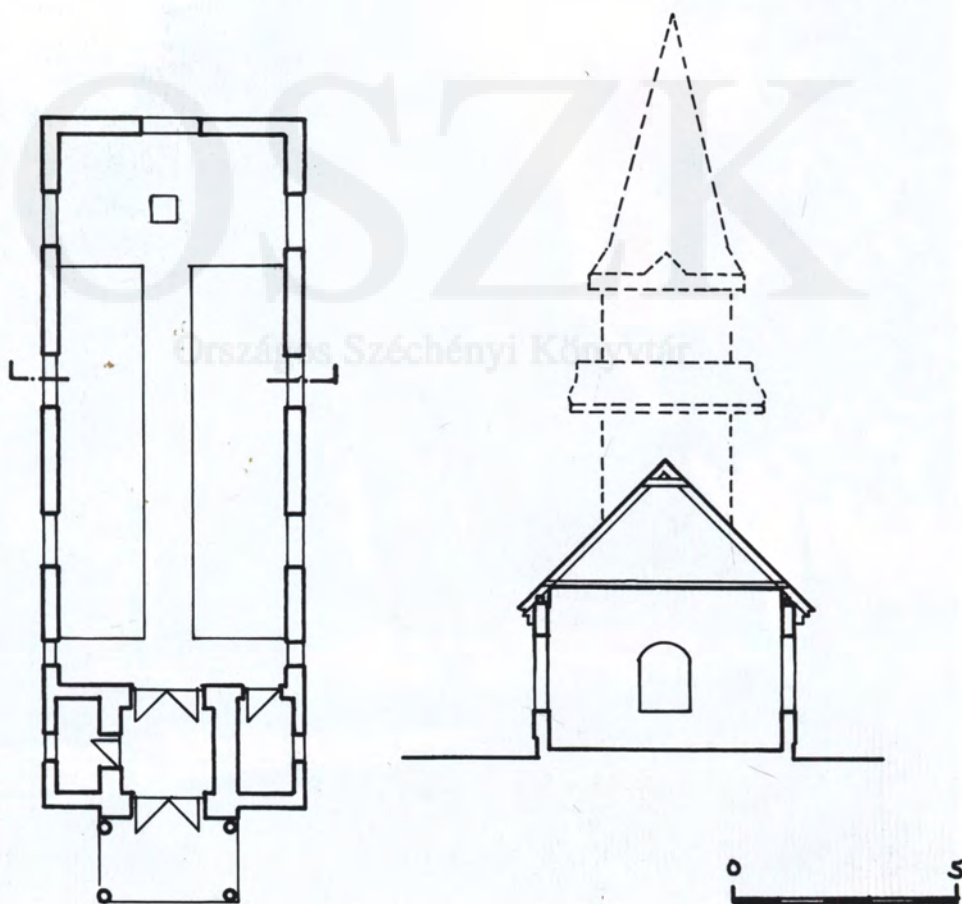

MEZŐHÉK (REF., R.K.)

Tervező: Vass József

Felszentelve: 1996. június 16.

A kis méretű, de hosszan elnyúló templom az alföldi kis település forma- és arányrendszerét tükrözi. Mivel a településnek soha nem volt temploma, így egy klasszikus, egytornyos, falusias változatot hoznak. A torony magassága egyben kijelöli a település központját is, galériája az alföldi nagytemplomok (Nagykőrös, Hódmezővásárhely) hasonló megoldását tükrözi. A torony tegola (bitumenes zsindely) lefedése a templomtest cseréplefedésétől és a hagyományoktól eltér, és bizony tűzveszélyes is! Zavarólag hat az ablakok aránya, eklektikus sokszínűsége és a torony túlméretezett volta.

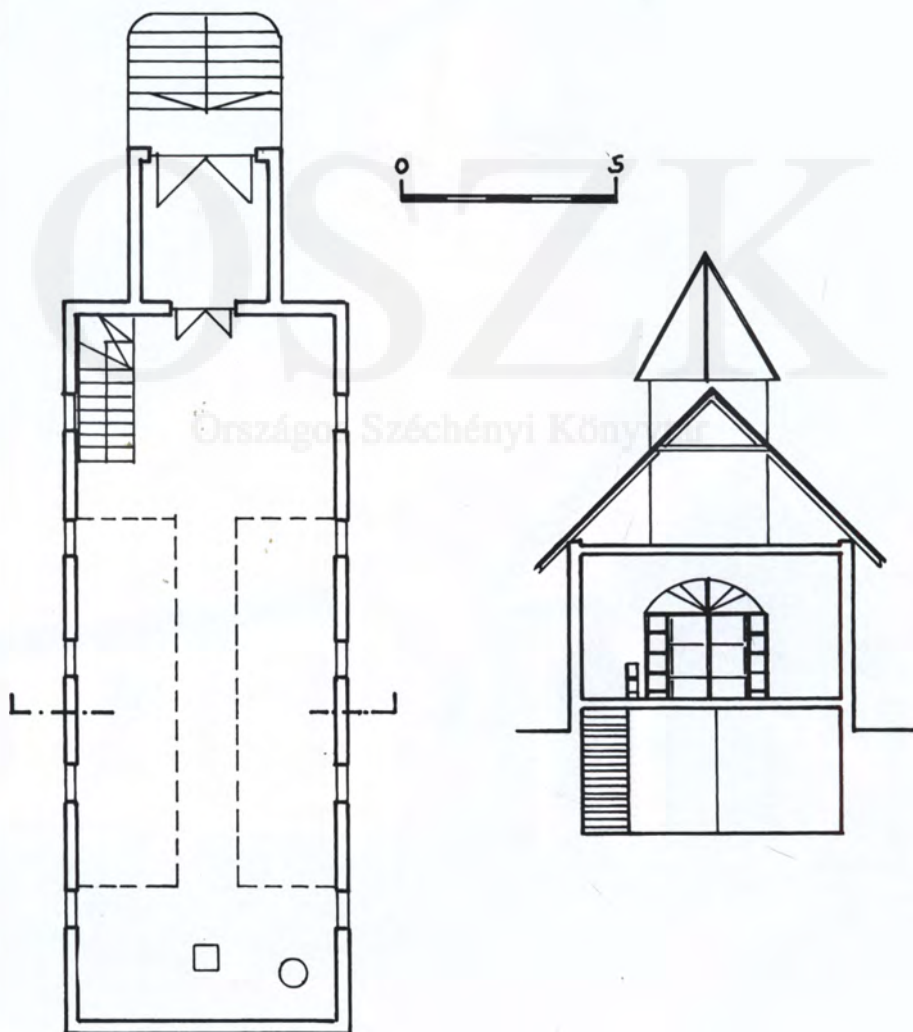

RÁKÓCZIÚJFALU (REF., R.K.)

Tervező: Simkó József

Felszentelve: 1998. október 10.

Az épület alagsorában található egy 80 m²-es közösségi tér, öltöző és holimbárium. A szakrális tér a torony alatti előtérén keresztül közelíthető meg. Szerény megjelenésével, arányaival a környező családi házas beépítettséghez alkalmazkodik. Tornya és annak magassága jelöli szakrális voltát. Az eddigi templom nélküli település egy klasszikus templomképet igényelt.

MELLÉKLETEK

I. SZEMELVÉNYEK A DEBRECENI ZSINAT RÖVID HITVALLÁSÁBÓL

(KISS: I. M. 518.)

Hetedszer. Mert azt mondja az írás, hogy a zsidókat és pogány népeket a bálványok és bálványimádás vesztették el. Jud. 2. 3. 4.4. Kir. 3. 10. 17. 25. Róm. 1. A bálványok és az isten gyanánt imádott teremtmények képei megváltoztatják és meghomályosítják az isten dicsőségét. Ennyit röviden a bálványokról.

Hasonlóképpen kárhozzatjuk a templomok, harangok, egyházi énekek, pásztori és szokott öltözetek eltörlőit. Mert a pápaságban mindezekre nézve csak a visszaélést kárhozzatunk. Az anyag és alak szent, és magában véve az istennek tiszta teremtménye volt, és soha sem imádatott; azért hiába akarják ezeket is a misével és bálványokkal vagy oltárokkal eltörteni. Mert oltár és misebeli kenyér nélkül nem lehetett misét szolgáltatni, de templom és harangok nélkül lehetett. A harangokat a gyülekezetet egybehívó kürtök helyett megtartjuk. Mert az ó szövetségben kürtökkel hívták össze a népet az áldozásra.

A kenyérről című fejezetben (Kiss: i. m. 516–517. p.)

Kérdés alá jó itt ez is: Minő öltözetben, és az oltáron vagy asztalon kell-e a kiosztást végezni?

Jól lehet gyakorta vetélkedtünk isten írott igéjéből s nyilvános vitatkozás alkalmával a Lévi-féle papság ruházata és járulécai felett, mindazáltal a gyengébbek kedvéért így felelünk: Az úrvacsoráját tisztességes helyen a szentek gyülekezetében kell kiosztani. Micsoda névvel neveztesék és miféle anyagú legyen, kő vagy fa, a hely, melyről kiosztatik, az nem tartozik a dologra; mindazáltal az oltár nevezetét, mely az áldozatnak alanya és az áldozattétellel egybekötve van, az írás bizonyossága szerint 2 Móz. 27. alakjával, levitikus céljával együtt teljesen használaton kívül kell hagyni és eltávolítani az alább elsorolt okoknál fogva. Közönséges, tisztességes ruhát kell használni, mint a milyet az emberek közt s a szent szolgálaton kívül is használunk s kerülnünk kell az ároni és pápistás öltözeteket, még pedig azért:

II. MAGYAR SZÖVEGŰ HITVALLÁS (KISS: I. M. 546–548)

A templomról

A keresztyének öszvegyüléseknek helyét S. írás szabadságába hagyja. És egy helyhez sem köti, hanem minden helyen felemelhetik tiszta kezöket, dicsérhetik az urat és összegyülekezhetnek, minden helyen tiszta áldozatot áldoznak én nekem.

Másik: Christus így szól: Valahol ketten, hárman összegyűltök én is ott vagyok. Matt. 18.

Harmad: a Christus Apostoli hol a Salamon templomába, hol a Sinagógába, hol hegyen, hol réten, hol vizen, hol házanként gyűltek össze, úgy tanítottak, predikáltak Act. 1. 2. 3. 5. 6. 16. 28. Matt. 8. 9. 15. Joa. 5. 6. Luc. 6. 7. 8. 14.

A Pápa miséjekre rokott templomot is, harangot is megtarthatták az hivek. Első, mert nem imádták a kőfált, az harangot. Másik oka, Isten sem tiltotta meg a formáját, sőt csenáltatott, akinek példájából csenáltak a templomokat. Harmadszor, mert a mise bálván, a templom harang nélkül meglehetően, de ostyá és oltár kelyh nélkül ugyan nem lehetett. Negyedször, a Christus a hitlenek Sinagógájába, templomába bement, tanétot. Az Apostolok is a pogánok templomába bementek, tanétottak, csak az oltárt bálványokat szidalmazták, nem az templomot. Ötödször, az írás azt mongya, hogy a Salamon templomából csak az oltárokat, képöket, abusust, rutságot hántak ki, Josafát, Ezekias, Josias idejében, a templom helyén maradt. Christus is csak a konplarokat hajtá ki, nem kárhoztatá a templomot. Matt. 21.

III. ARTICULI MAIORES (KISS: I. M. 572–572; 583; 591–593)

XVI. cikk

Valamint az isten igéje nincsen megköttetve: úgy balgatag dolog az igehirdetést egy helyhez kötni. És valami csak az istené volt, de esetleg, zsarnokság által az Antikrisztus szentsége lett, mindazt vissza lehet a pápista szennyekből foglalni, elvetve a visszaélést 4 Kir. 3. 10. 11. 13. Mát. 21. Csel. 4. 5. Mert a Salamon temploma, midőn a szemét belőle kivettetett, templom maradt. Krisztus és az apostolok a zsidók zsinagógáiban és templomában tanítottak, Mát. 21. Csel. 4. 5. Kór. 11. 13. 14. 15. 16. 17. A misés templomokban is egyedül a célt és visszaélést kárhoztatjuk, az anyagot pedig és alakot* (mint a képekben, misebeli ostyában) soha nem kárhoztatjuk. Mert mindazokban, melyeket imádtok, csak az ábrázolt dolog volt kárhoztatva, V. Mózes 4. 5. 6. 7. De a templomokat nem tisztelték magokért, hanem esetleg, a miséért, oltárért, képekért. Ezeket eltávolítván, a helyek tiszták, mert meg vagyon írva Zsolt. 95. 97. 105. 107. „Ne csinálj semmi hasonlatosságot és ne imádjad azt.” 2 Móz. 20.

LVIII. cikk. A kegyesek nyilvános helyei milyenek legyenek

A szentek gyülekező helyeinek valamint minden szennytől tisztának kell lenni, hogy az átkelő sárfertőjévé vagy disznók aklává ne legyenek, úgy a temetések szemeteitől is tisztán kell azokat tartani a következő okok miatt:

1. hogy a botrány kikerüléssé és az erőtlene meg ne ütközzenek, hogy mi keresztyéni szabadságunkkal visszaélünk, „mert jaj annak, a ki által lesznek a botránkozások”. 1 Kór. 8. 10. Mát. 18.

De a szenteletlen pápista szennyekkel megbabonázott földbe, a pápistákkal együtt temetni alkalom a botrányra, mint az apostol 1 Kór. 8. 10. bizonyítja. Mert valamiképen

* Ti. más közönséges használatra

a bálványoknak áldoztatott állatokat mint a démonoknak szenteltek bálványozó lelkiismerettel ették a hitetlenek: úgy a pápisták a bálványozás és szemtelen fertőzettek öntudatával használják a magok temetőiket, szentséget és tiszteletet tulajdonítván annak a pápistas megbabonázásáért. Ha azért ugyanott és azon helyen temetnek a keresztyének is: botrányára lesz az az erőtleneknek. Mert majd úgy ítélnék az erőtlenek és pápisták pápista lelkiismerettel, hogy azon értelemmel és célból temetkeznek azon helyre a kegyesek is, a melylyel a pápisták. Tehát az apostol parancsolja, hogy távozzunk el a hitetlenek bálványaitól és szent helyeitől, hogy a mi szabadságunk botránkozásukra ne legyen az erőtleneknek.

2. Krisztusnak és a patriáráknak temető helyei a városon, a gyülekezés helyén kívül voltak. 1 Móz. 23. Ábrahám Efrontól pénzen vásárolt egy kettős kőszirt temetőül.

A kegyesek temetői hol és milyenek legyenek

A Krisztus a városon kívül temettetett el. Zsid. 13. Máté 21. A kegyes királyok is mindnyájan a zsinagógákon kívül temettek el. Soha se temetkeztek oda, a hol áldoztak vagy tanítottak. Gonoszul cselekszenek azért, a kik a pápistáktól megfertőztetett földbe temetik, sokak botrányára, halottaikat.

LIX. cikk.

Nem akarja a Szentlélek, nem akarjuk mi, hogy a Krisztust Beliállal, az igazságot az igazságtalansággal egy kötelékbe kössük. Hogy ugyanazon tempomban és helyen tanítsunk, sákramentomokat ott szolgáltsunk, a hol a démonoknak áldoznak, a mise bálványzatát s más iszonyúságokat végeznek, ott rít paráználkodások lesznek. És pedig ez okoknál fogva:

1. Mert a gonoszoknak mint gyülekezete, úgy helye is meg volt különböztetve kezdettől, Kaintól fogva mind az apostolok idejéig. A Salamon templomában egyedül az istennek áldoztak: a hitetlen Jeroboam, Jezabel és Achábnak pedig Samariában volt szentségtelen helye. (Locus profanationis.)

2. „Boldog az ember, a ki a hitetleneknek tanácsokon nem jár”, és nem hallotta a varázslóknak és farkasoknak szavát. Zsolt. 1. De ugyanazon templomban lenni, tanítani, mint Budán, Pesten és másutt, a hol hallatszanak az átkozódások és rít istenkáromlások ellenmondás nélkül: lehetetlen, hogy az isten temploma, az isten háza ugyanaz a hely lehessen, a mely a Béliál helye. Krisztus kiüzte a kereskedőket, a kik árultak és vásároltak a templomban. Mát. 21.

3. Mert meg van írva: hogy nem jó a gonoszok hajlékában lakni. Ézs. LII. 2 Kór. 9. „Menjetek ki közülök, semmi tisztátalant ne illessetek”, menjetek el a Kóré, Dátán és Abiron a gonosz emberek sátora mellől, és gyülekezetétől váljatok külön. Zsolt. 84.

4. Mert nem lehet rá semmi bizonyosságot, semmi alkalmas példát találni, hogy a szentek a gonoszokkal ugyanazon templomban, házban és zsinagógában jártak volna és folytonosan velük egy helyben maradtak volna. Mert a Krisztus juhait a zsóldosok szavától elfutnak és nem hallgatják azt. Ján. 10.

5. Mert a szentírás azt parancsolja, hogy le kell rontani a bálványokat, ki kell vágni a berkeket, le kell dönteni az oltárokat, a hol áldoznak, azt parancsolja, hogy töröljük el a mise-bálványozást, hogy maradhatnának hát a keresztyének az Antikrisztus pápának

bordélyházában? Tehát váljanak külön a gonoszok sátoraiból s legyen külön helyök az összejövésre.

Irodalom

Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar protestáns zsinatok végzései; Bp. 1881.

IV. MÁSODIK HELVÉT HITVALLÁS

Az összejövetelek helyei legyenek tisztességesek (XXII. 3.)

Azok a helyek pedig, ahol összejönnek a hívők, legyenek tisztességesek és Isten egyházának mindenben megfelelőek. Válasszunk ki tehát erre a célra tágas épületeket vagy templomokat, de tisztítsuk meg őket mindazoktól a dolgoktól, melyek nem ille- nek az egyházhoz, viszont szereljük fel mindegyiket az illendőséghez, szükséghez és a kegyes tisztességhez képest, hogy semmi se hiányozzék belőlük, ami az egyház szer- tartásaihoz és szükséges tevékenységeihez nélkülözhetetlen.

Tisztességesen és alázatosan kell viselkedni az összejöveteleken (XXII. 4.)

Amiképpen hisszük, hogy Isten kézzel csinált templomokban nem lakik,¹ azonképpen tudjuk azt is, hogy az Isten ígéjére és a szent cselekményekre való tekintetből az Istennek és az Ő tiszteletének szentelt helyek nem közönségesek, hanem szentek, és akik ezeken a helyeken megfordulnak, azoknak áhítatosan és tisztességtudóan kell viselkedniük, mint akik szent helyen, Istennek és az Ő szent angyalainak színe előtt vannak.

V. ISTENTISZTELETI RENDTARTÁS A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ SZÁMÁRA

A templom

Az ötven férőhelyes, egyszerű hajléktól a 2–3000 ülőhelyes tornyos vagy kupolás, impozáns műemlékekig, a román és gótikus stílustól napjaink beton- és acélszerkeze- téig, templomaink gazdag változatosságot mutatnak mind nagyság, mind építészeti stílus tekintetében. A templomépítő gyülekezet lélekszáma és az építés vagy felújítás ideje és történelmi körülményei szerint alakult ki ez a sokféleség.

Az építés korára utaló és a tájjellegű sajátosságok mellett minden református templom- ra az a tudatos törekvés jellemző, hogy az *igehirdetés és a sákramentum egyaránt középponti helyet kapjon, az úrasztala és a szószék minden padból látható, a prédiká-*

¹ Csel. 17:24.

ció pedig jól hallható legyen. Ezt a célt szolgálja a szószék, az úrasztala és a padok megfelelő elhelyezése.

A kisebb (200–250 férőhelyes) templomok térbeosztása egyszerű. Az alaprajz téglalap, amelynek egyik *rövidebb* oldalánál van a bejárat, a vele szemközti fal közepén emelkedik a szószék, előtte az úrasztala, a padok a szószékkel szemben vannak.

Nagyobb méretek esetén célszerűbb a következő beosztás: a téglalap alakú tér egyik *hosszabb* oldalának közepére kerül a szószék, előtte áll az úrasztala, vele szemben a hosszanti fallal párhuzamosan a padosorok. (Az ezekben ülők szemből láthatják a szószéken álló lelkészt.) A többi pad a hosszanti falra merőlegesen, a templom közepe felé nézve helyezkedik el. Így a gyülekezet mintegy körülüli az úrasztalát.

Sok helyütt az *úrasztala* a környezetből kiemelve, korláttal vagy díszráccsal körülvett dobogón áll. A dobogó ne legyen 15–20 cm-nél magasabb, mert nehezíti a szent jegyek osztását, illetve átvételét. Ha az úrasztalát úgy készítik, hogy a lapja a földtől 90–95 cm magas legyen, nincs szükség dobogóra, és így nem indokolt a korlát alkalmazása sem.

A *szószék* harmonikusan illeszkedik a templom belméreteihez. Általában elegendő, hogy 5–10 lépcsőnyire emelkedik a padlószint fölé. (Alacsonyabb lelkészek számára magasító betét helyezhető a szószék padlójára. Ez a betét szilárdan álljon, és magasabb termetű vendéglelkész szolgálata alkalmával ne felejtsek el kivenni!) A szószék fölötti korona nemcsak díszítőelem: hangterelő funkciója van. (A párkányzatára szerelt drapériák és rojtok a visszaverődő hangok jó részét elnyelhetik.)

Templomainkban helyi szokás szerint kialakult ülésrend volt, a gyülekezet tagjainak az egyházban viselt tisztsége, neme, kora, családi állapota, foglalkozása, társadalmi helyzete stb. szerint. Kívánatos, hogy e tekintetben a helyi gyakorlat érvényesüljön a továbbiakban is.

Az *orgona* és az énekkar legtöbb templomunkban a karzaton kap helyet. Ez az elhelyezés nem mindig célszerű. Szűk, alacsony karzatokon az orgona csak zsúfoltan fér el, a hosszú sípokot megtörve lehet elhelyezni, az énekkar hangja sem tud szabadon zengeni. Jó példák vannak viszont arra, hogy mind az orgonista, mind az énekkar jobban látja el a gyülekezeti éneklést elősegítő feladatát, ha a gyülekezet zömével egy szinten van a helyük.

A *harangok* a templomtorony felső szintjén vannak (néhol külön harangtorony vagy harangláb van). A hagyományos kézi harangozást lassan teljesen felváltja a gépi.

A templom épületgépészeti berendezéseivel kapcsolatban csak az alapvető kívánalmakat soroljuk itt fel. A *világítás* a napfényhez hasonló színösszetételű, egyenletes fényű legyen, és fényereje a padok magasságában adjon az olvasáshoz szükséges megvilágítást. A világítótestek illeszkedjenek a templom építészeti stílusához, legyenek esztétikusak. Modern, szép megoldás a rejtett világítás is. – A *fűtés* zajtalan és szagtalan legyen, ne keltsen kellemetlen belső légmozgásokat. – Kis légtérű templomoknál feltétlenül gondolnunk kell a ventilátoros *szellőztetésre*. Zajtalan és a templom helyiségéből vezérelhető legyen.

A *hangerősítő berendezés* elemei (mikrofonok, hangszórók) ne legyenek feltűnőek, az úrasztalán is álljon mikrofon. Az erősítő ne legyen gerjedésre érzékeny, istentisztelet közben ne igényeljen szabályozást. A lelkész ügyeljen arra, hogy ne énekeljen hango-

san a mikrofonba. Célszerű kikapcsolható mikrofon alkalmazása. – Ahol az orgonista nem látja közvetlenül a szószéket és az úrasztalát, ajánlatos zümmögő hangot vagy fényjelzést adó *jelzőberendezést* készíteni. Ez a Mózes-székből, a szószékről és az úrasztalától is működtethető legyen.

Az *imabáz* rendeltetésére nézve nem különbözik a templomtól: úrasztala és esetleg szószék is van benne. Méreteiben kisebb a templomnál, mennyezete alacsonyabb (a lakóházhoz hasonló), tornya, karzata, orgonája, harangja általában nincs.

A gyülekezeti terem

Az ülőhelyek átrendezésével több célra használható helyiség. Bibliaórákon a székeket körben is elhelyezhetjük, szeretetvendégségeken terített asztalok mellé ülhet a gyülekezet. Sok helyen a téli hideg időszakban – ha a templom nem fűthető – az istentiszteleteket is a gyülekezeti teremben tartják. Ha rendszeresen istentisztelet céljára szolgál a terem és ha van elég hely, két-három lépcsőfoknyi magasságra emelt szószékről is gondoskodjunk. Ennek, valamint az úrasztalának az elhelyezésénél ugyanazt a funkcionális elvet tartjuk szem előtt, mint amelyre a templomnál utaltunk. Ha van harmónium, azt is a szószék és az úrasztala közelébe helyezzük. Úrvacsorai istentisztelet tartásakor ügyeljünk arra, hogy az úrasztala körül legyen elegendő térség, és a pad- és széksorok között elég hely a torlódás nélküli mozgásra.

Irodalom

Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára. Sajtó alá rendezték: Adorján József, Bolyki János, Tarr Kálmán, Bp., 1985. 51–53.

Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
LECTORI SALUTEM	13
BEVEZETÉS	15
A PROTESTÁNS TEMPLOMÉPÍTÉSZET KÉRDÉSEI	17
A MAGYAR REFORMÁTUS TEMPLOMÉPÍTÉSZET KUTATÁSÁNAK EDDIGI TÖRTÉNETE	33
AZ ÚJ TEMPLOMOK	37
A megrendelő	37
Az építészet	41
Néhány építész megközelítésmódja	44
Út vagy zsákutca?	59
Egy lehetséges példa	66
GÖDÖRHÁZI GONDOLATOK	71
JEGYZETEK	75
ÚJ TEMPLOMAINK RÖVID BEMUTATÁSA	81
ÖKUMENIKUS TEMPLOMOK	183
MELLÉKLETEK	199

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ISBN 963 300 819 0

Kiadja a Magyarországi Református Egyház

Kálvin János Kiadója, Budapest, 2000

Felelős kiadó: Tarr Kálmán igazgató

A kötet szerkesztése lezárult 1999. augusztus 31-én

Az alaprajzokat Tornai Mátyás készítette

A táblaborítón a kőszegi református templom

belső terének részlete látható

A borítófotót Garas Kálmán készítette

A kötetet Kempfner Zsófia tervezte

A könyvet készítette a Kaposvári Nyomda Kft. – 200233

Felelős vezető: Pogány Zoltán igazgató

Reményik Sándor

Templom és iskola

Ti nem akartok semmi rosszat,
Isten a tanútok reá.
De nincsen, aki köztetek
E szent harcot ne állaná.
Ehhez Isten mindannyitoknak
Vitathatatlan jogot ad:
Ne hagyjátok a templomot,
A templomot s az iskolát!

Ti megbecsültök minden rendet,
Melyen a béke alapul.
De ne halljátok soha többé
Isten ígését magyarul?!
S gyermeketek az iskolában
Ne hallja szülője szavát?!
Ne hagyjátok a templomot,
A templomot s az iskolát!

E templom s iskola között
Futkostam én is egykoron,
S hűtöttem a templom falán
Kigyulladt gyermek-homlokom.
Azóta hányszor éltem át ott
Lelkem zsenge tavasz-korát!
Ne hagyjátok a templomot,
A templomot s az iskolát!

A koldusnak, a páriának,
A jöttmentnek is van joga
Istenéhez apái módján
És nyelvén fohászcodnia.
Csak nektek ajánlgatják templomul
Az útszélét s az égbolt sátorát?
Ne hagyjátok a templomot,
A templomot s az iskolát!

Kicsi fehér templomotokba
Most minden erők tömörülnek.
Kicsi fehér templom-padokba
A holtak is mellétek ülnek.
A nagyapáink, nagyanyáink,
Szemükbe biztatás vagy vád:
Ne hagyjátok a templomot,
A templomot s az iskolát!